ઢોલ

આદિવાસી બોલીનું સામયિક

ભીલ વિશેષાંક

કુંકણા

અંક ૪ : એપ્રિલ ૨૦૦૦

આદિવાસી બોલીનું સામયિક

મુખ્ય સંપાદક : અરુણા જોશી

કુંકણા આવૃત્તિના સંપાદક : ડાહ્યાભાઈ વાઢુ, ધીરુભાઈ પટેલ

ભાષા સંશોધન-પ્રકાશન કેન્દ્ર

ઢોલ : આદિવાસી બોલીનું સામયિક
કુંકણા : અંક ૪ : એપ્રિલ ૨૦૦૦

પ્રકાશક
ભાષા સંશોધન-પ્રકાશન કેન્દ્ર
૬, યુનાઇટેડ એવન્યુ, દિનેશ મિલ પાસે,
વડોદરા- ૩૯૦ ૦૦૭

મુદ્રક
આકાર ઑફસેટ
દાંડીયા બજાર, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧

છાયાચિત્રો
ચક્રધર સાસવડે, ધર્મેશ ભાવસાર

રેખાંકનો
હરિ માનસિંહ રાઠવા

મૂલ્ય
આ અંક માટે રૂા. ૨૫/-
પ્રતિ અંક રૂા. ૧૫/-(+ રૂા. ૫ જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં, ટપાલ ખર્ચ માટે)
વાર્ષિક લવાજમ રૂા.૩૦/-(ટપાલખર્ચસહ પ્રતિવર્ષ બે અંકો માટે)

લવાજમ સંપર્ક
ભાષા સંશોધન-પ્રકાશન કેન્દ્ર, ૬ યુનાઇટેડ એવન્યુ, દિનેશ મીલ પાસે, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭
શ્રી. ડાહ્યાભાઇ વાઢુ , સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, આહવા બ્રાન્ચ, આહવા, જિ. ડાંગ
શ્રી. ધીરુભાઈ પટેલ, જે.એમ.શાહ આર્ટસ્ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, જંબુસર-૩૯૨ ૧૫૦ જિ. ભરૂચ

અનુક્રમણિકા

અક્ષર માંડતાં.....

પ્રિય વાચનાર,

'ઢોલ' ના યો અંક આપલે હાથમાં થવતાં આનંદ અનુભવ જેં હન. ગઇફેરી આપલે 'ઢોલ' ને માધ્યમહૂન મિળલા તે માગુન બુહુ મહિના વિતિ ગેત. યો અંક થોડિક પ્રતિકૂળતાને કારણ સમયસર પ્રગટ નીં હુઇલ તે બદલ વાચક આમાલા ક્ષમા કરતાલ ઇસી આશા રાખ જેં હન.

આપલે જાણ જેં હન તે પ્રમાણી 'ઢોલ' આપલે સંસ્કૃતિનાં દર્પણ આહા. યેમાં આપલી સંસ્કૃતિ, કલા અને ભાષાને જતનનાં કામ હુયેં હેં. આપલી પરંપરા જાળવી, વર્તમાન સમયની પ્રગતિને હારીં કદમ મેળવી જાગૃતિ લયુના પણ ઉદેશ આહા.

આપલા દેશ ગામડામાં વસેલા આહા, યેમાં વિવિધ આદિવાસી જાતિ આહાત. આપલે જાતિના સંસ્કૃતિના થોડા બુહું પરિચય તેં આપાલા આહા, પન આપલે સિવાયને લોકસા આપાલા પરિચયનીં આહા. તે પન આદિવાસી જ આંહાત તેહના પરિચય આપાલા હુયેં તે શુભ આશયહૂન યે વખતના 'ઢોલ' ના અંક 'ભીલ વિશેષાંક' તરીકે આમીં પ્રગટ કરી રહનાહાંવ. આશા આહા કા તો તુમલા ઉપયોગી હુઇલ.

દેશમાં અનેક આદિવાસી જાતિ આહાત ,તેમાં ગોંડ, મુંડા અન ભીલ યે મુખ્ય જૂથ આહાત. ભીલ આદિવાસી મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, ગુજરાત અન મહારાષ્ટ્ર માં વસેલ આહાત. તેહની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, વિકાસક્રમ અન તેહની રીતભાત, રહણી કરણી તહેવાર વગેરેના પરિચય આપાલા હુઇલ.

આજ આદિવાસી સંસ્કૃતિવર વાયલે સંસ્કૃતિની પ્રબળ અસર હુયની હી. આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં પન આધુનિકતા દેખાય જેં હેં. મૂળ રીત રિવાજ આતાં ભૂલત ગેંવ. ખૂબ થોડાક લોક આપલી અસલ સંસ્કૃતિ જાળવી રાખના હાત. આપલે જો જાગૃતિ ની દાખવજન તેં આપલી યી મહાન સંસ્કૃતિ એક દિસ લુપ્ત હુઇ જાઇલ. 'ઢોલ' ને માધ્યમહૂન આમીં આપલી સંસ્કૃતિ, કલા વારસાનાં જતન કરુનાં પ્રયત્ન કરી રહના હાંવ. યે સંસ્કૃતિ રક્ષણને સામાજિક કામમાં આમલા તુમને સહયોગની જરૂર આહા. 'ઢોલ'ના સભ્ય બની સહકાર દેશાલ ઇસી શ્રદધા આહા.

શ્રી ડાહ્યાભાઇ વાઢુ
સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, આહવા શાખા
આહવા (ડાંગ) પિન. ૩૯૪૯૧૦
ફોન: ૦૨૬ ૩૧ (ઓફિસ) ૨૦૨૫૦ (ઘર) ૨૦૬૬૯

શ્રી ધીરુભાઇ પટેલ
જે.એમ.શાહ કોલેજ, જંબુસર.
જિ.ભરૂચ પિન-૩૯૨૧૫૦
ફોન- ૦૨૬૪૪ (ઓફિસ) ૨૦૦૦૫

ભાષા કેન્દ્ર

અરૂણા જોશી

ગઇ ફેરી આપલે 'ઢોલ'ને માધ્યમહૂન મીળલા તે માગુન બુહુ મહિના હુઇ ગેત. આદિવાસી ભાષા કલા અન સંસ્કૃતિનાં જતન કરું સાટીં ભાષાકેન્દ્રનીં અલગ-અલગ રીતિ પ્રયત્ન ચાલુ રાખાહાત. યીં કામ કરતાં કરતાં જ ઘેનવર ઇયેલ થોડેક ગોઠી આહાત - એક તઁ સંસ્કૃતિનાં જતન કરું સાટીં પહેલાં તઁ આદિવાસીમાં પદરના ઇતિહાસ સાટી સભાનતા અન અભિમાન જાગુલા પાહાઇ જઁ, તે હારીં જ આજને દુનેમાં વાયલે સમાજસે હારીં સારકા વ્યવહાર કરું સાટી તો આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક રીતિ સક્ષમ અન પરિપૂર્ણ બની હન સામે યેવલા પાહાય જઁ. અન તેને હારી હારી, ઇતિહાસ અન પરંપરા સાટી પદરનાં અભિમાન તીસાં જ આધુનિક જગતમાં જગુની પદરની સક્ષમતા અભિવ્યક્ત કરું સાટીં તેનેમાં આત્મવિશ્વાસ જાગુલા પાહાય જઁ. છેલ્લા થોડેક મહિનામાં ભાષા કેન્દ્રની યે દિશામાં થોડાંક નક્કર પગલાં ભરાં હાંત.

ગઇ વખત ગોઠ કરી હતી તે પ્રમાણી તેજગઢલા આદિવાસી કલાકારસી સહકારી મંડળી ચાલુ હુઇ ગહયઁ. યી મંડળી આતાં વાયલે-વાયલે જાગઁ કળા-હસ્તકળા પ્રદર્શનમાં ભાગ લી પદરની ક્ષિતિજ પસારી રહની હી. ધીરે ધીરે ઇસા કાર્યક્રમના સ્થાપન પન મંડળીના કલાકાર પદર જ સંભાળી લેવલા લાગના હાત. અન પદર પૂર્ણરીતિ કળા-હસ્તકળાને વિશ્વમાં પદરની અલગ અલગ છાપ ઊભી કરી રહના હાત. તીસે રીતિ જ વસે વ્યાજે બારીક કરજ મેળવુ સાટીં 'ભંડોળ ફળિયા'સી રચના કરી તેહના સરકારી બેંકસે હારીં મેળ બીસવુના કામ પન હુયના હા. મોહતીરલા યે યોજના વાટા રોટરી કલબ જીસી જાગતિક સંસ્થાના ખૂબબુહુ સહકાર આના, અન તે માગુન આતાં તઁ વાયલે વાયલે જાગહૂન વાયલે-વાયલે સંસ્થા, બેંક, નાણાંસંસ્થા કડૂન સહકાર સાટીં હાથ લાંબા હૂઇ રહનાહાત. તેજગઢ, છોટાઉદેપુર મગ આતાં યી યોજના વાયલે વિસ્તારમાં અન વડોદરા શાહારમાં મંજૂરી કરનાર આદિવાસી સાટી પન ચાલુ કરુના ઇચાર સામેર આનાહા.

તેને હારીં હારીંજ તેજગઢ વિસ્તારને આદિવાસી જુવાન સાટીં એક કોમ્પ્યુટર શિક્ષણ કેન્દ્ર 'ભાષા'ને જુવાન કાર્યકરસીં ચાલવાહાં. તેજગઢ જીસે બારીક ગાંવમાં, કોમ્પ્યુટર કદીં હેરેલ નીં હતાં તીસે આદિવાસી અન બિન આદિવાસી જુવાન બાંડગેંસા જબ્બર પ્રતિસાદ યે કેન્દ્રલા મીળનાહા. અન તે જ જુવાન આજ કોમ્પ્યુટર વર પુસ્તક બનવતા હુઇ ગેહેત. પદરને વિસ્તારના ભંડોળ ફળિયાના હિસાબ સાંભાળતા હુઇ ગેત. આદિવાસી અન કોમ્પ્યુટર યે દોની ગોઠી સપનમાં પન એક હારી ની ઇચારી શકનાર સમાજ સાટી યે જુવાન કાર્યકર અન શિખનારસી તેહને આત્મવિશ્વાસહૂન એક આદર્શપાઠ ઊભા કરી દીધા હા.

પદરના પૂડપાસલા ઉદ્યોગ, ધંધાલા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને જોરવર નવે નવે સાધન હારીં બંદ પાડનાર અંગ્રેજસે હારીં જે લાંબે સમય પાવત લડલા તે ફિરતા હિડતા સમાજલા અંગ્રેજસી છેવટ તેહલા મહાત કરી લીધા. મગ એક જાહેરનામાહૂન કાયીમ ને રીતિ ગુનેગાર ઠરવી દીધાત. પારધી, વડર, યેરાકુલા, સાંસી, છારા, વાઘરી,

ચામઠા, સબર જીસે યે થોડેક જાતિને ડોકીવર તેં યે જન્મજાત ગુનેગારના ડાંબ આઝાદ ભારતમાં પન મીટી ની શકનેલ અન તેહવર અત્યાચાર ના દોર ચાલુ જ આહા. ઈસે જાતિસે સામેને અન્યાય વિરુધ્ધ લડુલા, તીસાં જ તેહને હારી મદદના હાથ લાંબવું સાટી ભાષા કેન્દ્રનીં આગેવાની લીધી અન DNT RAG વિમુક્ત વિચરતી જાતિ હક્ક રક્ષણ સમિતિની સ્થાપના પોરદીસ જ હુઇ ગયં. અત્યાચારને થોડેક વિશિષ્ટ કેસમાં નિર્દોષ ઈસી વિમુક્ત વિચરતી જાતિની વ્યક્તિ સાહલા યોગ્ય ન્યાય મેળવી દેવને હારીં હારીં ઈસે વિવિધ સમાજલા ગોળા કરી તેહમાં સભાનતા લયુલા, તીસાંજ તે હારીં થોડાંક કલ્યાણકારી ઉપક્રમ ચાલુ કરુમાં ભાષાકેન્દ્રલા ચાંગલી સફળતા મીળનીહીં. અંગ્રેજીમાં 'બુધન' નાવનાં એક સામયિક ચાલવુને હારીં હારીં DNT RAG દ્વારા આતાં ગુજરાતી અન મરાઠીમાં પન બારીકલે પત્રિકા બાહેર પાડુમાં યેતે હે.

ઈસી પ્રવૃત્તિને હારી આદિવાસી ભાષા, કલા, ઈતિહાસ અન સંસ્કૃતિના સંશોધન-સંકલનના ઉદ્દેશ ભાષા કેન્દ્ર ભૂલનેલ નીહીં. ઉલ્ટા ઈસે અભ્યાસને સંદર્ભમાં એક ખૂબ જ મહત્વનાં પગલાં અથવા એક લાંબી ધાંવ (દોડ) ભાષાકેન્દ્ર ની ભરીહી. તેજગઢલા રાષ્ટ્રીય આદિવાસી અકાદમી ઊભી હુઇ રહની હીં. તેજગઢને સીમમાં દસ એકર જોડી જમીનના એક ટૂકડા સરકાર પાસુન મેળવુ સાટીં દોન વરીસનાં મોઠા પ્રયત્ન માગુન ભાષા કેન્દ્ર સફળ રહના અન ૧૮મી જૂન ૯૯ ના રોજ યે જમીનવર રાષ્ટ્રીય આદિવાસી અકાદમીના શિલાન્યાસ સમારંભ ગુજરાત રાજ્યના ગવર્નરને હાથી સંપન્ન હુયના. ૧૯મી ઓક્ટોબર - દશેરાને દિસ આદિવાસીસે મેળાને મદીં અકાદમીના પ્રારંભ હુયના, અન જાન્યુઆરી ૨૦૦૦ હૂન અકાદમીમાં ' Post Graduate Research Orientation Courses' ની શરૂઆત હુઇલ. આખે ભારતને કલાકાર-કારીગર સે હારી હારી આદિવાસીના સંદર્ભે ઈતિહાસ, નૃવંશશાસ્ત્ર, પુરાતત્વ, સ્થાપત્ય, ખેતી અન ગ્રામીણ તંત્રજ્ઞાન, ભાષા, સાહિત્ય, કળા, ડિઝાઈન, વિજ્ઞાન, વૈદક જીસાં કોડાંખાન શાસ્ત્રના અભ્યાસી - સંશોધક સાટીં ચી અકાદમી પદરના માહેર (મોસાળ) ગણાયજીલ. આદિવાસીને સંદર્ભમાં વાયલે - વાયલે સંસ્થામાં કામ કરુલા કા સરકારી ખાતામાં નોકરી કરુલા તૈયાર આદિવાસી સાહલા પન યે અકાદમીના કોર્સ ઉપેગી નીવડતીલ. પન તેને હારીંજ, ચી અકાદમી માત્ર ચોપડેસા અભ્યાસ અન સંશોધનની જ સંસ્થા નીહીં, પન જીવતા જાગતા આદિવાસીને હારીં રહી હન કામ કરનારી તેની પદરની સંસ્થા હવી. અઠેં આદિવાસી કલાકાર, ભગત, ખેડૂત, બાહેરહૂન ઈયેલ સંશોધક તજ્જ્ઞલા પદરની કળા, વિદ્યા અન ગોળા કરેલ - મેળવેલ જ્ઞાન તેહને સુંબુર ખોલી દાખવીલ. તેહલા શીખવીલ અન આદિવાસીનાં રોજને જીવન હારીં પન અકાદમીના અતુટ સંબંધ રહીલ. આતાં આતાંજ, યે વિસ્તારમાં વધી રહેલ ચોરી-લૂંટફાટ ને કારણી ભેવ પસરી ગે તે સંદર્ભમાં ભાષાની અઠલે ગાવની પોલીસ હારીં આદિવાસીસી રૂબરૂ ગોઠ કરુના કાર્યક્રમ રાખેલ તેમાં માત્ર ટોડીં જ દિયેલ આમંત્રણ વર યે વિસ્તારનાં લગભગ તીન હજાર જોડાક આદિવાસીસીં હાજરી દીધેલ. ચી ગોઠ ભાષા અન અકાદમીના આદિવાસીસે હારીના સંબંધના પુરાવા આહા. તીસાં જ દર વરીસ અકાદમીમાં જ તીર કામઠા હરિફાઇ અન આદિવાસી નૃત્ય મેળા પન રાખુલા આહાત.

આદિવાસી અકાદમીનાં બાંધકામ તજ્જ્ઞ આર્કિટેક્ટને દેખરેખમાં પણ પરિપૂર્ણ તઠલેજ આદિવાસીને રીતમાં અન આદિવાસી કારીગર વાની તેહની પરંપરાગત રીતિજ હુઇલ. અકાદમીને યે સંકુલમાં ગ્રંથાલય, સંગ્રહસ્થાન, કાર્યશાળા, વ્યાખ્યાન અન ચર્ચાસાટી જાગા, રહુનાં મકાન, ડોક્યુમેન્ટેશન સેન્ટર, પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, વિજ્ઞાનકેન્દ્ર જીસી જાતજાતની સુવિધા ઊભી હુઇલ. તેને હારીં જ અકાદમીને ચેવતેવ તે જાગામાં ખૂબ મોઠે સંખ્યામાં દેશી ઝાડાં વાહાડવુલા અન યે દરેક ઝાડલા એક એક આદિવાસી જાતિનાં કા આદિવાસી ભાષાનાં નામ દેવાયજીલ. ઈસાં, અઠેં એક જીવંત, ચેતનવંતા જનવન - ભાષાવન ખીલી ઉઠીલ અન તેને સાહીમાં આદિવાસી

અકાદમી ચાંગલી મોઠી વાહડીલ.

જે જમીનવર આદિવાસી અકાદમી ઊભી હુઈ રહનીહી તે વિસ્તારમાં ફિરતાં એક દિસ ડૉ. દેવી અન વિદ્યાર્થી- કાર્યકર સાહલા માટીને બાસનનાં એક ટૂકડા મીળના. નવાઈ લાગતાં યો ટૂકડા તેહીં જાનકારલા દાખવા ત̄ યો ટુકડા ખૂબ પ્રાચીન કાળના - જૂને જમાનાના આહા ઇસા તારણ મીળનાં. મગ ત̄ પુરાતત્વવિદ્સી એક ટીમ અઠ જરાક પાયાનાં સંશોધન ચાલવાં ત̄ તેજગઢને પાઠી માંગલે કોરજને ડોંગોરવર ચઢતાં એક મોઠે દગડની દીવાલ મીળી આની અન તેહૂન વિશેષ ત̄ ડોંગોરને આંત મોઠે પ્રમાણમાં -વિસ્તારમાં પસરેલ જમીનહૂન થોડેક હાથને આંત માટીને બાસનાંસા થોડાંક અવશેષ મીળી આનાત. તેવરહૂન યે વિસ્તારમાં ખૂબ પ્રાચીન કાળહૂન માનુસ વસના હવા ઈસા અંદાજ બાંધી શકાય જ̄ હ̄. યે સંદર્ભમાં ઊંડાણપૂર્વક સંશોધન આતાં ચાલી રહનાહાં. પન હોડાંક ત̄ ચોક્કસ કા યે પ્રાચીન વસાહતહૂન લીહન આજને અઠલે આદિવાસી વસતિઘર એક સળંગ પરંપરાના તાગ મીળુની શક્યતા દેખાય જ̄ હ̄.

આદિવાસી સંસ્કૃતિ, ભાષા, ઇતિહાસ, સમાજજીવન યે અખેની યી ચળવળ ભાષાકેન્દ્રની આપલે અખે સે સહકારહૂન હાથ ધરી હી. તેમાંહૂન મોઠે પ્રમાણમાં સાહિત્ય, સંશોધનની માહિતી મીળુલા આહા. યી અખાં આદિવાસી અન વાયલે લોક ઘર અલગ અલગ રૂપમાં પોહચુની જરૂર આહા. કાહા કા તે વાનીં જ સમાજમાં પરિવર્તન લયુલા શક્ય બનુલા આહા. તે સાટી તેનાં પ્રકાશન કરુલા જરૂરી આહા. તેનાં યોગ્ય વિતરણ હુયુલા પાહાય જ. આતાં ભારતમાં જે પ્રકાશન સંસ્થા આહાત તે યે સંદર્ભમાં મદદરૂપ હુયતીલ પન ખરે, પન યીં કામ પૂર્ણપણે એક ચળવળને રીતિ યે સંસ્થા ઉપાડી લેતીલજ ઇસાં સાંગી શકાય જ̄ નીહીં, તાહાં ભાષા કેન્દ્રની પૂર્ણ સમાજ પરિવર્તન સાટીં આદિવાસી ભાષા, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિની માહિતી ગોળા કરી વાયલે વાયલે સ્તરને લોકાંઘર પહોંચવુ સાટીં પદરનીં જ પ્રકાશન સંસ્થા ચાલુ કરુનાં નિર્ણય કે અન તે રીતિં પગલાં પન ભરાંત. ૨૪મી સપ્ટેમ્બરને રોજ યે વિષયમાં જાણકારસી એક મિટીંગ વડોદરાલા બોલવેલ. થોડે સમયમાં જ ભાષા પ્રકાશન પૂર્ણરૂપી કાર્યરત હુઇલ. એક રીતિ હેરતાં ઢોલ નીં જ યે પ્રકાશન સંસ્થાના પાયા ટાકા હા.

આદિવાસીસી સમૃધ્ધ પ્રાચીન પરંપરાના અભિમાન કેળવુમાં તેને વર્તમાન હારી ડોળા લાવી લીજન ત̄ તેનાં કાંહી અર્થ નીં રહ̄. આજના મોઠે ભાગના આદિવાસી જંગલમાં રાનમાં, વસતિમાં, ગાંવમાં નિરાશ હુઇ બીસનાહા. ગાંવમાં બેસ પીક̄ નીહીં. કમાઇ નીહીં, તેવાંની તેનાં પોટ ભર̄ નીહીં તીસે સ્થિતિમાં તો શાહાર કડ̄ જાઇ રહના હા. શાહારના રસ્તા અન ઊચે ઊચે વૈભવી ઇમારત ને બાંધકામ વર માલના ભાર ઉખલ̄ હ̄. દગડા ફોડી, પરદનાં શરીર ઇકી રહનાહા. અન રાતના રસ્તાને બાજુમાં કચરા પેટીને હારી પડી રહ̄ હ̄. ઇસે આદિવાસીને સુંબુર સંસ્કૃતિની ગોઠે ચાલવુલા ત̄ બકવાસ જ સાંગાય જ̄. પન તેને હારીં જરાક ગોઠ કરતાં જણાય જ હ કા પાઠી માગ̄ ટાકી ઇયેલ તેહના વારસા આખું તેનેમાં જીવંત આહા, ઘબક̄ હ̄. જરાક નિરાંત મિળતાં કનેહી નિમિત્તે ગાંવ કડ̄, પદરને વાતાવરણ કડ̄ જાનાર યો આદિવાસી વાસ્તવમાં આઠ નવ મહિના ખૂબ જ કઠીન, અડધા ગુલામ જીસી જિંદગી જગ̄ હ̄.

ફક્ત વડોદરામાં જ ૬૦ થી ૭૦ હજાર જીસા આદિવાસી મંજરીલા યેતાહા. તેમાહૂન બુહૂસા ત̄ પદરને મૂળ વતન હારીનાં સંબંધ લગભગ કાપાયજી ગેહે. અન શાહારમાં તેહનાં કનાહી સ્થાન જ નીહીં. થોડાક વાયલા આદિવાસી મોસમ પ્રમાણી વાયલે જાગ̄ જાનાર લીટકાં સે ગત પદરને મૂળ ગાંવમાં કા વતનમાં જાઇ હન અમુક સમય મગ આખુન શાહારમાં માગાંજ યેતાહાં. યેમાંથલા કોનીં જ શાહારના રહેવાસી ને રીતિ વળખાય જ̄ નીહીં અન તાહાં શાહારને રાજકીય, સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ત̄ ઠીક, પન શાહારને આયોજનમાં પન તેહનાં કઠ̄ હી સ્થાન નીં આહા. યે

બાબતમાં કાંહી કરુને ઉદ્દેશહૂન વડોદરા શાહારને થોડાંક સક્રિય મિત્રસે મદદહૂન ભાષા કેન્દ્રની ચોતરા કાર્યક્રમ હાથવર લીધા હા. વડોદરા શાહારમાં વસનાર આદિવાસીલા ગોળા કરી, તેહલા બોલતા કરુંની, તેહલા વાચા દેવ સાટીં તેહના પ્રશ્નના નિકાસ કરુ સાટીં તીસાં જ તેહનાં ભૂલાઇ ગયેલ ભાવવિશ્વ માગાં જ મેળવી દેવના યે પ્રયત્નલા ચાંગલા પ્રતિસાદ મીળી રહના હા.

યે અખી બાબતના વિસ્તારપૂર્વક અહ઼ સાંગુના આશય હોડા જ આહા કા તેમાંથલાં થોડાક કાર્યક્રમ ખાસ સ્થાનિક સ્તરવર યોજી શકાય જ઼, તેવર અમલ કરી શકાય જ઼ તીસા આહાત. આદિવાસીસે જીવનમાં આમૂલ પરિવર્તન લયુ સાટીં અન તીં પન તેહનાં મૂળાં તેહને જ જમીનમાં ચાંગલા જકડેલ રાખી હન, બુહુ જાગાવર ઇસા પ્રયત્ન ચાલુ કરુલા પડતીલ. વાયલે વાયલે આદિવાસી વિસ્તારમાં પ્રદેશમાં ઇસાં કાર્યક્રમ તઠલે જ સ્થાનિક આદિવાસી કાર્યકર્તાસી હાથ ધરવા. 'ચોતરો' અન 'સંચય સમૂહ' જ઼ ગાંવી ગાંવ, શાહાર શાહારમાં ચાલુ હુઇતલ ત઼ તેહનાં સામાજિક પરિવર્તનના કેન્દ્ર બની રહતીલ. તે જાગાવર મોહર જણાવા તે મુજબ આદિવાસી પદરલા વધારી સમક્ષ અન સ્વાવલંબી બનવી શકીલ.

ઓગસ્ટ ૧૯૯૮ ના ઢોલના અંકમાં ડો. ગણેશ દેવીનીં લિખેલ હતા, "ભાષા કેન્દ્ર માત્ર વડોદરા કા તેજગઢ સ્થળે કામ કરનાર એક સંસ્થા ની મીળ઼.... ભારતભરના અગણિત એવા કાર્યકરના મનમાં આદિવાસી પ્રજાને માટે જીં હેત આહા, જી લાગણી આહા, તીંજ અન તઠ઼ તઠ઼ ભાષા કેન્દ્ર આહા. ઇં કેન્દ્ર એક નવા વિચાર આહા. નવી ચળવળ આહા. ઢોલના સંપાદક, તેમાં લખનારા, તેલા વાંચનાર, બધાજ એ ચળવળના કાર્યકર્તા આહાત. એ બધાજ કાર્યકર્તાના સંઘ તીં જ ભાષા કેન્દ્ર, હન ઢોલ તીં બધાનાં મનોગત". યીં વાતને ધેનમાં રાખીને પોતપોતાને જાગાવર યે કામમા જોડાઈ જવા આમું તુમાલા હાકલ કરાહાંવ. તે દ્વારા સદીસે પૂડ઼હૂન ચાલી ઇયેલ અત્યાચાર અન્યાય અન ઉપેક્ષાના સામના કરતાં કરતાં પદરની વાચા પન ગુમાવી બીસેલ આદિવાસીલા જ઼ પદરના અવાજ અન વળખાણ માગાંજ મીળી જાલ ત઼ ભાષાલા પદરનાં નાંવ સાર્થક હુયનાં ઇસાં લાગીલ.

o

ઝાબુઆ જિલાનો ઝુઝાર આદિવાસી...

ઘનશ્યામ ગઢવી અમદાવાદમા કામ કરે હે પેન તેહની મધ્યપ્રદેશના ભીલમાં બહુ કામ કીયેલ હે. તેહની દવાડેલ યીં ગીત અઠે ગુજરાતીમાંજ દીધા હાં.

ઝાબુઆ જિલાનો ઝુઝાર આદિવાસી...
લૂંટફાટ વેર જૂનાં ! દારુ અને દેકારા,
અનર્થ ખૂન ખરાબી ખૂંખાર આદિવાસી !

તિરકામઠું ને ભાલો કો ધારીયું કટારી
ગોફણ ગીલોલ પત્થર તરવાર આદિવાસી !

હોહો કરીને ધૂણે બેસીને કોઇ ખૂણે
છે આંધળી શ્રદ્ધાનો અવતાર આદિવાસી !

માથે રંગીન પટ્ટી, ગાલેને ભાલે છુંદણાં,
કેડે ઘુઘરીયો ઘમકે શણગાર આદિવાસી !

જૂની લંગોટી બદલે ઊડાવે માંસ લોચા
ઢીંચે શરાબ નાચે તહેવાર આદિવાસી !

જે રીતે કશુંયે ન ચાલવાનો સંભવ
એ રીતે ચલાવે સંસાર આદિવાસી !

માં હિંદનો પનોતો કુમાર આદિવાસી
આખા જગતનો લાગે ઉતાર આદિવાસી !

લઇ લે તો જીવ લઇ લે ભેંકાર આદિવાસી
દઇ દે તો શીશ દઇ દે દિલદાર આદિવાસી !

સરકારની દયા છે, જંગલ ઉપર છે પહેરા
ભટકી રહ્યો છે ભૂખ્યો બેકાર આદિવાસી !

સરકાર ને શરમ એ બન્ને વિરોધી તત્ત્વો
ઉપચાર વિણ કણસતો બીમાર આદિવાસી !

દે વ્યાજ ઉંધી કાંધે, બેઠા દલાલ ખાંધે
કલ્પી શકેજ ક્યાંથી ઉદ્ધાર આદિવાસી !

છે પ્રેમ નિખાલસતા, છે અણસમજ ગુલામી
શિકારી ખુદ થયો છે શિકાર આદિવાસી !

ત્યાં છાનું છાનું રોઇ આકાશ સામું જોઇ
કોને કરી રહ્યો છે પોકાર આદિવાસી !

એ પણ કશું ન સમજે, એને કોઇ ન સમજે
કોનો અહીં એ માને આભાર આદિવાસી !
જે દી' પ્રગટશે જ્વાળા બ્રહ્માંડ ભડકે બળશે
ધુંધવાઇ બહુ રહ્યો છે અંગાર આદિવાસી !

ઘનશ્યામ ગઢવી
સુવિક કોમ્યુનીકેશન્સ, અમદાવાદ

ભીલ : એક વિશ્લેષણ

નગીન રાઠવા

ભીલસી ઉત્પત્તિ

ભીલસે ઉત્પત્તિ વિષે તે કાંહી ચોક્કસ સાંગી શકાય જ઼ નીહીં. કાહા કા તી ખૂબ પ્રાચીન જાતિ આહા. અન તે માગુન ઈયેલ અનેક જાતિસે સંપર્કમાં તે વારંવાર આનાત. તાહાં તેહમાં ઉમેરા હુયત રહના. તાહાં ભીલ નાવહૂન વળખાયનાર આખે જ જૂથમાં એક સમાન તત્વ કા ગુણ હેરુલા મિળે નીહીં. યે ભીલ સાહમાં કની હીં સમાનતા હેરુલા ની મિળ.

ભીલ શબ્દ મૂળ દ્રવિડ ભાષાને "Bille" માંહૂન ઉતરી આનાહા. ભીલ પ્રાચીન કાળહૂન પદરને હારી તીર કામઠાં રાખત આનાહાત. બીલ ના અર્થ બાણ હુયે હૅ. જેના અર્થ કાપુલા ઈસા હુયે હૅ. તાહાં તે શબ્દના અપભ્રંશ હુયતાં ભીલ હુયના હવા. માત્ર નાવને આધાર વર તેહના ઈતિહાસ હેરજન તે કોની તામિલ સાહિત્યમાં ત કોની સંસ્કૃત સાહિત્ય હારીં જોડતાહા. યે અખેને આધારવર હોડાંક તે સાંગી શકાય જ઼ કાય યેહી પૃથ્વીવર પૂડ઼ પાસુન વસવાટ કે હવા ઈસાં માની શકાય જે. ગુજરાતને ઈતિહાસમાં તેહના થોડાક ઉલ્લેખ વાચુલા મિળે હૅ. તે પ્રમાણી રાજપુતર અન મુસલમાનરાજાસી ભીલસી મદદ લીદેલ. તાહાં તેહનાં સામાજિક સંબંધ પન બાંધાયના હવાત. ભીલસી પદરને અસ્તિત્વ સાટીં પૂડ઼ રાજપૂત મગ મુસલમાન અન મગ અંગ્રેજ સરકાર સામે માથા ઉચલલા.

ગુજરાતમાં મુસલમાનસા આક્રમણ હુયના તાહાં રેવાકાઠ મુસ્લીમ હકુમત હેઠળ આનાં અન ચાંપાનેર મહમદ બેગડાને હાથમાં આનાં. તહૂન તે સત્તરમી સદી ઘર સતત સંઘર્ષ હુયના. યે અરસામાં નર્મદાને દક્ષિણમાં મોઠે પાયાવર ભીલ મુસલમાન હુયનાત. ગુજરાતને ઇડર રાજ્યમાં રાજગાદીવર બીસતે વખત ભીલ પાસીં રાજતિલક કરુના બાપારાવળને સમય હૂન રિવાજ પડેલ દેખાય જ઼હૅ. મહારાષ્ટ્રમાં તડવી ભીલ મુસ્લીમ ધર્મ પાળતા દેખાયનાહા યીં તેહને સંપર્ક ના પરિણામ આહા.

રહેઠાણ વ્યવસ્થા

ભીલ છુટા છવાયા વસતાહા. તેહી ખેતરમાં ઘર-ઝોપડાં રહુ સાટીં બાંધાં હાંત. તે ઘરની જવાબદારી આખેસી રહઁ હૅ પન જ઼ દોન તીન ભાવુસ હવાત તે તે આજુબાજુને ખેતરમાંજ રહતાહા અન ઈસાં તઠ઼ ઘરાસા સમૂહ રચાય જ હ. ભીલસાં ઘર પન તેહને ખેતરમાંજ રહતાહાં. પોસા મોઠલા વાહાડનાત અન વાયલા હુયના તે તે ખેતરમાં જ વાયલાં ઝોપડાં બાંધતા હા. ઈસા એક જ કુળના કુટુંબી રાહતાહાં તીસાં ચાર છ ઝોપડાંસા ઝુમખા હેરુલા મિળે હૅ. તેને આજુબાજુ તેહનાં ખેતર રહતા હાં. સામાન્યરીતિ હેરજન તે એક બાહાસના દોન પોસાસી ખેતી એક જ રહઁ હૅ. તાહાં તેહના રહેઠાણ માત્ર અલગ ચુલાવાળા ઘર સાંગી શકાય જ઼.

ઈસા તેહનાં રહેઠાણ વ્યવસ્થા એક સામાજિક સંગઠન રચેં હૅ. એક જ બાહાસને માલકીને ખેતરમાં એક

જ હારીં ઘર બાંધી સમૂહમાં રહતાહા. સામાન્યતઃ દરેક ગાંવમાં ઇસાં સમૂહવાળા ઘરાં લગભગ પાંચથી આઠને સંખ્યામાં રહતા હાં. કઠેએક એક જ વંશના કા શાખાના ઘરાં પન મિળી ચેતાહા.

ઘરની બાંધણી

સામાન્યરીતે ઘર માટી, વાંસ, તોરીનાં સાટા માહૂન બાંધતાહાં. ઘરમાં એક વસરી રહેં હેં. ઘરને આંગનસી ઢોરાં બાંધુલા લાકડાનાં બાંદેલ આખોર રહેં હેં. ઘર કવલાં કા પોળોસ અન સાગને પાનાવાની ઝાકતાહાં. ઘરમાં ચૂલા, ઘરટી, તવલી, કઢાઇ, ચપ્પુ, તાંબડી. સુપડાં, ટાટકી વાંસના બનવેલ ડાલખા ડાલખી હેરુલા મિળેં હેં. ઘરને બાહેર માટીને ઘાઘરમાં પાની ભરી થવતાહાં. ડવલી પાની પેવમાં ઉપેગમાં લેવાય જેં હેં. ઘરમાં દૂધ ઘી થવુલા શીકાં, ડબલાં, કોઠી ખૂણામાં હેરુલા મિળેં હેં. તલવાર, ભાલા, બંદુક, તીર, કામઠાં, માસાઘરુની જાળ (શોકે) તેમજ વાંસના બનવેલ અન ટાંગેલ હેરુલા મિળેં હેં. ખાટલા, ચલમ, દારૂની શીશી, કાપેલ લાકડાં પન રહતાહાં. ઘર બાંધુલા સગાવાળાં, ભાયબંધુ, કુળવાળાં, ફળિયાવાળાં, ગાંવવાળા મદદ કરતાહાં.

ભીલ તેહનાં રક્ષણ સાટી તીરકામઠાં હારી રાખતાહાં પન તીં કોનાલા મારુ સાટીં નીહીં પન પદરને ઘરના રક્ષણ કરુલા અન ખેતરને રક્ષણ સાટી રાખતા હાં. ઇસાં, ભીલ ખાસતેં તીરકામઠાનાં ઉપેગ વધારે કરતાહાં.

ભીલસા પહેરવેશ

ભીલમાં ગોહો પાતળ કપડાં પોવેંહેં. આંટાવાળાં ઘવળાં ફાળેં બાંધેં હેં, જેમાં ડોકીના મદીનાં ભાગ ટાલવાળા ઉઘડાજ રહેં હેં.આંગવર ખમીસ, તેવર કાળે રંગની અન ઘવળે સિલાઇ ને દોરાની ડિઝાઇન પાડેલ બંડી અન નીચે પૂડેંપાસુન ચાલી ઇચેલ રીતના ધોતીર-પોતડી પોવેં હેં. જી તેહની બાહેરની વળખની નિશાની આહા. રૂપાનાં દાગીનામાં હાથમાં ચેળા, કડાં, કંબરલા કંદોરા, ખમીસને બટનવર સાકળ, વીંટી જીસાં દાગીનાં પોવતાહાં.

બાયકાસે પહેરવેશમાં મોઠે ઘેરના ઘાઘરા, ફડકી પોવતેહે. ઘાઘરાલા નાદડાં સાંગતાહા. જેમાં આંબાને ભાતની ડિઝાઇન રહેં હેં. યો ઘાઘરા (ચણિયા) તેહનાં મુખ્ય વસ્ત્ર આહા, જેના ઘેરાવ બેસ અન મોઠા હવા. તો ચણિયા પોવુની તેહની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ આહા. જેમાં પાઠીમાગલા ભાગના નીચા છેડા લી હન દોન પાયને મદીહૂન કાસટા લી હન મોહરેં ખોસી દેતાહા. તાહાં દોન પાય અલગ હુઇ જાતાહાં. તેહનાં વાયલાં વાયલાં ઘરેણાં જીસાંકાં કડાં, બાંગડે, મેલાં, હાંસડી, સાકળા, તોડા, વીંટી, નંગ જીસા હેરુલા મિળતાહાં.

બારીકલાં પોસાં સાધારણ રીતિ ઉઘડલાંજ હિડતાહાં. જરાક મોઠલાં વાહાડનાંત કા લંગટી પોવતાહા. પોસે ફડકે અન ડગલે પોવતેહે. નવી નવરી લાલરંગનાં કુંકુ સેથામાં પૂરેં હેં. તી તેની બાહેરની વળખ - ખાસ નિશાની આહા. બાયકા ગોંદતે હેં અન ડોકી પન ઇચરતેહે.

ભીલસા ખોરાક

ભીલ ખોરાકમાં મકઇ, કોદરા, બંટી, હામલા, ચના, ઉડીદ, જવાર, તોર, ચોખના ખાતાહાં. ગાય, દોબોડ, બોકડેનાં દુધ, તૂપ, દહીં ખાતાહાં. ભેકર, સસા, કોબડાં, લાવરા, હોલાં, તીતુર, માસાં ખાતાહાં. શાકભાજી અન કાંદમૂળના ઉપેગ કરતાહાં. ચાય, તંબાકુ, બીડી, હુક્કા પેતાહાં. દારૂના છૂટથી ઉપયોગ કરતાહાં. ભીલમાં 'હરો' પેવલા મજે સગાઇ કરુલા ઇસા અર્થ હુયેં હેં. (જીસાં આપલે પેન પેલવા ઇસાં સાંગ જેં હન.) સામાજિક ધાર્મિક વિધિમાં દારૂના મહત્વ નારેળ જોડાક જ આહા. ભીલમાં દરેક કામની શરૂઆત દારૂની શાક

પાડી હન જ કરતાહાં. સગાઇ કરવી, લગીન કરવા, પેન ભરવી ચી અખી જ રીત ભૂમિકારૂપી સગાઇ જોડુની તથા ધાર્મિક વિધિની આહા તાહાં ભીલમાં હરો (દારૂ) ના આજ પન છુટકારા હુયનેલ નીહીં.

ભીલમાં માન્યતા આહા કા સગાઇની ના પાડજન તં દારૂ છોડજન પન ચીં તં ચોક્કસ આહા કા સગાઇ તં તોડી જ નીં શકાયં, નીહીં તં જીવન વ્યવહાર ચાલં જ નીહીં. તાહાં ભીલ આજ પન દારૂ છોડત નીહીં. દારૂલા ભીલ તેહને જીવન અન સંસ્કૃતિ હારીં સાંકળી લીના હાત.

દૈનિક જીવન

ભીલ સમાજમાં સકાળને કદવજ ઉઠીહન સાસુસ કા જૂની ઉહુસ ઘરટીવર અન્ન દળુલા લાગી જાહા. તેહનાં રોજનાં પીઠ રોજલા દળી લેવના રિવાજ આહા. મગ સેન ટાકી પાની ભરુલા જાતેહે. રોજને જીવનમાં વહુસ દોન દા ઘરટી માંડં હં. સકાળના કસાળને ભાકરી વાટા અન ચેળચને ભાકરી સાંટી દુહપાર માગુન, ઇસાં રોજનાં ખાવલાં સાટીં રોજ દળતાહાં. ઘરને કામમાં ગોહો કરતાં બાયકોને ભાગમાં વધારી કામ ચેહે. તાહાં બાયકોલા બુહું ટાઇમ નીં મિળં. ખેતમાં નીદુલા, કાપુલા, ઢોરાં સાહલા ચાર કાપુલા, ભાનસ સાટીં ફાટે લચુલા ભાનસ બનવુલા પોસાંસી સંભાળ રાખુલા અન શેતમાં ગોહોલા ભાકર દેવલા જાવના જીસાં કામ કરં હં.

ગોહો કદવજ ઉઠી હન બઇલ અન ઢોરાં સાહલા ચાર ટાકં હં. દાતવન કરી ટોંડ ધાવી, આવુત અન બઇલ લી હન સકાળના નાસ્તા કરી શેતમાં જાહાં અન એળચને માગાં જ ચેહે. ભીલ પોસાં વજ ઉઠતાહાં ટોંડ ધવી સેળાં ખાઇ ઢોરાં લીહન રાનમાં ચારુલા નીંગી જાતાહાં. મોઠલાં પોસાં આઇસ-બાહાસલા ખેતીને કામમાં મદદ કરતાહાં. ઇસાં રોજને જીવનમાં વયજૂથ પ્રમાણી અન લીંગ પ્રમાણી કામનાં વિભાજન હુયેલ હેરુલા મિળં હં .

ભીલલા ક્રૂર અન ઘાતકી માનતાહાં

ભીલલા ક્રૂર અન ઘાતકી ગણવામાં આનાહાત. પન ઇસાં માનુની જરૂર નીહીં. ભીલ તેહને રક્ષણ સાટીં તીર કામઠાં કા તલવાર રાખતાહાં તાહાં તે ચોર આહાત ઇસા શંકા રાખી હન પોલીસ પકડી હન તેહલા માર મારી હન પૂરી દેતાહા. પન હકીકતમાં ઇસાં ની આહા. ભીલ તીર કામઠાં તં તેહના મુખ્ય હથિયારને રીતિ હારીં રાખતાહાં. તે કદી પન છોડત નીહીં, તેહલા હારીંજ રાખતાહા.

જે લોક તેહવર શંકા -વહેમ રાખતાહા તીં ખોટાં આહા. તેહનાં ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરૂલા પાહાચ જં. પહેલા તેહીં આપલે દેશલા સ્વતંત્ર કરુલા ખૂબ મહેનત કરેલ. દેશને આઝાદીમાં તેહના ફાળા મોઠા આહા. તેહને શક્તિવર આપલા દેશ આગળ આનાહા. તેહીં અંગ્રેજ સે હારી તીર કામઠાંવાની લડી હન આપલે ચે ભારત દેશલા આઝાદ કરુમાં ચોગદાન દીધા. જેહી ચે દેશ સાટી હોડાં બલિદાન દીધાં તે આજ કીસાક કરી હન ચોર ડાકુ બની ગેત ? આજ આપલે દેશલા ટકાવી રાખુલા કામ તે કરતાહા. કાહા કા ખેતીને કામમાં સખત મહેનત કરી, ઘરતી ખેડી, અનાજ પુરાં પાડુનાં કામ કરતાહાં. તં આજ આપલે જીં ખાયજં હન, તેહનાંજ બગાડુલા તીં કોડાંક ખરાબ ગણાય જં. આજ તેહલા જગુના કોઇ અધિકાર નીહીં ? તેહ સાટીં સરકારની લાભ-ચોજના અન ઉદ્યોગ વિકાસના કામ કેહેંત પન ચો લાભ તેહઘર પહોંચં નીહીં, મદીનાં લોક જ ખાઇ જાતાહા.

સમસ્યા

આદિવાસી ભીલ સમાજમાં શિક્ષણનાં પ્રમાણ વસાં આહા. તાહાં તેહલા ડગલે ને પગલે નુકશાન હુયં હં.

બસમાં તેહપાસુન ભાડામાં વધારી પૈસા લેતાહાં, સરકારી દવાખાનામાં મફત સારવાર દેવના રિવાજ આહા પન તેહલા સારવાર મિળ નીહીં. તેહપાસી અમુક ફી લેતાહા. તેને કારણ શિક્ષણનાં પ્રમાણ ઓછાં તીં આહા. પોલીસ તેહલા ગુનેગાર ગણી ધરી લી જાહાં. દુસરેની ગુના કે હવા તરી પન તેહલા ઝોડીમારી ગુના કબુલ કરવતાહાં.

યો સમાજ નીં રહતા તં દેશ ટીકતાજ નીહીં. તેના કારણ યી આહા કા તે અન્ન પીકવી હન ઈકી દેતાહા અન પદરનાં પોટ ભરતાહાં. યો સમાજ ઈસા આહા કા પદર ભૂખં મરી હન દુસરેલા ખાવાડતાહા. તાહાં તે ગરીબ આહાત. યો સમાજ માત્ર આકાશને વરસાદ વરજ ખેતી કર હ તાહાં તે પાવુસ પુરતા જ ગાંવમાં રહતાહા અન વરીસનાં અન્ન પીકવી હન તેલાં ખાવવાટા લીહન બાહેર મંજરીલા ચાલી નીંગતાહા. આપલે જે પાકી સડક, મકાન, મોઠલે, મોઠલે બિલ્ડિંગ હેરજં હન તે યેહને પરસેવા હૂન બનેલ આહાત.

જેહને પરસેવાની યે બિલ્ડિંગ બનતે હે તેના માલિક માગુન તેહલા તઠં ઊભા પન ની રહું દે, કાહા આપલે જેનાં ખાય જં હન તેલા જ ભૂલી જાય જં હન ? યીં તં મોઠાં પાપ આહા. તેહલા કીસાંક કરી ભૂલી જાંવ ? આપલે વિચાર કરુલા પાહાય જ કા, જો સમાજ ખેતી કરં હં, તો જ ભૂકં મરં હં. યે સમાજમાં દરેક પ્રકારની આવડત આહા. તેહમાં અનેક પ્રકારની કલા આહા તી કલા સુકાયજી ગઈ, કેવ ગઈ? તેના કારણ આહા કા યેહને કલાની કદર, કલાના વિકાસ કરું સાટી યોગ્ય દામ જો મીળુલા પાહાય જં તો મીળેલ નીહીં તાહાં સુકાઈ ગઈ. સરકાર યેહ સાટી વરીસલા અનેક ઉદ્યોગ ઊભા કરં હં. પન યેના લાભ તેહઘર જા નીહીં. યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી, વીજળીની વ્યવસ્થા પન નીહીં મગ તે કીસાક કરી મોહરં યેતી. તેહલા ઈસા અન્યાય નીં હુયં તેની જવાબદારી માત્ર તેહની જ નીહીં અખે ભારતવાસી સી આહા.

આજ આપલે દેશલા આઝાદ હુયેલના ૫૦ વરસા હુયનાંત, પન આઝાદી તં શહેરમાં આહા, ગાંમડામાં કેવ આઝાદી ? ગાંવ તં બેકાર અન અખે રીતિ પછાત આહાત. તેના સાટી જવાબદાર આપલાં રાજકારણ આહા. અંગ્રેજસે જમાનામાં ગરીબલોક હસ્તકલા કારીગીરી અન અન્ય કામ કરત તં તેહના હાથ કાપી અન કાળી મજુરી કરુલા લાવાત. યે ગરીબ સે નસીબમાં ઈસાંજ લિખેલ હવાં તં તે કીસાંક કરી હન વર યેતી. ઈસીજ હાલત ગાંવસી આહા. તેહલા વાટા સરકાર અનેક ઉપાય કરં હં, પૈસા પાનીને ગત વહાવં હં. પન ગાંવઘર યેતાં તં નયનાં પાની સુકાયજી જાહા. યી નયના પાની કઠં સુકાયજી જાહાં તી તપાસ કરતનીહી. આપલે જી ઝાડ રોપ જં હન તી ફળ દે તાંવઘર તેને ઉછેરની જવાબદારી અધિકારીસી આહા. તીં તે કાહાં ની કરત ?

o

સાતપુડાના ભીલ

સુભાષ પાવરા

નંદુરબાર જિલ્હાને ઉત્તરમાં સાતપુડાને ડોંગોરાંમાં ભીલ સા પ્રદેશ પસરેલ આહા. યે ડોંગરામાં કોડેખાન બારીક મોઠલે નય વહતે હે, પન મુખ્ય તૅ તાપી અન નર્મદા. નયને કોતરમાં અન આજુબાજુને પ્રદેશલા ભીલ પ્રદેશ તરીકે વળખતાહાં. ઉત્તરમાં મધ્યપ્રદેશ, પશ્ચિમમાં ગુજરાત રાજ્ય, પૂર્વમાં જળગાંવ જિલ્હા તીસાજ દક્ષિણમાં ધૂળે જિલ્હા આહા.

સાતપુડાને જંગલ વિસ્તારમાં, ડોંગોર પ્રદેશમાં નર્મદાને કોતરમાં અક્રાણી અન અક્કલકુવા તાલુકાના પ્રદેશ પસરેલ આહા. તાપીને કોતરના પટ્ટા તેમાં નંદુરબાર, શહાદા, શિરપુર, શિંદખેડા, તળોદા તાલુકા તીસાજ અક્કલકુવાના થોડાક પ્રદેશ સમાવેલ આહા. યેમાં નર્મદાને ખીણ માથલા તીન અન ચાર ભાગને આદિવાસીસા પન વિચાર કેહે. યે વિસ્તારમાં ભીલ, પાવરા, તડવી, પાડવી, ગવાલ, તોંડે, પરમાર, ખ્રિસ્તી જીસે જનજાતિસા સમાવેશ હુયં હૅ. અઠલા ભીલ 'મથવાડી' ભીલ તરીકે વળખાયતાહા. પૂડૅ મથવાડ યીં સંસ્થાનાં નાંવ હતાં. અઠલા ભીલ અન પાવરા સમાજ મૂળ પાવાગઢહૂન આનાહાત, ઇસાં લોક માનતા હાં. ભીલ પાવરા જમાતના લોક ઉંચા ખડતલ અન ગોરા રહતા હાત. યે લોક વ્યવહારુ અન મેહનતુ આહાત અન ખેતી કરતા હાત. તેહના મૂખ્ય વ્યવસાય ખેતી અન ખેત મજૂરી આહા. હારીં વ્યવસાયને રીતિ તે ઢોર રાખતા હાંત. તે કુદરતને દેવાંસી પૂજા કરતા હાંત. તેહના મુખ્ય સન દિવાળી, હોળી, ઇંદલ અન ગુવારા આહાત.

યે આદિવાસી સમાજની તેહની અલગ થોડીક પરંપરા આહા. અલગ સંસ્કૃતિ આહા. તે પ્રકૃતિવાદી આહાત. કુદરતને દરેક વસ્તુમાં શક્તિ સમાયજેલ આહા અન તેનાં માનુસને જીવનવર બેસ કા વાઇટ અસર હુયઁ હૅ, ઇસાં તે માનતાહાત. તેહની સંસ્કૃતિ એકદમ સરળ આહા. જીં કાહી મીળૅ હૅ તેમાહૂનજ તે તેહના તહેવાર, સન, રીતરિવાજ ઉજવતાહાત. તેહને તહેવારની વિશેષતા યી આહા કા તે અખામીળીન ઉજવતા હાત. તહેવાર-ઉત્સવને નિમિત્તલા અખાં ગાંવ ગોળા હુયઁ હૅ અન ઉત્સવ ઉજવતાહાત. ઇસે પ્રસંગી નાચગાનના કાર્યક્રમ ખાસ હુયઁ હૅ.

જંગલહૂન સહજ મીળી રહૅ તીસી અન્ન સામગ્રીવર તે આધાર રાખતા હાત. આતાં થોડેક પ્રમાણમાં આધુનિક તંત્રજ્ઞાન હારીં તેહના સંબંધ યેવલા લાગનાહા. તે ભનુલા લાગનાત. થોડેક વિસ્તારસાહમાં પાનીના પંપ, વીજળી, પાકી સડક, જીસી સુવિધા આતાં હુયની હી. થોડેક આંતલે વિસ્તારમાં આજુ પન કનેહી પ્રકારની સુવિધા ઉપલબ્ધ નીં આહા.

યે આદિવાસીમાં દહેજ મજે કન્યા વિક્રય, ઘરજમાઈ, પુનર્લગ્ન, વિધવાવિવાહ, બહુપત્નીત્વ જીસે પ્રથા પ્રચલિત આહાત. અગિનડાઘ અન ભૂંયડાઘ યે દોની રિવાજ આહાત. બાયકા ચાંદીને સિક્કાના હાર ગળામાં પોવતે હે. તીસાંજ હાસડી, કડાં, પાયમાં તોડા જીસાં દાગીના પોવતે હે. હાથમાં ચાંદીને અન કાચને બાંગડે પોવતે હે.

સાતપુડાના આદિવાસી ધાર્મિક અન સામાજિક પ્રવૃત્તિવાળા આહાત. તે પુજારી પાસી પૂજાની વિધિ

કરવતાહા. તેહને ધાર્મિક વિધિમાં પુજારીનાં મોઠાં મહત્વ આહા. તેહમાં દેવી શક્તિના જ્ઞાન આહા, ઈસાં તે માનતાહાત.

આદિવાસીસા દેવદેવતા ઝાડ, પશુ, પત્થર ઈત્યાદી સાંગાયતાહા. તરી, દરેક ગાંવમાં દેવાસાં અલગ થાનક રહેં હેં. તેહને ભગવાનની ગોઠ મૌખિક સ્વરૂપમાં આહા. મૌખિક ગોઠમાં અન ગાનામાં તેહને વિવિધ દેવાં જીસાકાં રાજા ફાંટા, ગાડા ઠાકર, યાહામોગી, બાગોરી, ધોધ્યાવજીર, અસ્તાબા, કુભાય, ફૂદુરાણા, ભિલટ, રાણી કાજળ, આયઘોડા, ગાંડી દિવાળી, કરહણ, નિલચરી, વાઘીન, રૂપલા, ઈંદિરાજા જીસાં નાંવ મીળતાહાંત. તેહના રહેવાસ બહુકરી ડોંગોરવર રહેં હેં. કાહા કા પિહલા પૃથ્વીવર જગબૂડ હૂયનેલ જમીન કાદવવાળી હુઈ ગયેલ. તાહાં દેવાં ડોંગરા વર વસેં હતાંત, ઈસાં સાંગતાહાત. દેવાંસે નાવને પૂડેં રાણા, રાવત, રાજા, રાણી, ઈસા શબદ જોડેલ હેરુલા મીળતાહા.

આદિવાસી સંસ્કૃતિ અલિખિત અન મૌખિક સ્વરૂપમાં આહા. એક પીઢીહૂન દુસરે પીઢીમાં તી તેની તીજ ચાલી રહેં હેં. તીં શીખવુની જરૂર પડેં નીહીં. યે લોક સે ગાનાં અને ગોઠી માહૂન આદિવાસીસા સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ જાનુલા મીળેં હેં. તે પદરના ગાનાં અન કથાનાં જતન અનાદિ કાળહૂન કરત આના હાત. તેહનાં સુખ દુઃખ પન યે ગાનાંમાહૂન જાનુલા મીળતા હાં. સાતપુડામાં વસેલ યે આદિવાસીસી સંસ્કૃતિ આખું પન ટીકી રહની હી.

આદિવાસીસા જંગલને હારી ઘનિષ્ઠ સંબંધ આહા, તાહાંજ, તે તેહને જીવસાટી જરૂરી વસ્તુ પદરજ બનવતા હાત. પદરનાં ઘર, ખેતીના સાધન, રસોડાનાં સાધન બઈલગાડાં ઈસી વસ્તુ બનવુની હસ્તકલાની તેહલા આવડત આહા. આજકાલ જંગલ ખતમ હુયત ગેં તાહા તેહને જીવનમાં મોઠી સમસ્યા ઊભી હુઈલ. તાહા જંગલ સાચવુની જરૂર આહા.

ડોંગોરના પ્રદેશ આહા તાહાં અઠે વરસાદના પ્રમાણ વધારી આહા. તેહનાં ઘરાં ઊતરતે છાપરાવાળાં રહતા હાંત. સાગનાં લાકુડ અન ટોકોરસા વપરાશ હેરુલા મીળેં હેં. ઘરા સાહવર કવલાં, લાકુડ અન દારાં તે પદરજ તૈયાર કરતા હાત. દરેક ઘરમાં રસોડા અન ઢોરાસી જાગા રાખેલ રહેં હેં. થોડેક કુટુંબમાં રસોઈવાટા અને ઢોરાં સાહલા વાયલાંજ ઘર રહેં હેં. જેહ પાસી ખેતર હવાંત તે ખેતરમાંજ ઘર બનવતા હાંત. ઘરાની રચના એકદુસરે કરતા અલગ અલગ રહેં હેં. એક વસતિલા 'પાડા' સાંગાય જેં હેં. બુહું પાડા મીળી હન એક ગાંવ બનેં હેં. વાયલાં વાયલાં ઘરા રહતા હાં તાહાં વીજળી, શાળા, આંગનવાડી જીસે સુવિધા પૂરી પાડુલા કઠીન હુયેં હેં. સરકારલા યે રીતિ મુશ્કેલી પડેં હેં.

ડોંગોર પ્રદેશમાં ખેતી ચડાવવાળે અન મધ્યમજાતને જમીનમાં હુયેં હેં. પાવુસ વર પીકના આધાર રહેં હેં. તેમાં બંટી, મોર, કોદરા, મકી, જવાર, ઉડીદ જીસા પીક વધારી હુયે હેં. ચોમાસાની ઋતુ પૂરી હુયેં હેં માગુન ખેતીના કામ રહેં નીહીં. ઈસે સમયે ઉનાળામાં મૂહુંના ફૂલાં, ટોળંબે, ચારોળી, કેરી જીસાં ઉગાડી કમાઈ કરતાહા. જંગલના નાશ હુયતાં જંગલવર આધાર રાખી શકાય જેં નીહીં. તાહાં યે આદિવાસી મંજરી કરી પોટ ભરુસાટી પારકેજાગાલા રખડત હિંડતા હાત.

ખેતીની ઉપજ હલકે કક્ષાની આહા તાહાં તેહલા પુરતા પોષક આહાર મીળી શકેં નીહીં. રોજને ખાવમાં જુવાર નીહીતેં મકીની ભાકર, આમચૂર, આંબાડીની ભાજી તેલ વગરની, આંબાડીનાં ફૂલાં ટાકેલ દાળ ઈસાં રહેં હેં. કદીએક મોવુર અન ભાત (સીતાં) તે ખાતાંહાત.

આદિવાસીસાં મનોરંજનના મુખ્ય સાધન મજે નાચ. નાચુવાટા પદરને પસંદ મુજબ વાજિંત્ર તે વાપરતાહા. યે વાજિંત્ર લાકડાનાં, ટોકરાનાં કા ઘવળે ડાંગર માથુન બનવેલ રહતાહાં. તીસાંજ બારીક મોઠા ઢોલ, પાવા,

સારંગી, ઘાંઘળી અન અમુક જાતને તંતુવાદ્યના સમાવેશ હુયં હૅ.

ડોંગોર વિસ્તારમાં કા જંગલમાં ગાવાં વસેલ આહાત. તઠૅ રસ્તા નીહીં, પેવલા પાનીની સુવિધા નીહીં, પાયલા ગ્રામ વિકાસના કામાં પન તઠૅ હૂઈ શકલાં નીહીં. દરેક નવી યોજના લેતા પિહલા (વન વિભાગ) જંગલખાતાની પરવાનગી લેવલા પડૅ હૅ. દા.ત. ધડગાંવહૂન તળોદા ને રસ્તાના (સર્વે) માપકામ અંગ્રેજસે સમયમાંજ હુયેલ હતાં તરી આજુ રસ્તાના કામ અરધેજ અટકી પડનાહા.

યે પ્રદેશના વિકાસ નીં હુયુનાં મુખ્ય કારણ ધ્યાનમાં લીજન તૅ, ઈસાં આહાત કા થોડેક વિસ્તારમાં રસ્તા આહાત અન નર્મદાને થોડેક મુશ્કેલ વિસ્તારમાં રસ્તા નીહીં. તાહાં તે વિસ્તારને ગાંવ ઘર અખી સુવિધા પહોંચવુલા કઠીન હૂઈ ગે હે. એક કડૂન સરકાર યે પ્રદેશમાં વિકાસને યોજના એકવર એક જાહેર કૅર હૅ. તરી તે આદિવાસી પ્રજા ઘર પોહચાડુલા સરકાર લા ખૂબ મુશ્કેલ બની જાહા. તેમાંહી સેવાભાવી કામ કરનાર અધિકારી અન કર્મચારીસી સંખ્યા ઓછી આહા. કર્મચારી કામ કડ ધ્યાન દેત નીહીં. તાહાં યે વિસ્તારમાં વિકાસની ગતિ મંદ આહા. અમુક રીતિ કર્મચારીલોક પન લાચાર આહાત. ગરીબ આદિવાસી લોક લાંચ દી સકત નીહીં, અન ઓફિસમાં કામ પૂડૅ ચાલે નીહીં.

અક્રાણી અન અક્કલકુવા જીસે મુશ્કેલ વિસ્તારવાળે તાલુકાસાહમાં એક પન યોજના નીહીં. યે વિસ્તારમાં જંગલસંપતિ અન ખનિજ સંપતિ બૂહુ મોઠે પ્રમાણમાં આહા. ગામઠી આંબાનાં ઝાડાસી સંખ્યા ખૂબ આહા. યી અખી સંપતિ અઠલે આદિવાસીસી ખાનગી માલિકીની આહા. તે કોકોમ બનવી તઠલેજ વેપારીસાહલા ઈકી દેતાહાત. વેપારી આદિવાસી સાહપાસુન પાણીને ભાવી માલ ઈકત લેતાહાત. યી હાલત ધ્યાનમાં લેતા યે વિસ્તારમાં કોકોમ અન અથાણાં બનવુંના એક મોઠાં ઉદ્યોગ વિકસી શકૅ હૅ, જેના યે આદિવાસીસાહલા લાભ મીળીલ.

તેજ રીતિ સેંગા, ગહૂ, ચારોળી અન સીતાફળ જીસે પદાર્થવર પ્રક્રિયા કરુના ઉદ્યોગ ઊભા કરી શકાય જૅ.

યે ડોગોંર પ્રદેશમાં પરિવહનને સાધનસા અભાવ, ગંદાપાની, તેહના ખોરાક યે અખે કારણી બાળ મરણના પ્રમાણ વધારી દેખાય જૅ હૅ. દા.ત. બામણી, ખડકી યે ગાવમાં મોઠે પ્રમાણમાં બાળમરણ હુયના હાંત. યીં અટકવુલા પાહાય જૅ, ઈસે બાબતમાં દુસરે સમાજબંધુસી યેહની મદદ કરુલા પાહાય જૅ.

યે વિસ્તારને આદિવાસીસાં ૩૩ ગાંવા નર્મદા યોજના હેઠળ સરદાર સરોવરને ડૂબાણમાં જાવલા આહાત. યે ગાવાં બૂડત નીહીં અન તઠલા આદિવાસી વિસ્થાપિત હુયત નીહીં તે હેરવા જરૂરી આહા. તેહના પૂનર્વસન હુયુલા પાહાય જૅ. ઈસે મહત્વને વિષયને હારી, છેલ્લા ૧૫ વરસાહૂન શ્રીમતી મેધા પાટકર લડી રહનીહી. તેહની માંગણી પૂરી હુયનેલ નીહીં. યે આદિવાસી સાહવર યો એક પ્રકારના અન્યાય આહા. તે સાટી આંદોલન મોરચા ચાલુ આહાત. યે અન્યાય લડાઈમાં ભણેલગણેલ આદિવાસીસી સાહયોગ દેવલા પાહાય જૅ.

આદિવાસી સાતપુડા શિક્ષણ પ્રસારક મંડળ ધડગાંવ, તાલુકા જિલ્હા નંદુરબાર યે સંસ્થાની સ્થાપના ૧૯૬૩ માં હૂઈની. પશ્ચિમ ખાનદેશ ભીલ સેવા મંડળને પ્રેરણાહૂન યે સંસ્થાની સ્થાપના હૂઈની. સંસ્થા ઊભી કરુમાં મહત્વના ફાળા શ્રી જનાર્દન મહારાજ વળવી યેના આહા. યે સંસ્થાને કારણી, કેળવણીહૂન રહી જાયેલ આદિવાસી પોસાં કેળવણી (શિક્ષણ)ના લાભ લેતા હૂયનાત. ધડગાંવ વિસ્તારમાં યે સંસ્થાની ખૂબ મહત્વના ઈસાં શૈક્ષણિક કામ કરેલ આહા.

o

રાઠવાસી ગોઠ

સુભાષ ઈસાઈ

છોટાઉદેપુર યો ડુંગરાળ પ્રદેશ આહા. તાહાં તેનાં પુડલાં નાંવ 'પાલ' ઈસાં આહા. આતાં યો વિસ્તાર 'પાલ' તરીકે નીહીં પન 'રાઠ' તરીકે જાણાય જ̃ હ̃. યે પ્રદેશનાં રાઠવિસ્તાર ઈસાં નાંવ કાહા પડનાં તેને ખૂબ ગોઠી આહાત. યો સઘળા પ્રદેશ નદી, ડોંગોર અન જંગલના આહા. સાતપુડા અન વિંધ્યપર્વતને ડોંગરે અન જંગલ યેવાની યો ભાગ પુરા ભરેલ આહા. સાતપુડાના ડોંગોર નર્મદાને ઉત્તર કાંઠા પાસુન છોટાઉદેપુર ઘર પસરેલ આહા. વિંધ્યના ડોંગોર મધ્યપ્રદેશને માવળત પાસુન છોટાઉદેપુરને ઉંગવત પાવત 'રતમાળ' યે નાંવવાનીં વળખાય જ̃ હ̃. અન તો જ ડોંગોર પૂઢ̃ બારિયા અન તેને પૂઢ̃ પાવાગઢ ઘર પસરેલ આહા. યે ભાગમાં રાઠવા લોક રહતાહા તાહાં યે ભાગના 'રાઠ પ્રદેશ' ઈસાં નાંવ પડનાહાં.

મુંબઈ ગેઝેટિયર (૧૮૨૫) માંથલી નોંધ પ્રમાણે રાઠવાલોક મધ્યપ્રદેશને અલિરાજપુર નજીકને રાઠપ્રદેશહૂન ગુજરાતમાં આનાત તાહાં યે પ્રદેશનાં 'રાઠ' નાંવ પડનાં. અલિરાજપુર યી રાજય પાંચ વિભાગ મીળી બનેલ હતા. તેમાંથલા એક ભાગ 'રાઠ'નાંવને રીતિ વળખાય જ̃ હતા. યો વિભાગ છોટાઉદેપુરને નજીક જ હતા. વખત જાતાં યો ભાગ ગુજરાતમાં જ સમાઈજી ગે અન તઠ̃ રહનાર લોકસાં 'રાઠવા' નાંવ પડનાં.

યે પ્રદેશમાંથલે નદીસાહમાં ઓરસંગ યી નદી મુખ્ય આહા. તીસે જ ઝરવો જીસે બારીકલે નદી પન આહાત. લગભગ ૧૫૦ કિલોમીટર લાંબી ઓરસંગ નદી છોટાઉદેપુર પ્રદેશની અખે કરતાં મોઠી નદી આહા. તેના વિશે એક પુરાણ કથા પન આહા. વ્યાસના પોસા શુકદેવલા પોટમાં જ જ્ઞાન મીળેલ હતા અન માગુન તેના ઘરતી વર જનમ હુયના અન લગેજ તો ચાલુલા લાગના. જે વાટલા તો ચાલત આના તઠ̃ યી નદી બનની. તાહાં તીનાં 'ઓરસંગ' નાંવ પડના. યી નદી ચાંદોદ નજીક નર્મદા નદીલા મિળ̃ હ̃. અઠલે ડોંગોર માથૂન વાઘસ્થળ અન ટુંડવાના ડોંગોર આદિવાસીસા દેવ જીસા આહાત. તેહની પૂજા પન કરતાહા. યેનેહારીંજ કોરાજ, કાળિયો, બોળિયો, ભરમો, ઓરિયો, ઢોલિયો યે ડોંગોર પન આહાત. ઉંગવત બાજુ 'ડોલોમાઈટ', 'લાઈમ' (ચૂનાના પત્થર), 'માર્બલ' (આરસ પહાણ) ને ખાણ આહાત. તાહાં યો પ્રદેશ ખનિજ સંપત્તિ ને બાબતમાં સમૃધ્ધ ગણાય જ̃ હ̃.

યે પ્રદેશની જંગલ પેદાશ પણ ખૂબ આહા. લાકુડ, મોહવા, ટોંળબે, ટેમ્બરૂનના પાના, કુહલાના બીં, લાખ, ડિખ, ગુંજા અન વનસીનાં મૂળાં મુખ્ય ઉત્પાદન આહા. તે સિવાય યે જંગલમાં આવળા, જામના, ટેમ્બરૂના અન ચારોળીના ખૂબ ઝાડાં આહાત. તેવાની ગરીબ આદિવાસીલા રોજીરોટી મિળ̃ હ̃.

યે વિસ્તારમાં વસનાર આદિવાસીમાં રાઠવા, કોળી, ધાનકા, નાયકા અન ભિલસા સમાવેશ હુય̃ હ̃. યે અખેમાં રાઠવાસી વસતિ વધારે આહા તાહા કદાચ યો વિસ્તાર રાઠ વિસ્તાર સાંગાય જ̃ હવા.

સામાજિક, ધાર્મિક ઉત્સવને બાબતમાં રાઠવા લોક તેહની અલગતા જાળવી રાખના હાત. શહેરને ભાગહુન દૂર ગામડામાં રહનાર આદિવાસી રાઠવા પદરને રીતે કુદરત હારીં જીવન જીવતાહા. સામાન્ય કા પછાત

ઈસાં જીવન જીવનાર યે લોકસી સમાજ વ્યવસ્થા અન ધાર્મિક પરંપરા નવાઇ લાગે તીસી આહા.

રાઠવાસાં પોટ ભરુનાં મુખ્ય સાધન ખેતી અન જંગલની પેદાશ આહા. મોટાભાગને ગાવમાં આદિવાસીની પદરની જમીન આહા. તેમાં તે ઋતુ પ્રમાણે અનાજ અન શાકભાજી પિકવતાહા. ખેતીમાં ભાત, મકી, જુવાર, તોર જીસાં અનાજ અન ઉડીદ, મગ, મઠ, તલ, કપાસ, મગફળી પિકવતાહા. પદરલા લાગે તોડાં જ રાખી બાકીનાં ઈકી દેતાહા. પદરની જમીન નીં હવી તીસા આદિવાસી મંજરી કરતાહા. મોહવાં, ટોંળબે, ટેમ્બરૂનના પાનાં, કુહલાને બીયે, લાખ, ડિખ, ગુંજા, ચીચા, આવળા, બોરાં, જામના, ટેમ્બુરનાં, ચારોળી, લાકડાં ઈસાં ગોળા કરી ઈકી હન તે પોટ ભરતાહા. યે મહેનતુ આદિવાસી ગુજરાતને મોઠલે શહેરમાં રસ્તા અન મકાન બાંધકામને કામવર જાતાહા.

રાઠવા સમાજમાં આતાં શિક્ષણનાં પ્રમાણ વધનાહા. અન તાહા શાળા, કોલેજના શિક્ષક અન સરકારી કચેરીમાં કારકુનથી મામલતદાર અન નાયબ કલેકટરને પદ સુધી પહોંચનાહાત. સરકારને અલગ અલગ યોજનાને કારણ તેહનાં જીવન ધોરણ સુધરી રહનાહાં. શિક્ષણ અન શહેરને લોકસે નજીક રહુને કારણ તેહની અસલ સંસ્કૃતિ ધીરે ધીરે ખલાસ હુઇ રહનીહી પન ઊંડાણને ગાંવમાં શહેરની અસર આખું પહોંચનેલ નીહીં .તહેં આજ પન અસલ રાઠવી જીવન શૈલી જીવનાર લોક હેરુલા મિળતા હા.

ગાંવની રચના

ગાંવના અખા વડીલ માનસાં ગોળા હુઇહન તે ગાવને એક માનુસલા પસંદ કરતાહા. તેલા ગાંવના પાટીલ સાંગતાહા. ગાંવના દરેક જન યે પાટીલલા માન દેતાહા. ગાંવને દરેક પ્રસંગલા અખી વ્યવસ્થા હેરુનાં કામ પાટીલનાં રહેં હેં. ગાંવના એક ભગત રહેં હેં. તેલા ગાંવના ધાર્મિક ગુરુ ગનતા હા. (ગાંવ ગુંડે ભગત) ગાંવને દરેક કામમાં તેની જરૂર પડેં હેં. તે સિવાય ગાંવમાં રોગ-બિમારી હવી તેં પૂડેં ભગત જ મંત્ર બોલી, ધૂમી હન બિમારી દૂર કરુના કામ કર હ. નવસ ફેડુની અખી વિધી ભગત જ કરેં હેં. ગાંવમાં યી વિધી કરનાર વાયલા પન ભગત રહતા હા.

ગાંવના એક પુજારા (પુજારી) રહેં હેં. પુજારા અન પાટીલ મિળીસન લગીનનાં કામ કરતાહા. હોળી પેટવુંનાં કામ પન પુજારી જ કરેં હેં. પાટીલ, ભગત અન પુજારી યે તીની જન મિળીહન ગાંવને અખે શુભ-અશુભ પ્રસંગનાં ધ્યાન રાખતાહા. ગાંવને એખાદ હરિજનલા કોતવાલ (જાગલે) બનવતાહા. તો પાટીલલા કામમાં મદદ કરેં હેં. ગાંવમાં શન ઉજવુલા હવા કા ગાંવમાં કોની મરી ગેં હવા તેં કોતવાલ અખે ગાંવમાં ખબર કરેં હેં. અખાં ગાંવ એક સંપવર રહેં હેં. ગાંવમાં ઉત્સવની અખી તયેરી પાટીલ, બડવા, પૂજારી અન ગાવના અગેવાન ગોળાહુઇ કરતા હા. ગાંવવર હુમલા હુયેં કા ગાંવવર ધાડ પડેં તેં અખા ગાંવ એક હુઇ સામના કરતાહા.

ઘરની રચના

ઘર એકદમ સાદી પદ્ધતિના બાંધેલ રહેં હેં. ઇંટવાની નીહીં તેં ટોકોર કા તોરીનાં સાટાં એકહારીં બાંધીહન કુડ બનવતાહા. અન વરહુન શેનવાની લીપી ભીંત બનવતાહા. ટોકોર ને ચીંબી બાંધી તેવર કવલાં નીહીં તેં તાડના પાના સીવી દેતાહાં. ઘર દોની કડુન ઢળેર રાખતાહા. ઘર શેનમાટીવાની સારવતાહા. તેમાં બાયકા ઓકરે પાડતે હે. ઘર ચાંગલાં લાંબા રહેં હેં. પૂડેં વસરી પાડતાહા. વસરીને મોહરેં લાકુડના ખાંબ રોપેલ રહેં હેં. તેને પૂડેં જ ઢોરાસા ગોઠા રહેં હેં. તેલા તે 'કુડ' ઈસાં સાંગતાહા. વસરીને માગુન રસોઈની ખોલી રહેં હેં. તેમાં એક બારી થવતાહાં. યેમાં ખૂબ આંદારા રહેં હેં. તેમાં જ અખાં સામાન થવેલ રહેં હેં. એક ખુણામાં ચુલા માંડતાહાં. એક બાજુ અનાજ ભરુની મોઠી કોઠી થવતાહા. તેલાં 'મોહઠી' કા 'મુસઠી' (મુસઠી) સાંગતાહા. તી બાહેરહુન શેનમાટીવાની

લિપેલ રહેં હે. માટીના તવા રહે હે. તેલા 'ઠિકુર' (ખાપર) સાંગતાહા. દાળ માટીને હાંડીમાં બનવતાહા. હાલવુસાટી લાકુડના ચમચા બનવતાહા તેલા ચાટુ સાંગતાહા. મીરચે કુટુલા દગડના કુટે રહે હે. વસરીને એક ખુણામાં ભાત કાંડુલા ગોળ ખાડાવાળી દગળના ઉખળ જમીનમાં બીસવેલ રહે હે. ભાત કાંડુલા મૂસળ પન રાખતાહા. વસરીમાં જ દળુની ઘરટી રાખતાહા. અન્ન અન શાકભાજી થવુલા બારિક મોઠલા ડાલખાં-ડાલખે રાખતાહાં તેલાં 'ચારલી' સાંગતાહા. ઘર ઝાડુલા ટોકોરની મોટી સિરાવ નીહીં તે તાડને ડાંડાની સિરાવ રહે હે. તેલા 'બાહડો' કા 'બાહડી' ઇસાં સાંગતાહા. ખેતીમાં આવુતના ઉપયોગ કરતાહા. પિક કાપુલાં ઇળાં વાપરતાહાં. ઘરમાં પાળિયું (કોયતા સારખાં મોઠાં હથિયાર) અન તિરકામઠા જીસાં હથિયાર રાખતાહા. પાળિયાને એક જ ઝટકામાં માનુસ કા બોક્ડેની ડોકી ઘડહુન અલગ કરી દેતા હા. યે લોક તિર ચાલવુમાં હોશિયાર આહાત. તે દૂરના નિશાન પન પાડી દેતા હા. ઘરમાં ઢોલ, પાવા, પાવી ખાસ રાખતાહા. યે અખેના ઉપયોગ લગન, જાત્રા કા તહેવારને વખત કરતાહા.

ઘર લાંબા રહે હે. આંત જાવલા એક જ દાર રહે હે. દાર નજીક ઘરને બાહેર ચાર હાથ ઉંચી લાકુડની માચ પાની થવુલા બનવતાહા. તેલા 'માળી' (ઘડવાળ) સાંગતાહા. તેવર પાનીને દોન તીન ઘાગરી થવતાહા. પાની કાઢુલા ડવલીના ઉપેગ કરતાહા. ઘરમાં સામાન થવુલા લાકુડના નીહી તે ટોકોરના માળ બનવેલ રહે હે. તેવર ચઢુલા લાકુડની નીહીં ત ટોકોરની સીડી (મારડી) બનવેલ રહે હે. વસરીને એક ખુણામાં નીહીં તે રસોઇને ખોલીમાં અલગ અલગ પ્રસંગલા પૂજા કરુલા લાકુડના ખાંબ બીસવેલ રહે હે. તેલા ખાંબી નીહીં ત ઘારની બેડી સાંગતાહા. ઘરને પૂડલે બાજુલા બારે રહત નીહીં. ફકત એક દાર રહે હે. તેલા 'કમાડ' કા 'કામેટુ' ઇસાં સાંગતાહા. ઘરમાં માનસાં વધતાહા તે પ્રમાણે ઘરની વસરી અન માગલી રસોઇની ખોલી વધવતાહા. ઘર કોડાંકહી મોઠાં હવાં તરી અંદર જાવલા એક જ દાર થવતાહા. ઘરને ચારેચુંબુત મોકળી જાગા રહે હે. તેલા વાડી સાંગતાહા. પાવુસના યે જાગાવર શાકભાજી ઉગવતાહા.

નવાં ઘર બાંધુની જાગા નક્કી કરુલા બડવા લા બોલવતાહા. બડવા ઉડીદના દાના ટાકીહન ખડી (પૂડી) હેરે હે. અનં જાગા બેસ આહા કા ખરાબ તીં સાંગે હે. બડવાની દાખવેલ જાગાવેલ ઘર બાઘતા પૂડે વિધી કરુલા પડે હે. નવાં ઘર બાંધુની વિધી કરુલા પાટીલ અન બડવાલા બોલવતાહા. ઘરના વડીલ તેહલા મદદ કરતાહા. ઘરની એક કુંવારી પોસીલા કુવાવર પાની ભરુલા દવાડતાહા. તી પાની ભરી લયની કા પાટીલ ઘડા ઊતારી લેહે અન તે પોસીલા સવા, સવા પાંચ, કા સવા અગિયાર રૂપિયા દેતાંહા. જહે નવાં ઘર બાંધુલા હવા તે જાગે યીં પાની ઉબરતાહા. કુંકુ, તાંદુળ અન ફૂલાં થવી દીવા લાવી પૂજા કરતાહા અન પાયા ખની ઘર બાંધુની શરૂઆત હુયે હે.

મોટાભાગે અખા રાઠવા એક જ કુટુંબમાં રહતાહા. ઘરને અખે માનસાસી સંખ્યા ૨૫-૩૦ સુધી રહે હે. કુટુંબમાં આઇશ, બાહાસ, ડોસેસ, ડવરબાહાસ, કાકા કાકી, ભાઇ-ભાભી, પોસાં ઇસાં અખાં રહતાહાં. કુટુંબના અખાં વડીલ માનુસલા માન દેતાહા. તેને સાંગેલ પ્રમાણે ઘરના વ્યવહાર ચાલે હે. ગોહો ખેતીકામ અન મંજરીના કામ કરતાહા. અન બાયકા ઘરનાં કામ કરતે હે. ડવરાં માનસાં પોસાં બાળગુના કામ કરતાહા. અખાં એક જ જાગે રહતાહા. તાહાં એક દુસરેની સંભાળ અખાં રાખતાહા.

રોજના કામ

સકાળને કદવ જ ઉઠતાહા. કોંબડા આરવના કા પહનાં ઇસાં સમજતાહા. સકાળને કદવજ ચાંદ હેરીહન પન સમય જાણી લેતાહા. શિયાળામાં શુક્રના તારા હેરીહન સમય જાણી લેતાહા અન બાયકા દળુલા બીસી જાતે હે. દળતે વખત ગાના લાવતેહે. દળીહન ભાકરી બનતેહે. હારીં શાક કા દાળ બનવતાહા. મકીનાં પીઠ પૂડલે દિસ

એળચને પાનીમાં મીઠ મિરચી ટાકીહન ગરમ કરી પીઠ તયેર કરીહન રાબડી (આંબીલ) બનવતાહા. સકાળને ભાકર હારીં શાક નીહીં તેં દાળ ખાતાહા. મજુર મંજરીલા જાતાહા. બાયકા ઘરના કામ કરતે હે. ગોઠા ઝાડીહન સાફ કરતે હે. ઘર આંગન ઝાડીહન પાનીં ભરતે હે. દુહપારના ભાકર લીહન ખેતરમાં જાતે હે. અખાંજનાં ઝાડખાલ બીસીહન ખાતાહાં. જરાક ઇસવીહન લગેજ કામલા લાગી જાતાહા. બાયકા ઘર યી હન એળચને રસોઈની તયેરી કરતે હે. એળચને ગોહો ઘર યેતાહા. ગરમ પાનીવાની આંગળતાહા. અખાં મિળી જેવન કરતાહા અન ગોઠી લાવતાહા. હોસુને ગોઠીલા 'ગપ્પી' સાંગતાહા. એળચને લેગ નીજી જાતાહા.

કમાઈના સાધન

કમાઈના મુખ્ય સાધન ખેતી આહા. મોહેભાગે અખેસી પદરની જમીન રહેં હે. જમીન નીં હવી તે મંજરી કરતાહા. નીહીં તે જંગલને પેદાશવર પોટ ભરતાહા. ખેતીમાં અલગ અલગ પિક લેતાહા. મકી, તોર, ભાત, ઉડીદ, જુવાર, કપાસ, વગેરે. પદરલા લાગે તોડાંજ અનાજ રાખીહન બાકીના ઇકી દેતાહા. અલગ અલગ જમીનમાં અલગ અલગ પિક લેતાહા. જમીન અલગ અલગ જાતની રહેં હે. કાળી જમીન 'મારવું', રેતાળ જમીન 'કાચલો', 'ગોરાળું', 'ટેકરું' વગેરે પ્રકારે રહેં હે. જીસી જમીન હવી તીસી ખેતી કરતાહા. ખાસ કરીહન ચોમાસુ પિક લેતાહા. જેપાસીં કુવાની સગવડ હવી તે શિયાળુ પિક લેતાહા. જેપાસીં કુવા નીં હવા અન શિયાળુ પિક લેવલા હવા તે જેપાસુન પાની લેત તેલા પિકના અડધા ભાગ દેવલા પડેં હે.

ખોરાક અન તંદુરસ્તી

ખોરાકમાં મુખ્ય મકી, સામેલ નીહીં તે જુવાર ને ભાકરી અન શાક કા ઉડીદની દાળ ખાતાહા. તે ખૂબ તિખટ ખાતાહા. ઘરમાં લાલ મિરચી, મીઠ, લશણ અન આદુની ચટણી કાયમ રાખતાહા. તેલા 'તિખું મીઠું' (તિખટમીઠ) સાંગતાહા. શાક, દાળ નીં હવી તે ભાકરવર નિખળ તિખટમીઠ લી હન ખાતાહા. ઉખૂડ બીસીહન ડાવે હાથમાં થાળી લીહન ખાતાહા. નીહીં તે પોળોસને પાનવર લીહન ખાતાહા. સકાળના અન એળચના મકીને પીઠની આંબીલ પેતાહા. દાળલા વઘાર કરુલા ટોંળબેના તેલ વાપરતાહા. ઘરમાં જ ચાપડ્યા(હાથ વાની તેલ કાઢુલા લાકુડની બનવેલ વસ્તુ) વાની ટોંળબેના તેલ કાઢતાહા. ઘરમાં ભેંસ હવી તે દૂધ, દહીં, તૂપ ખાતાહા. તૂપલા 'ચોપડ' સાંગતાહા. કદીએક ચોખા રાંધતાહા તેલા 'કોદરી' સાંગતાહા. ડાંગરાસે સીઝનમાં ચોખામાં ડાંગર ટાકી રાંધતાહા.લગીનમાં કા કોનીં મરી ગેં હવા તાહાં તેને બારમા વખત દાળભાત રાંધતાહા. તહેવારમાં ઉડીદને દાળનાં ઢેબરાં બનવતાહા. હોળીને શનલા પાપડ-પાપડી બનવતાહા. યે લોક માંસ ખાનાર આહાત. પાહનાં આનાં હવાત તાહાં અન તહેવારમાં કોંબડા ખાતાહા. હોળી, દશરાલા બોકડેં કાપતાહા.

મોટેભાગે ગોહો બીડી પેતાહા. પદરની બીડી પદર જ ટેમ્બરૂનને પાનમાં બનવતાહા. ઘરમાં ટેમ્બરૂનના પાના રાખતાહા. નજીકને મોઠે ગાંવમા હુન કા શહેરમાહુન છુટી તંબાકુ લયતાહા. તેલા 'ભાંગ' સાંગતાહા. ટેમ્બરૂનના પાન તોડી તેમાં તંબાકુ ભરી બીડી બનવતાહા. પાહના યેતાહા તેહલા પન પાન અન ભાંગ દેતાહા. (વાળેલ બીડી દેત નીહીં). યે લોક નશા કરુનેં બાબતમાં ખૂબ શોખીન આહાત. ઉનાળામાં તાડી પેતાહા. અખેસે ઘરને વાડામાં કા ખેતરમાં તાડનાં ઝાડ રહતાહા. તાડનાં પાનાં મૂળપાસીં કાપીહન તઠે લોટકાં બાંધતાહા. તેલા 'ઢોચકી' કા 'પોકચું' સાંગતાહા. તાડના પાન કાપીહન લોટુક બાંધતાહા. તેલા 'તાડસેકવું' ઇસાં સાંગતાહા. ઘરના બારીક-મોઠાં અખાં તાડી પેતાહા. તાડીને સીઝનમાં અખા દિસ તાડી પી હન પડી રહતાહા. તાહાં વધારે

ખાત પન નીહીં. ભૂખ લાગની કા આખું તાડી પેતાહા.

મોહવાંની દારૂ બનવતાહા. દારૂલા 'હરો' સાંગતાહા. લગીનમાં કા તહેવારમાં પદર જ દારૂ બનવતાહા. દારૂ ગાળુનાં કામ બાયકા જ કરતે હે. કુવાપાસીં ખાડામાં પાની ભરાયજી રહેં હેં. તહેં, વહળેલા, નદીમાં કા ખેતરમાં જહેં પાનીં ભરાયજી રહેં હેં તહેં દારૂ ગાળતાહા. દરેક સે ઘર પાસીં અખાં વરીસ ચાલત હોડાં મોહવાં પડતાહા. દારૂ ગાળુને ભટ્ટીલા 'ભાટી' સાંગતાહા. એક મોઠે ઘાગરમા આંબેલ, કુહેલ મોહવાં અન પાની ભરતાહા. પાનીને જરાકવર ચુલા પેટવી તેવર ઘાગર થવતાહા. ઘાગરવર તવા સારકાં માટીનાં ઢાકન થવતાહા. તેલા 'ઉંઘાછત્યું', 'દાટિયું', 'બાબરું' સાંગતાહા. માટીવાની લીપીહન તોંડ બંધ કરતાહા. બાજુમાં એક સિક્કા પાડીહન તહેં ટોકોર કા થોરની પોકોળ નળી બીસવતાહા. તેલા 'નળો' નીહીં તેં 'હરસ્યો' સાંગતાહા. નળીના એક ભાગ પિત્તળને ગુંડામાં થવીહન તેલાહી માટીવાની લીપીહન બંધ કરી દેતાહા. યે ગુંડાલા 'દેગડી' સાંગતાહા. દેગડી પાનીમાં થવતાહા. ઘાગરમાં મોહવાની વરાળ યેહે તી નળીમાથુન દેગડીમાં યેહે. દેગડી પાનીમાં રહેં હેં. તાહાં થી વરાળ ઠંડી હુઇ હન તેના દારૂ બનેં હે.

રાઠવા શરીરમાં બળવાન અન મહેનતુ આહાત. શરીરવર જરાકપન ચરબી નીં મિળ. ગોહોસી ઉંચાઇ લગભગ સાડા પાંચ ફૂટ રહેં હેં. અન બાયકાસી ઉંચાઇ પાંચથી સાડા પાંચ રહેં હેં. યે મહેનત કરતાહા તાહાં શરીર કસાયેલ રહેં હે. અજેરી પડનાત કા ભગત પાસીં વનસી કરતાહા. બેસ નીં હુયેં તાહાં દવાખાનામાં જાતાહા. તેહમાં શહનશકિત ખૂબ આહા. શરીરવર કોડાકહી લાગના હવાં તરી તે શહન કરતાહા. તિર લાગેલ હવાં કા રાનના જનાવર ચાવના હવાં તરી તે શક્ય હવાં તેં ચાલીહન જ દવાખાનામાં જાતાહા. દુઃખ હવાં તરી સાંગત નીહીં, ચુપચાપ શહન કરી લેતાહા.

પહેરવેશ

ગોહો ગુડગીઘર ધોતીર પોવતાહા. થોડાક લોક કંબરલા લંગતી નેશતાહા. તેલા 'કોહટી' સાંગતાહા. કંબરલા ટુવાલનેગત ધોતીર કા શાલ બાંધતાહા. તેવર પટ્ટા નીહીં તેં કંદોરા પોવતાહા. વરહુન ખમીસ પોવતાહા. તેલા 'ચાખલું' સાંગતાહા. ખાંદવર પટ્ટે સિવીહન તેવર બટના લાવતાહા. ખાલલે બાજુ દોની કડુન કટ થવીહન તેવર બટના લાવતાહા. કટવર પટ્ટી થવીહન બટન ટાકેલ ખમીસ અખા લોક પસંદ કરતાહા. ખમીસને પુડલે બાજુમાં પટ્ટી સિવેલ રહેં હેં. અન તહેં દોન ખિસ્સા થવતાહા. ડોકીલા રૂમાલ કા ફેટા બાંધતાહા. થોડાક જુવાન ઝુલવાળા રૂમાલ બાંધતાહા. ડોળાને બાજુમાં ગોંદેલ રહેં હેં. તેલા 'કાનચાવણી' સાંગતાહા. ડાવે હાથવર નાંવ ગોંદતાહા. હાથમાં કડાં પોવતાહા. તેલા 'ભારિયું' સાંગતાહા. દંડમાં પન કડાં પોવતાહા. તેલાં 'આમળિયું' સાંગતાહા. યેં કડાં ચાંદીના રહતાહા. કાનમાં ચાંદીની કંગરી પોવતાહા.

બાયકા ચણિયા પોવીહન કાસટા દેતે હે. વર લાલ રંગની સાડી પોવતેહે. આંગમાં ફુગ્ગાવાળે બાંયની ડગલી પોવતેહે. ઘરેણાને તે શોખીન આહાત. ગળામાં જાડા ચાંદીના રૂપિયા સિક્કાવાળા હાર પોવતે હે. તેની કિંમત ૩૦૦૦ રહેં હેં. કાનમાં ચાંદીના વિટલા લેરિયા કા ટોકરીયા પોવતેહે. દડમાં ચાંદીના બાવડિયા (ચેળા) પોવતેહે. પાયમાં ચાંદીના જાડા અંદાજે ૪૦૦૦ રૂપિયાના કડા પોવતે હે. આંગવર ગોંદતેહે. હાથ વર નાંવ લિખતે હે. ડોળા નજીક 'કાનચાવણી' અનં હડબીવરહી ગોંદવતે હે. ગુડગીવર અન પાયને અંદર પન ગોંદતે હે. ચાંદલા, પાવડર અન લાલીના ભરપૂર ઉપયોગ કરતે હે. બારીકલે મણકાનીમાળા, ગજરા પદર બનવીહન પોવતે હે. ડોકીમાં પ્લાસ્ટિકનાફૂલ અન વેણી બનવીહન ટાકતે હે. ગામડાને કોડેખાન પોસેસાહલા સેથામાં સિંદુર ભરૂના

અર્થ માહિત નીહીં તરી શણગાર સમજી કુંવારે પોસે પન ભાંગમાં કંકુ ભરતે હે. તહેવાર પ્રસંગે ગાલવર લાલી, જરી લગાવતેહે. જુવાન સાહલા ભભકતા રંગ ખૂબ પસંદ આહા. લાલ, લીલા, પિવળા, કેસરી, જાંબલી, પોપટી, ભૂરા યે તેહના માનીતા રંગ આહાત. યે જ રંગના કપડાં તે પોવતાહા.

ધર્મ અન રિવાજ

રાઠવા યી જાત હિન્દુસમાજમાં ભળેલ આહા. તરીપન તેહના રિવાજ અલગ આહાત. બડવાસે બોલમાં હિન્દુ દેવ-દેવીસાં નાવાં યેતાહાં પન તે પૂજા તેહને જ દેવસી કરતાહા. 'ખતરીદેવ', 'પિઠોરાદેવ' કા 'બાબો પિઠોરો', 'વાકટાદેવ' કા 'બાબો વાકટો', 'ટુંડવા દેવ'કા'બાબો ટુંડવો', 'ઈંદરાજા','ઝોટિંગદેવ','રતમાળ દેવ' ઈસા દેવ રહતાહા. શહેરને લોકસાં આયકીહન હિન્દુ દેવ દેવીલા પન તે માનતાહા.

રાઠવા જાતિમાં થોડેક પેટાજાતિ આહાત. એક જ જાતમાં લગીન નીં કરત. સતીઘ, ઓહરિયા, કનાહા, બડોડિયા, માળિયા, તળાવે, કટોલિયા, મુંડાળજા, ધારવા, મહાણિયા, જમુરા, ચગોડિયા, ભાભરિયા, લુહારિયા, ચુહાણિયા, બામણિયા, સાપલિયા, બારિયા, ડોડવા ઈસે યે પેટા જાતિ આહાત.

દરેક ગાંવમાં ખતરીદેવનાં થાનક રહે હે. તેલા 'દેવ' સાંગતાહા. ગાંવના લોક દર વરસે યે દેવલા કોંબડા અન બોકડેં પાડતાહા. પાડત નીહીં તે ગાંવવર સંકટ યેહે ઈસાં માનતાહા. પિક બેસ નીહીંયે, ગાંવમાં રોગ યેહે, ઢોરાં મરતાહાં તે દેવના શરાપ માનવામાં યેહે. તાહાં તે દેવલાં ખુશ કરુલા દર વરસે બોકડેં, કોંબડા મારતાહા.

યે લોક ખૂબ જ વહેમી અન અંધશ્રધ્ધાળુ આહાત. ઘરમાં બિમારી હવી, ખેતી બરાબર હુયની નીં હવી, કા ઢોરાં મરતાં હવાંત તે દેવના કોપ માની તે વખત બાબા પિઠોરાના નવસ લેતાહા. પોસાં અજેરી પડે હે તાહાં 'કુવારિયા' કા 'હમોનિયા' ના નવસ લેતાહા. ભૂતપ્રેત, ડાકણ વગેરેમાં વિશ્વાસ રાખતાહા. કનેહી બિમારીલા ભૂતબાધા માનતાહા. તેલા દૂર કરુલા બડવા પાસીં ભગતી કરવતાહા. બેસ નીં હુયે તાહાં દવાખાનામાં જાતાહા. ડાકણના નાંવ આયકી તે થથરતાહા. રાતના ઘરને બાહેર નીંગત નીહીં. ભૂત,પિચાસ, ડાકણ રાતના ફિરુલા નીંગતેહે ઈસા માનતાહા. ગાંવનીજ કનીહી બાયકો ભૂતાળી આહા ઈસાં માનતાહા.ભૂતાળે કનેહી જનાવરનાં રૂપ ધરતે હે અન રાતના હવામાં ઉડીહન દુસરે જાગાવર જાતે હે, ભૂતાળી તીના વારસા તી દુસરે બાયકોલા દી જાહા, મંત્ર બોલીહન તી દુસરે બાયકોલા રાતના મસાનમાં બોલવેહે, તઠે રગત પાજી કા જીતા સરડા ખાવાડી મંત્ર શિખવેહે, ભૂતાળી માનુસના કાળીજ ખાઈ જાહા, ઈસાં સમજતાહાં. ગાંવમાં એકાદ બાયકો ભૂતાળી આહા ઈસાં ભગતનીં સાંગા તે તિલા ગાંવમાં રહું દેત નીહીં. તીનાં નાક, કાન કાપીહન ગાંવને બાહેર હાકલી દેતાહા, નીહીં તે દગડા ટાકી મારી ટાકતાહા.

તહેવાર :

રાઠવા તહેવાર ચાંગલે રીતના ઉજવતાહા. અખે જ ઉત્સવમાં ખૂબ નાચતાહા. હોળી, દશરા, દિવાળી, ઈંદ, અન દિવાસા યે તેહના મુખ્ય તહેવાર આહાત. હોળી અન દશરાલા મેળા ભરાયતાહા. યે લોક મેળામાં નાચતાહા. હોળી અન દશરા નક્કી દિસલા જ કરતાહા. બાકીના ઉત્સવ ગાંવલોક ગોળાહુઈહન નક્કી કરતાહા. દરેક ગાંવમાં દિવાળી, ઈંદ, અન દિવાસા અલગ અલગ દિવસ ઉજવાયતાહા. તાહાં એક ગાંવના લોક દુસરે ગાંવલા તહેવાર ખાવલા અર્થાત્ ઉત્સવના જેવન કરુલા જાતાહા. યે લોક એકસંપથી જીવતાહા. ગાંવમાં ખેતીવાડી બરાબર નીં હુયનીં હવી, માનસાં વધારે મરતાં હવાંત કા ઢોરાં મરીજા હવાંત તાહાં દેવના કોપ માની ઉત્સવ ઉજવત નીહીં.

o

રાઠવાસી ભાષા અન કલા

સુભાષ ઇસાઇ

ગુજરાત રાજયને પૂર્વને ભાગમાં વડોદરા જિલ્લા આહા. તેમાંથલા છોટાઉદેપુર વિસ્તાર યો આદિવાસી પ્રદેશ આહા. યે આદિવાસીસા તેહના અલગ સાંસ્કૃતિક વારસા આહા. તેહને જીવનને અખે ભાગમાં તેહને સંસ્કૃતિનાં દર્શન હુયે હે. યે આદિવાસી કુદરતને હારીં તેહનાં નિરાળાં જીવન જીવતાહા. અન આજ પન શહેરને આધુનિક સંસ્કૃતિ સામે તેહની સંસ્કૃતિ ટિકવી રાખનાહાત. રોજના જીવન વ્યવહાર, ગાનાં, ગોઠી, ઉત્સવ અન જીવનના અખા મહત્વને ભાગમાં આદિવાસી કળા અન સંસ્કૃતિની ઊંડી અસર દેખાયજી યેહે.

યે વિસ્તારને ભાષાની ગોઠ કરજન તેં અખે વિસ્તારમાં અલગ અલગ બોલી બોલાય જેં હે. યે આદિવાસીસી અસલ ભાષા ત ગુજરાતી જ આહા પન અલગ અલગ વિસ્તારમાં તેલા અલગ અલગ બોલી રૂપમાં બોલાય જેં હે. જીસાકા હોચી, પાલવી, રાઠવી, કોલચી, નાયકી, વગેરે. અખે છોટાઉદેપુર વિસ્તારલા ચાર દિશામાં વાટજન તેં યે ચારે ભાગમાં અલગ અલગ બોલી બોલાય જેં હેં.

ગોદરિયું- બારિયા હોચા વિસ્તાર (ઝોઝ કેવડી વિસ્તાર) : યો વિસ્તાર પંચમહાલને હદલા લાગીહન આહા. પંચમહાલ જિલ્લાને દેવગઢ બારિયા તાલુકાલા જોડાયેલ આહા. યે વિસ્તારના લોક પદરલા બારિયા કોળી સાંગતાહા. તેહલા ‘કોચા’ સાંગતાહા. અન તેહની બોલી ‘હોચી’ નાવથી વળખાય જેં હે.

રેવા કાછ્યું (રેવા કાઠ)- મોઠી ભોય (મોઠી જમીન) : ‘કવાંટ પાનવડ વિસ્તાર’: યો વિસ્તાર નર્મદાને કાંઠા ઘર પહોંચેલ આહા. તેને પૂર્વમાં મધ્ય પ્રદેશ અન નર્મદાને ઢાળવર મહારાષ્ટ્ર ની હદ યેહે. યે ભાગની જમીન કાળી અન સપાટ આહા. ઇસી અલગ પ્રકારની જમીનને લીધે યે પ્રદેશલા મોઠી ભોય (મોઠી ભૂંઇ / જમીન) ઇસાં નાંવ પડનાહા. યે વિસ્તારમાં રાઠવી અન કોળી લોકસી વસતિ આહા. તેહની બોલી કોલચી અન ભીલી યે નાંવથી વળખાય જેં હે.

ઉગવત-રાઠવિસ્તાર (રંગપુર દેવહાટ વિસ્તાર) : યો ભાગ ઓરસંગ નદીને પૂર્વકડલે કિનારા પાસુન શરૂ હુઇ હન ઓરસંગને કાઠવર પસરેલ આહા. યે વિસ્તારની મુખ્ય વસતિ રાઠવાસી આહા. અન તેહની બોલી રાઠવી આહા.

માવળત- પાલ વિસ્તાર (તેજગઢ- પુનિયાવાંટા વિસ્તાર) : છોટાઉદેપુર તાલુકાના અંદરના ભાગ અન તેજગઢના ભાગ પાલ વિસ્તાર નાવીં વળખાય જેં હેં. યે ભાગમાં રાઠવા, બારિયા, કોળી, નાયક, ભગત યે અખેસી વસતિ આહા. તેહની બોલી પાલવી અન નાયકી સાંગાય જેં હેં.

મહિના

ગુજરાતી	કુંકણા	રાઠ વિસ્તાર	બારિયા હોયા વિસ્તાર
કારતક	કારતીક	કાતક	કાતેક
માગસર	દેવીના	ભરોળી	ઘરોખિયો
પોષ	પુશ	ખિહેર, ઉતરાણ	ઉતરોણ
મહા	સાતવીના	ડાંડો	ડોંડનો
ફાગણ	હોળીના	બેણ્યો, હોળીનો	બણતીલો
ચૈત્ર	જતરાના	ચૈતર	ચૈતર
વૈશાખ	અખાતીના	અખાત્રી	અખાતરી
જેઠ	જેઠ	જેઠ	જેઠ
અષાઢ	અખાડ	અખાડ	અખાઢ
શ્રાવણ	સરાવન	સરાવણ	સરાવણ
ભાદરવો	પિતરાના	ભાદવો, હરાઘનો, દેગનો	હાતિયો
આસો	દિવાળીના	દહરો, દિવાળી	વેદવાળીનો

પશુઓ

ગુજરાતી	કુંકણા	રાઠવી
ગાય	ગાય	વાસેડી
બળદ	બઈલ	ડગરો
બિલાડી	માંજર	માંદરી
ભેંસ	દોબોડ	ડોબી
શિયાળ	કોલા	ખોખડી, ફોઈફુદાડી
નર શિયાળ	કોલા	કોલ્યો
માદા શિયાળ	કોલી	કોલેય
શાહુડી	શાહાળ	શિયાળવી
સસલું	સસા	સેસલ્યુ-હેહલ્યું
વાઘ	વાઘ	વાઘળો
હરણ	ભેકર	ઘુટાલી

પક્ષીઓ

ગુજરાતી	કુંકણા	રાઠવી
કાગડો	હાડગે- કાવળા	ઢાઢિયો
ગીધ	ગીધ	ગરજ્યો
ચીબરી	દુડા	ઢૂડી
ચકલી	ચીવનુ	ઘરચેડી
સમડી	શશીનાં	ઘૂવેડ
લક્કડ ખોદ	તિરગા	ઠાઠ ઠોગરો
બુલ બુલ	ટોપલે ફેસરા	હુડિયો

કાબર	સાળોકી	ખાલેલ
ચામાચીડિયું	વથેરું	માકાઢુળુ.
ટીટોડી	ટીટવા	સિકવો

જીવજંતુઓ

ગુજરાતી	કુંકણા	રાઠવી
આગિયો	ઝીગાવુ	આજિયો
સાપ	સાપ	ગહળો
કરોળિયો	સિતોડા	કોલ્યો
ગરોળી	ડોળફૂંકે	ઘરવેળી
દેડકો	દેડોક	ડેટવું
મચ્છર	મુરકુટા	મચ્ચાં
પતંગિયું	ભિંગુરટા	ભૂબલું
ખિસકોલી	ખારી	બૂટી

આદિવાસીસી અસલ બોલી તેહને મંત્રમાં હેરુલા મિળ હે. ચે (બોલ) મંત્ર હોડા જૂના આહાત કા તે શબ્દના અર્થ તેહલા પદરલા પન માહિત નીં આહાત.માત્ર આયકી આયકી હન આઠવ રાખેલ ચે મંત્ર આજ પન જીસાના તીસા જ આહાત. દા.ત.

લીલા પીળા દેવોના તોરા
નવે ભાટયુ ને નવે રે પાંગ્યું
દેરાં દેવતા ઉતરવા લાગ્યા
દેખ્યા હળા ન ડોકાં ને હડે
સતીના પોરે દેવતાં રે આવ
સતીના પોરે દેવતાં રે આવ
એના દેવતા છતે ચડયાં
એ તો અને રે કજીસે લેંટો
બારે ગજ લેંટા આલ્યા
વિજળીયા મેં ખોંડા લીધાં
કેકા વળાં ન ડોકાં કે હદ્યાં
લેટે વળવાં મં માથાં રે જેલાં
ખરાળુ મેં દેવતાં હોયલા
હરગુમેં હેડો રે વાળ્યો

ચે આદિવાસીસે કલાની ગોઠ કરજન તં ચે વિસ્તારના આદિવાસી અલગ અલગ અનેક કલામાં નિપૂણ આહાત. તેહની અખેહૂન મહત્વની કલા એટલે પિઠોરા દેવને નવસ વખતે લખેલ રંગીન ભીંત ચિત્ર. તે સિવાય મોતીકામ, વાંસકામ, માટીકામ, લાકુડના કામ, ઊનના કામને કલાના તે જાણકાર આહાત. ચે કલાને કારણે તે દેશ

અન વિદેશમાં જાણીતા હુયના હાત.

ચે વિસ્તારને દરેક માનુસમાં થોડાઘણા પ્રમાણમાં કલાકાર આહા જ. તેમાપન સંગીતમાં પાવા તેહના માનીતા વાજિંત્ર આહા. ચે લોક હાથભર લાંબા પાવા મસ્ત વાજવતાહા. કામ કરતા કરતા ભંગના હવાત, જંગલમાં એખલા જ જાતાહવા તાહાં ચે આદિવાસી પાવાના સુંદર સૂર કાઢતાહા તીં આયકી હન ઝાડા અન અખાં જંગલ ખુશીમાં નાચુલા લાગતાહાં. લગીન હવાં, મેળા હવા, પિઠોરા દેવના ઉત્સવ હવા તાહાં આદિવાસી પોસે અન બાયકા દોન દોન તીન તીન જની સુંદર અવાજમાં ગાના લાવતે હે.

પિઠોરા ચિત્રકલા

પિઠોરા દેવના ભીંતચિત્રના ઉત્સવ આદિવાસીસા એક પ્રકારના ધાર્મિક ઉત્સવ આહા. ઈસાં હેરુલા જાઈજન તે યીં ચિત્ર એક લગીનને વરાત (જાન) ના ચિત્ર જીસાં આહા. જે ધનીનીં નવસ લીધા હવા તેને ઘર બુધવારીં સકાળપાસુન તે રાતઘર ઘરને મોહે ભીંતવર યીં ચિત્ર પાડુનાં કામ ચાલે હે. પિઠોરા ચિતરનારલા 'લખારા' સાંગતાહા અન પિઠોરા ચિત્ર બનવતાહા તેલા 'પિઠોરા લખવો' ઈસાં સાંગતાહા. યીં અખાં ચિત્ર આશરે દસ હાથ લાંબા અન છ હાથ પગળ રહે હે.

અખેને પૂડે જે ભીંતવર પિઠોરા લિખુલા હવા તેલા ધવળે માટીવાની લીપી દેતાહા ચે માટીલા તે 'પાંડુ' સાંગતાહા. યીં કામ તે મંગળવારી કરતાહા. મગ બુધવારી લખારા પિઠોરા લિખુના રંગ તૈયાર કરતાહા. 'કટવી' નાવને બારીક વાસણમાં કા નારેળને કોટોરીમાં રંગ તૈયાર કરતાહા. રંગવાટા વાળેલ ભુકી વાપરતાહા. લીલા, પિવળા, લાલ, સેંદુરી અન ગળી જીસા ભૂરા કા કાળા રંગ વાપરતાહા. કોટોરીમાં દૂધ, ફેવીકોલ (જેલા તે ફીલીકલર સાંગતાહા) કાલવીહન તેમાં જ રંગની ભૂકી કાલવતાહા. યો એક પ્રકારના ધાર્મિક ઉત્સવ આહા તાહા ચે રંગમાં મોહવાને દારૂના એક દોન ટીવા ટાકતાહા. ઈસાં અખે પ્રકારના રંગ તૈયાર કરી પૂડે ઘરધણીને હાથી ચિત્રને ડાવે બાજુલા વરલે કોપરામાં અન જેવને બાજુલા ખાલલે કોપરામાં રંગની એક એક પીંછી મારી હન લખારા પિઠોરા લિખુની શરૂઆત કરે હે. મોહે ભીંતવર લખારા ચિત્ર લિખેહે. આજુ બાજુને ભીંતવર ઘરના માનસાં અન શિખનારા લોક ચિત્ર પાડતાહા.

પિઠોરામાં બનવુલા ઘોડાસાટી એક પૂઠાં બનવેલ તૈયાર રહે હે. તેલાં 'ડીંબુ' સાંગતાહા. પતરાવર કા પૂઠાવર ઘડ, માથા, પાય કાપીહન યેં 'ડીંબા' તૈયાર કરેલ રહતાહાં. તેહલાં ભીંતવર થવીહન સળીવાની, ચપ્પુવાની કા તીરવાની ઘોડાને લીટે દોરી દેતાહા. તેને માગુન ઘોડાના કાન, શેમટી, તેવર બીસેલ સવાર યેં અખાં લિખારા હાથવાની બનવે હે. પિઠોરામાં રંગ પુરુસાટી ટોકોરની પાતળ સળી એક કડુન ઠેસીહન તેની પીંછી બનવતાહા. અખે ચિત્રમાં રંગ પૂરાયજી જાહા માગુન ચાંદીને રૂપેરી રંગવાની કિનાર દોરતાહા. અંદર ટીપકા ટીપકા પાડીહન ચિત્રલા ચાંગલા બનવતાહા. પિઠોરાનાં અખાં ચિત્ર ખૂબ જ મસ્ત દેખાય જે હે. તેમાં અલગ અલગ પ્રકારના એંસી ચિત્ર પાડતા હા.

પિઠોરા ચિત્રને ચારે ચુંબુત કાળા રંગના મોઠા પટ્ટા પાડતાહા. તેલા 'ધરતીની હદ' સાંગતાહા. ફકત ખાલલી બાજુમાં વચ્ચે જ અંદર યેવલા રસ્તા થવેલ રહે હે. તહે ચોકી પહેરા કરનાર એક નીહીં તે દોન વાઘ પાડેલ રહતાહા. તેહને પાયખાલ ડુક્કર નીહીં તે ભેકર દાબી ધરેલ રહે હે. ચે પટ્ટામાં ચોરસ કા ત્રિકોણ આકાર પાડીહન તેવર અલગ અલગ રંગ ભરેલ રહતાહા. પિઠોરામાં ડાવે બાજુલા વરલે ખુણામાં સૂર્ય અન જેવને બાજુને ખુણામાં ચાંદ પાડેલ રહે હે. વચ્ચે ને ભાગમાં પિઠોરાના પાંચ મુખ્ય ઘોડા રહતાહા. તેમાં ગણપતિના, પિઠોરાના, ઈન્દ્રરાજાના અન હુડોળના ઘોડા રહતાહા. ચે ઘોડાસે વર નીહીં તે ખાલે સાપને જીસા વાકડા તિકડા લાંબા પટ્ટા

પાડતાહા. તેલાં 'અછાડ' સાંગતાહા. યે પટ્ટામાં પન ચોરસ આકાર પાડીહન તેમાં રંગ ભરતાહા. પટ્ટાનેવર ત્રિકોણ આકાર બનવતાહા. તેને ટોકવર ફૂલ પાડતાહા. અંદર પક્ષી બનવતાહા. અછાડને પૂડલે ભાગમાં કમળનાં ફૂલ પાડતાહા.

પિઠોરાને પાંચ મુખ્ય ઘોડાસે હારીં આખું બારીકલા ઘોડા પાડતાહા. દા.ત. કનીહરના ઘોડા, સાડદાના ઘોડા, કાત્રીયાના ઘોડા, જાતરાના ઘોડા, રાણીકાજલના ઘોડા, કંદરાદેવના ઘોડા, કંદોરારાણીના ઘોડા અન આલે પિઠોરાને ચિત્રને મદલે ભાગમાં ભોજરાજાને અંબાડીના હાથી બનવતાહા. અંબાડીમાં લખારી પાડવામાં યેહે, તીલા વિદ્યીના લેખ લિખનારી (વિદ્યાત્રી) સાંગતાહા. પિઠોરાને યે ચિત્રમાં દુસરાં પન ચિત્ર દોરતાહાં. જીસાં કા સુપડકાને માનુસ (સુપડા સારકા કાનવાળા), એક ટાંગિયા (એક પાયવાળા), બારા ડોડકીના ધની, બાબા હેઢળ, ગાંવદેવ, વાળુહણ, હાદરજા દેવની ઊંટસવારી, લગનાની વસ્તુ લયનાર વાણિયાં ના જોડાં, શિકાર ખેલનાર ડામોર દેવ, ઢાક વાજવીહન ગાના લાવનાર ટાટીયા જોશી, તાડવર ચઢનાર માનુસ, કૈડો કુનબી, આભો કુનબી, દુધ કાઢનાર બાયકો, ભાકર લી જાનાર બાયકો, ઘોડાગાડી હારીં ઘોડાવાળા, કુવામાથૂન પાની કાઢનાર બાયકો (પનિહારી), તાક બનવનાર દોન બાયકા, પોલીસચોકી, નાગાબાબા વગેરે.

યે સિવાય જનાવરા અન જીવજંતુમાં કુતરા, કોંબડા, ઇંચુ, દોબોડ, પારડું, કોલા, વાનોર, કોલેં, ભેકર, સરડા, મધમાખી ઇસાં ચિત્ર બનવતાહા. પિઠોરાને ડાવે બાજુને ભીંત વર ઘરના માનસા અન શિખનાર ચિત્ર પાડતાહા. તેને ડાવે બાજુ એકદમ વરલે ખુણામાં નકટી ભૂતાળીનાં ચિત્ર બનવતાહા. પિઠોરાને અંદરના અખા ચિત્ર રંગીન રહતાહા. પન યીં ચિત્ર શેન અન માટીહુન લીપેલ ભીતવર ધવળે રંગવાની પાડતાહા. યે જ ભીંતવર ખાલ આગગાડીનાં ચિત્ર બનવતાહા.

ઇસાં અખાં પિઠોરાના ચિત્ર એકદમ મસ્ત બનવી હન નવસ ફેડતાહા. યેમાં આદિવાસીસી કલા એકદમ સુંદર અન પ્રભાવ પૂર્ણ દિખાય જે હે.પિઠોરા લિખુમાં સુરસી, મલાજા, ગાબડિયા, અન બરોજના લખારા જાણીતા આહાત.

મોતીકામ

આદિવાસી પોસે અન બાયકા દાગીના પોવુને શોખીન આહાત. તે પદર જ 'કિડીયું' ને માળા (ગાઠે) બનવતેહે. જેહલા આવડત નીહીં તેહલા વાયલે બાયકા બનવી દેતેહે. કાનમાં પોવુની બુટ્ટી પન યેજ કિડીયાની બનવતેહે. બારીક મોઠા રંગીન કિડીયા ગોળાકરી હન બનવેલ ગાઠી તેહને રૂપમાં વધારા કરે હે.

વાંસકામ

છોટાઉદેપુર વિસ્તાર કુદરતી સંપત્તિ થી ભરપૂર આહા. તાહા અઠલા આદિવાસી અલગ અલગ ઝાડસા કલા કારીગરીમાં ઉપયોગ કરતા હા. ટોકોર (વાંસ) યે ભાગમાં ભરપૂર પ્રમાણમાં આહાત. આદિવાસી વાંસને કારીગરીમાં પન ખૂબ કુશળ આહાત. યે વાંસમાહુન તે અલગ અલગ વસ્તુ બનવતાહા. સંગીતના તે ખૂબ જ શોખીન આહાત તાહાં યે વાંસના પાવા બનવીહન વાજવતાહા. તહેવાર અન લગનમાં પાવા વાજવતાહા. ટોકોરમાહુન ચાળણી, સુપડાં, ડાલખા, ડાલકે, કરડિયા બનવતાહા. અનાજ ભરૂની મુસકી, મુસકા પન યે બનવતાહા.

માટીકામ

યે વિસ્તારના આદિવાસી માટીમાહુન અલગ અલગ પ્રકારના ચાંગલા બાસના (વાસણ) બનવતાહા.

રાંધુલા ખાસ કરીહન આદિવાસી માટીના બાસના વાપરતાહા. ભાકર સેકુલા તવા (ઠીકરુ), દાળ રાંધુલા હાંડલી, ખાવલાવાટા થાળી, પાની ભરુના લોટકાં,બદ, ઘાગર યે અખાં માટીનાં જ બનવતાહા. યે સિવાય તાડી ભરુનાં લોટુક પન માટીમાહુન બનવતાહા. તીસાં જ દેવાંસી પૂજા કરુલા ઘોડા, હાથી, ઊંટ, વાઘ પન માટીનાં જ બનવતાહા.

લાકુડકામ

લાકુડને સુંદર મૂરતે બનવુસાટી ગાંઠિયા, ગાબડિયા અન પીપલેજના કારીગર જાણીતા આહાત. લાકુડની એકદમ ચાંગલી અન દેખાવડી મૂરતી ઘડીહન તેહની કલા દાખવતાહા. યે સિવાય લાકુડમાહુન બનવેલ ચાટુ, દારાં(બારણાં), ખાટલાં, પાટલા, ખુરશે, ખેળુના રમકડા, ખેતીના સાધન (ઓજાર) બનવતાહા.

ઊનના કામ

આદિવાસી બાયકા ઊનના કામ પન ચાંગલા કરતે હે. ઊનમાથૂન તે ચુંબળ, પોસેસે ડોકીમાં ટાકુના ફૂલાં, ઝૂબકાં, ગોંડા, ડોકીલા બાંદુના રૂમાલમાં ઝુબકા અન કંબરલા બાંધુના રંગીન કંદોરા બનવુમાં તેહના નાંવ ખાસ જાણીતા આહા.

ઈસા યે વિસ્તારના આદિવાસી અલગ અલગ કલામાં પારંગત આહાત. અન તે તેહની કલા અલગ અલગ માધ્યમહુન એકદમ ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કરતાહા. યે કલાને કારણેજ તે દેશ અન પરદેશમાં જાણીતા હુયનાહાત. આદિવાસીસી યી કલા જ તેહને સંસ્કૃતિલા જીવંત અન સુરક્ષિત રાખીલ.

o

આદિવાસી સમૂહ ગીત

ખાનદેશના રાજેશ પાવરાની દવાડેલ યીં ગીત અઠં પાવરી ભાષામાં જ દીધા હાં.

શૂર આમૂ વિર આમૂ આદિવાસી, આમૂ આદિવાસી
કાય કુણીને ડર આમૂ આદિવાસી, આમૂ આદિવાસી
દેહ દેવ ધર્માકરતા લેધ આમૂ ખૂન...૨ ॥ ધૃ ॥

આઇને પેટમાં લાગી આમૂહ લવણેને રીત...૨
દંધૂલીને ભિલખા હાતે જુડ્ય આમરોં નાતો...૨
લાખ સંકટ ઝેલહૂ અહલા આમૂ આદિવાસી ॥૧॥

જિકીને, લઢીને મન્નૂ યજ આમ્હું મુંદૂ...૨
લઢીને મન્નૂ મરીને જીવણૂ યજ આમ્હું મુંદૂ...૨
સવલતનકરતા એક ઓચીને લવણારા આમૂ આદિવાસી ॥૨ ॥

રાજેંદ્ર માંગત્યા પાવરા
મુ.રાડીકલમ

રાજસ્થાનને ભીલસા
ઈતિહાસ અન વિકાસ

અર્જુનસિંહ શેખાવત

ભારતમાં લગભગ ૫૦૦ આદિવાસી જાતિ આહાત. યે આદિવાસીમાં ભીલ મુખ્ય આહાત. રાજસ્થાનમાં દક્ષિણાંચલ અર્થાત્ મેવાડ પ્રદેશમાં યેહની વસતિ વધારી આહા. કવિરાજ શ્યામલદાસની તેના ઐતિહાસિક ગ્રંથ વીર વિનોદ (પ્રથમભાગ) ને પાન નં. ૧૯૬ વર વિક્રમસંવત ૧૯૪૭ ની વસતિ ગણતરી અનુસાર ૧,૩૪,૪૨૯ ભીલ દાખવાહાત. ઈ.સ. ૧૯૬૧ની વસતિ ગણતરી અનુસાર ૯,૦૬,૭૦૫ ભીલ બાંસવાડામાં હતાત. જે કુલ આદિવાસીસે વસતિના ૩૯.૨૬ ટકા હતાત. સન ૧૯૭૧ માં ૧૪૩૭૯૩૭, ૧૯૮૧માં ૧૮૪૦૯૬૬ જે કુલ આદિવાસી સે વસતિના ૪૪.૦૧ ટકા આહાત . આતાં લગભગ પચ્ચીસ લાખને આસપાસ હવી. યે પ્રમાણી ૧૯૬૧ હૂન ૧૯૮૧ સુધીમાં યેહીની વસતિ ડબ્બલ હુઇ ગયે. (૩૧.૭૫) દુસરાં સ્થાન ઉદેપુરના આહા ૧૦૪૦૯૬૬ (૨૧.૩૩). હોડે બુહું સંખ્યામાં વસનાર ભીલસી ઉત્પત્તિ અન ઇતિહાસ પણ વિશિષ્ટ આહા.

ભીલ ઉત્પત્તિના વિવિધ મત - મતાંતર

યે સંબંધમાં વિદ્વાનસા એક મત ની આહા. અનેક મતભેદ યેહને ઉત્પત્તિ સંબંધમાં આહાત. થોડાંક ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે આહાત.

૧. ભીલ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાને 'ભિલ્લ' શબ્દના તદ્દભવ સ્વરૂપ આહા. જો ભિલી - વિલ ભેદને ધાતુના મૂળબધ્ધ આહા.

૨. મહાભારત કાળમાં ભીલલા નિષાદ સાંગેલ આહા. તે પ્રમાણી ભીલ શબ્દના તાત્પર્ય ભેદુની પ્રક્રિયા દાખવે હૅ.

૩. શુદ્ર અન નિષાદમાં હોડાંજ અંતર આહા કા જેહી વર્ણ, ધર્મલા માની લીધાં તે શુદ્ર સાંગાયનાત અન જેહીં સ્વીકાર નીહીં કે તે નિષાદ જ રહનાત અન તેહલા પંચમવર્ણ ને રૂપમાં માની લીદાત.

૪. રોબર્ટ શેફરની નિષાદલા ભીલસા પૂર્વજ ગણાહાત.

૫. મહાભારતને સંબંધી હરિવંશ પુરાણમાં ભીલસા બુહુ પ્રકારનાં વર્ણન મીળતાહાં. ભીલ જાતિ હોડી પ્રાચીન આહાકા ઇસુને ૫૦૦ વરીસ પૂડલી પ્રજાતિ -તાલિકામાં યેહની ગણના હુયે હૅ.

૬. પૂડં યી જનજાતિલા પુલિન્દ કા વનપુત્ર ને નાવહૂન જાનૅ હતાંત. ભીલ શબ્દના પ્રયોગ ૬૦૦ ઇસ્વીસન હૂન પ્રયોજાય જે હૅ.

૭. તેહનેમાં સંસ્કૃતના તત્સમ શબ્દ નીડ (નીર) અન ભિલ્લ (ભીલ) જીસા શબ્દ આજ પન મીળતાહા. ગુજરાત અન નિમાડને થોડેક પ્રદેશમાં ભીલ પદરલા ભીલ જ સાંગતાહા.

૮. એક ભીલી શબ્દ પાલવી કા પાલવ્યા આહા. યો પાલ ભીલ વસતિસાટી કામ કરૅ હૅ. જો સંસ્કૃતને પલ્લિ કા પલ્લી માહૂન બનનાહા. ભીલ લોક તેહને વસતિલા પાલ સાંગતાહા ભીલને અર્થમાં ડિંગલ (પ્રાચીન રાજસ્થાની)

માં પાલવી શબ્દ અનેક જાગેં ચેહે.

૯. કર્નલ ટૉડની તેને પુસ્તક 'એનાલ્સ એન્ડ એન્ટીક્વિટીજ ઓફ રાજસ્થાન'માં ચેહલા વનપુત્ર સાંગાહાં.

૧૦. પ્રો. ગોરીશંકર હિરાચંદ ઓઝા ભીલસી ઉત્પત્તિ 'અનાર્ય'માં માને હૅ.

૧૧. હીરાલાલ અન રસેલનીં ભીલલા કોલ કા મુણ્ડા જાતિના ગનાહાત. જે છોટાનાગપૂર હૂન નર્મદાઘાટને હારી હારી ગુજરાત અન દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં પસરેલ આહાત.

૧૨. હેમનડાર્ક ભીલ જાતિની ઉત્પત્તિ પંચમેલ સમૂહમાં ગને હે. જેમાં અનેક જનજાતિનાં મિશ્રણ આહા. તાહાં ઉચ્ચવર્ગને લોકસીં ચેહલા ભીંલ (ભેળ) સાંગાત.

૧૩. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જી ને મતમાં મીણ અન શકોસે મિશ્રણનાં પરિણામ ભીલ આહાત.

૧૪. એક શબ્દ 'ભીલાલા' પન મીળેહે. જીસા ભીલ -નિષાદ માધવકૂળના માનતાહાં તીસાંજ ભીલાલે - ભીલ રાજપૂત કૂળના આહાત અન ચે લોક પદરના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ચિત્તોડલા ગનતાહા અન પદરલા ભીલ કરતાં ઉચ્ચ માનતાહા.

૧૫. મહાભારતમાં એકલવ્યને પ્રસંગમાં ભીલ કા નિષાદ શબ્દ આહા. રામાયણમાં નિષાદરાજ અને શબરીના ઉલ્લેખ આહા ચે અખા ભીલને સ્થાનવર જ હુયેલ આહાત.

૧૬. રામચન્દ્ર રાનડેને મત અનુસાર ભીલ આપામાહુન જ આહાત. આપલે જેં આર્ય આહાંવ તેં તે પન આર્ય આહાત અન આપલે અનાર્ય આહાંવ તેં તેહી અનાર્ય. તેહ્ને ટોંડની મુરવત તેહલા આર્ય પ્રમાણિત કરેં હૅ.

૧૭. મેજર કે. ડી. અર્સકોન ને મત મુજબ ભીલ ભારતના મૂળ નિવાસી આહાત. ઈસુને સેંબર વરસાં પૂડેં ઉત્તર કા પશ્ચિમ કડૂન ભારતમાં આનાહાત. હિન્દુ આક્રમણની તેહલા વનવાસી બનવાત.

૧૮. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનસીં ભીલલા The Pymice of Ktesia અન ઝાડસા પાનાં પોવનાર જાતિ સાંગીહી.

૧૯. કર્નલ ટડને અનુસાર ભીલ ભારતનાજ મૂળ નિવાસી આહાત. તેના મત આહા કા તે વનપુત્ર આહાત. રાનના જ રહેવાસી આહાત. લાંબે સમયહૂન તઠેં જ ફાલી ફૂલી રહલા, બાહેરહૂન નીહીં આનલા.

૨૦. જૈન પુરાણમાં ભીલ સાટી ભીલ શબ્દને હારી 'કિરાત' તથા 'વનચર' શબ્દ ચેતાહા. અવધી અન પ્રજસાહિત્યમાં વ્યાધ, શબર અન નિષાદ શબ્દ ચેહને વાટા આહાત. ગુપ્તજીની પંચવટી ખંડકાવ્યમાં ઉલ્લેખ કે હે-

> ''ગુહ નિષાદ શબરો તક કા મન રખતે હૈ પ્રભુ કાનન મેં,
> ક્યા હી સરલ વચન રહતે હૈ ઇનકે ભોલે આનન મેં.
> ઇન્હે સમાજ નીચ કહતા હૈ પર યે ભી તો હૈ પ્રાણી,
> ઇનમેં ભી મન ઔર ભાવ હૈ કિન્તુ નહીં વૈસી વાણી.''

૨૧. કવિરાજ શ્યામલદાસનીં તેની કૃતિ વીરવિનોદમાં ભીલને ઉત્પત્તિ વિષયમાં લીખાહાં -

કલ્યાણપુર જિલ્લામાં ઓવરી ગાંવના મસાર સાંગાંયતાહા. તે પદરલા ધારને પોવાર રાજાના પોસાં ગનતાહા. રાજાના દોન પોસા હતાત મસાર અન ડામર, મસાર ઓબરી અન ડામર ધનકવાડામાં ચી ગેત, ભીલાસે હારીં લગીન કરનાત, ભીલ હુઇ ગેત. ચે તેહનાં પોસાં આહાત.

દેપટાના ભીલ સાંગતાહા કા તે સીસોદિયા રાજપૂત આહાત. ડોંગરાંમાં રહનાવ અન ભીલ પોસેસે હારીં લગીન કરનાંવ તાહાં આમીં ગરાસિયા ભીલ સાંગાયનાવ. તાહા ખાખડ, માંડવા, જાવર, ચીણવદા, અમરપુરા

અન સીગટવાડાના ભીલ પદરલા રાવત પૂંજાના વંશ જ માનતાહા. સાંગતાહા કા, ''આમીં સિસોદિયા રાજપૂત હતાંવ મહાડમાં ચી હન વસનાંવ. સાંબરને બદલ ગાયલા ખાઇ ગેંવ, ભ્રષ્ટ હુઇ ગેંવ તાહાં ભીલ હુઇ ગેંવ.'' યે લોક પદરલા ખારડી જાતિના ભીલ દાખવતાહા અન હનુમાન, ભૈરવ, ઋષભદેવ તથા અંબા દેવીલા માનતા હા. બીલકવાળા પદરલા ચૌહાણ અન હાડા રાજપૂત દાખવતાહા. અન તેહના મૂળ સ્થાન હાડૌતી ક્ષેત્ર દાખવતાહા. યે લોક અદ્ધારી નાંવહૂન વળખાયતાહા. યે જ રીતિ કાગદરના ભીલ પદરલા રાઠોડ માથૂન ભીલ હુયેલ દાખવતાહા. કેવડાની નાળને પશ્ચિમમાં રહનાર ભીલ અન પૂર્વમાં પ્રતાપ ગઢને સીંવ વર રહનારલા મીના સાંગતાહાં.

ભીલીમત

ભગવાન મહાદેવની અખેને પૂડં બેલીનાં ઝાડ (બિલ્વ) પૈદા કે ઇસાં ભીલ માનતાહા. એક જન યે બેલીને ઝાડનાં પાનાં અન ફળ મહાદેવલા પૂજામાં ચડવુલા લાગના. ધીરે ધીરે દર્શન કરનારસીં સંખ્યા વધત ગઇ, તો પૂજારી હુઇ ગે, તીં સ્થાન તીર્થધામ બનીગેં. તો પૂજારી બીલા નાંવહૂન વળખાયજુલા લાગના. તો પૂડંજાતાં બીલા માથૂન ભીલા હુઇ ગે અન તેહના પોસાં પન યેજ નાવહૂન વળખાયનાંત. યે પોસાં ભીલા નાંવ હૂન આજ પન આહાત. કનાહી ભીલ પદરલા ભીલા જ સાંગે હે. મહાદેવ ભીલસા પૂડલા દેવ આહા. ભીલસે વસતિમાં મહાદેવના મંદિર કા ચોતરા રહતા હાત જ. બેલીનાં ઝાડ રાનમાં ખૂબ દેખાયતાહાં. યેનાં ફળ પાનાં મહાદેવલા ચડતાહાં. બેલાં પૂડં ભીલસા ખોરાક - સામગ્રી પન હતા અન તરબૂચ હોડાંક મોઠાં ફળ હતાં. તેના ૧૦૮ જાતનાં પકવાન બનાવતાહા.દવાપન બનવત. આયુર્વેદમાં આજ પન બિલ્વચૂર્ણ અન મુરબ્બા દવાને કામમાં યેહે.

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

ભીલસા ઇતિહાસ સ્વાભિમાનપૂર્ણ અન સાહસપૂર્ણ હતા. એક કડં યે રાજપૂત રાજાસા સહાયક રહનાત તે દુસરે કડ તેહનાં પદરના રાજ્ય પન સ્થાપિત કરનાત. યે ભીલ શાસકસે નાંવ વર રાજસ્થાનમાં થોડાંક નગર અન કસબાંનાં નાંવ પન પડના હાંત. ડુંગર્યાં ભીલસે નાંવવર ડુંગરપુર, બાસિયા ભીલસે નાંવવર બાંસવાડા અન કોટ્યા ભીલને નાંવવર કોટા વગેરે વસેલ આહાત. પાંચવી છઠ્ઠી સદીમાં ઇડરવર એક ભીલ સરદાર શાસન કરે હતા જેના નાંવ હતાં -મુણ્ડલિકાબાપા. યેના જન્મ ગોહિલને માગુન આઠવી પેઢીમાં હુયનાં.

રાજપૂત રાજાસાં આક્રમણ ભીલ શાસકવર બરાબર હુયે હતાં.અકરાવી શતાબ્દિમાં મેવાડ અન મધ્યપ્રદેશને અનેક ક્ષેત્રમાં ભીલસા અધિકાર હતા. ધીરે ધીરે છેવટમાં રાજપૂત રાજાસીં ભીલસા પ્રદેશ જીતી લીધા અન તે હાર માની હન રાજ વગરના હૂઇ ગેત અન જંગલમાં સુરક્ષિત સ્થાનવર જાતા રહનાત. મધ્યકાળને સ્થિતિમાં થોડાંક વર્ણન બાબરનામા, હુમાયુનામા, ટેવનિયર, માનૂમી જીસે પરદેશસે પુસ્તકમાં ઉપલબ્ધ આહા.

અબુલફઝલના પુસ્તક 'આઇને અકબરી 'ના ઉલ્લેખ કરી હન કર્નલ ટોડની યુવરાજ ગુહાને રાજતિલકને સંદર્ભમાં લીખાહાં કા - 'ગુહા જંગલમાં બુહું કરી ભીલસે હારી રહે હતાં. તેની નિડરતા બ્રાહ્મણસે કરતાં વધારી અન ભીલસે ગત હુઇ ગઇ. કાહા કા તો યે વનપૂત્રસા મિત્ર હતા. ભીલસીં આતાં તેહનાં રાજા નીવુડલા નિશ્ચય કે તં ગુહાની પસંદગી હુયની. એક ભીલ જુવાનની તેની આંગઠી કાપી અન તેને રગતવાનીં રાજતિલક કે. યી પરંપરા યુગાપાવત ચાલની'. પૂંડજાઇ હન યે ગુહિલોત અથવા ગહલોત સાંગાયનાત.

યેજ રીતિ બાપા રાવળલા રાજા બનવુમાં તેને દોન જોડીદારસાં ખૂબ મહત્વ આહા, અન તે દોની ભીલ હતાત. યે ભીલલા મોરને ગાદીવર બીસનાર નવે રાજકુંવરને કપાળવર પદરને રગતના રાજતિલક કરુંના સૌભાગ્ય

અવસર મિળના. આજ પન યી પ્રથાના ઓગના અન સુન્દરીને ભીલ વંશજલા બાપા રાવળના વંશજલા રાજ તિલક કરુના યેહલા જ અધિકાર આહા. કર્નલ ટોડની મોહરે લીખાહાં - ટીળાલાવી હન માગુન રાજકુવરલા તેહને હાથમાં ઉખલી હન ગાદીવર બીસવતાહા અન આરતી કરતાહા.

યે રીતિ રાજપૂત શાસકસીં ભીલ સાહલા વિશેષરૂપમાં સન્માન દીધાહાં, જાહગીર ભેટને રૂપમાં દીધેત અન ભીલસાહલા સત્તામાં ભાગીદાર બનવી તેહનાં રાજ સુરક્ષિત રાખાંત. ઈ.સ. ૧૧૯૦માં ભીલરાજા જૈતસીલા ગુજરાતને રાજા ભીમદેવ (દુસરાં) ને હારી તેને પોરીનાં લગીન કરુલા ના પાડી દીધા તાહાં યુધ્ધ કરુલા પડનેલ.

પ્રતાપના ભીલસે હારી સંબંધ

૧૬મી સદીમાં રાણા પ્રતાપની અકબરને હારીં ૨૫ વરીસ ઘર લડાઇ લડી. ભીલસે ભરપૂર સહકારને કારણ મહારાણા પ્રતાપ લડી શકના અન તેનાં નાંવ પ્રસિધ્ધ હુયનાં. તીંજ કારણ આહા કા તે વખત મેવાડને રાજ ચિન્હમાં એક બાજુ ચિત્તોડને કિલ્લાને હારીં પ્રતાપ આહા અન તીર કમાન લીહન ભીલ સરદાર આહાત. ઇસાંજ કુશળગઢને રાજચિન્હમાં પન એક કડૂન રાજપૂત અન દુસરે બાજુ ભીલ આહાત. કુશળગઢમાં ૧૨ ટકા વસતિ આદિવાસી આહાત. અઠ હી ભીલ સરદાર તેને રગતવાનીં રાજકુંવરને કપાળવર ટીળા કરતા હા.

માનગઢ હત્યાકાંડ

માનગઢને પહાડવર ૭ ડિસેંબર, ૧૯૦૮માં લગભગ એકલાખ ભીલ તેહના ધર્મગુરુ ગોવિંદગુરુને હારી ભજનકિર્તન કરુલા ગોળાહુયલા. યી બાંસવાડા અન ગુજરાતને સરહદવર આહા. ગોવિંદગુરુ એક સમાજ સુધારક પન હતા અન ક્રાંતિકારી ધાર્મિક નેતા પન હતા. ભીલ પાસી વેઠ બિગાર કરવત શાસક અન અધિકારી કડૂન અમાનવીય વ્યવહાર અન અત્યાચારને વિરુધ્ધ ગુરુજીની શંખ ફૂકી દીધા. બ્રિટીશ પોલિટિકલ એજન્ટલા ખબર લાગની. ખેરવાડા અન ગોધરાને અંગ્રેજ ફૌજને હારી દેશી રજવાડાની સેના પન હતી. અન ચારે ચુંબુતહૂન પહાડલા ઘેરી લીધા. તોપ ચડવી ગોળા વરસવાત અખા પહાડી જંગલ ધ્રુંજી ઉઠના. ભોળા આદિવાસી ભક્ત યી અખી રાજનીતિ નીં સમજી શકતી અન ભજનભાવમાં મસ્ત રહનાત.

અંગ્રેજ પલ્ટનની તેહને મશીનગનવાનીં અન તોપવાનીં ભીલ સાહલા મારી ટાકાત. ચારે ચુંબુંત આરડા આરડ હુઇ ગઇ, ધાંવદા ધાંવદ અન હાહાકાર મચી ગે. પન જાતી તેં કેવ જાતી ? ચારે કડુન ઘેરી લીદાત. છેવટ ગુરુ ગોવિંદલા ઘેરી લીધા. ઇસા તે તો પોળી શકે ઇસે હતા. પન તીં તો કાયરપન સમજે હતા. માગુન વિદ્રોહના ખટલા ચાલવી તેલા ફાંસી દીધી. યેમાં પંદરા સેંની મૌતની તે સમયની સરકારી ગણતરી દાખવેલ હતી પન યેહની સંખ્યા હજારોમાં હતી.

સ્વતંત્રતાને આંદોલનમાં જલિયાવાલાબાગ હત્યાકાંડના તે ઇતિહાસમાં અમરપાઠ બની ગે પન માનગઢને પહાડ વર હુયેલ ઇસે જબરજસ્ત કાંડની કોનાલા હવા પન ની લાગીલ. આશ્ચર્ય આહા.

એક આખુંન હત્યાકાંડ અન તેજા ભીલ

યો હત્યાકાંડ 'સિરોહી ભીલ હત્યાકાંડ' ને નાંવહૂન પ્રસિધ્ધ આહા. ૧૯૨૨માં સિરોહીના દીવાન રમાકાંત માલવીય તેજાજીલા મિળુલા ગયેલ તે વખત અંગ્રેજસીં બાલોલિયા અન ભુલા ગાંવ બાળી હન રાખ કરી દીધાત. તેજાજી બુહુંદા જેલમાં ગયેલ. ૫ ડિસેંબર, ૧૯૬૩માં ઉદેપુરમાં તેના મરણ હુયનાં. યે હત્યાકાંડમાં ખૂબ ભીલ મરી

ગેત.

મેવાડને મહારાણા કડુન ભીલસાહલા વેઠ બિગાર લેવલા અન ભીલલા કષ્ટ પહોંચવુને કારણી મોતીલાલ તેજાવત યો જાગીરદારને અઠ કામદાર હતા, યેની નોકરી છોડી હન ભીલી ક્રાંતિનાં બ્યુગલ વાજવી દીધાં. અત્યાચાર અન્યાય અન શોષણહૂન ભીલલા મુક્તિ દેવલા, તેહલા સુસંગઠીત કરી એક જાગે ગોળા કરી આંદોલન ચાલુ કે. યીં આંદોલન એકી આંદોલનને રૂપમાં જાનાયનાં. યેના પ્રભાવ રાજસ્થાનને બાહેર ગુજરાતમાં પન પડના. યે આંદોલનમાં સંકલ્પ લીધા કા ''લગાન નીંહી દેજન અન બિગાર નીંહીં કરજન.''

લીમડી (ગુજરાત) ગાંવમાં મોઠે સંખ્યામાં ભીલ ગોળા હુયનાત. ઇકડં રિયાસતી સરકારને હારીં તેજાવતનીં સમજ ગોઠ ચાલ હતી. અન અચાનક રિયાસતી સેનાને જવાનસીં ગોળે છોડુલા ચાલુ કરી દીધેત. જેમાં બારાસેં ભીલ મરી ગેત. અહૂનજ ભીલ તેજાવતલા અજ્ઞાતવાસમાં લીગેત. યો અજ્ઞાતવાસ આઠ વરીસ ઘર હતા.

ગોગાભીલનાં બલિદાન

ગોગા પીપલિયાના રહેવાસી હતા. મેવાડી રાજા જયસિંહ જદ્દવ જયસમંદની દક્ષિણી પાળ બાંધ હતા તાહાં દિસની બાંધેલ પાળ રાતનાં ઘસડાયજી જા હતી. ખૂબ પરેશાની હતી. લોકગીતની એક પંક્તિમાં પન યી ગોઠ યેહે - ''દનડે તો બંધાયો ઢેબરિયો ને રાત ફૂટે રે તળાવ.'' એક રાત રાણાલા સપન આના કા જો ઘરિયાવદ (પીપળીયા) ને ગોગા ગમેતી પાળમાં જીતાજ પૂરી દીજે તં ફિરી પાળ નીહી તૂટે. રાણાની પીપલીયા જાઇ હન ગોગાલા ગોઠ સાંગી. ગોગા તયેર હુઇગે. જીતે જ ગોગાલા ચણી લીધા માગુન પાળના ઢળુનાં પન બંધ હુઇ ગેં. યો ગોગા રાવતસા નેતા હતા. યેને પ્રશંસામાં લાવતાહાં - ''ગોગ સવાસ ઉદેપુર રૌ મહણિયો તારે સૈલો મુજરો કરે.'' યે બલિદાનને બદલ રાણાનીં પીપલિયા ગાંવલા સ્વતંત્ર રાજના દરજ્જા દિધા અન અખા સંચાલન ગોગાને પરિવારલા કરુના અધિકારહી દીધા. તે રીતિ કનેહી અપરાધીલા છ મહિના ઘરની કૈદની સજા દી સકત. આતાં છેવટના રાણા ભુપાલસિંહ ઘર યો અધિકાર હતા. આતાં ઘર કદી હીં રાણા યે વિસ્તારહૂન નીંગે તં પીપલીયા ગાંવની સીંવની શરૂઆત હુયતાંજ તેને સવારી વરહૂન તો ઉતરી જા અન ચાલત જ ગોગાને કુટુંબીસે ઘર જાઇ હન મીળે. લોક કલ્યાણ સાટી ગોગાનાં બલિદાન ચિરસ્મરણીય આહા.

સ્મૃતિ ચિહન્ અન સ્મારક

ભીલસી શૂરવીરતા અન બલિદાનને કારણ અનેક સ્મારકસાં નિર્માણ હુયનાહાં. ભીલ સિવાયને વાયલે લોકસાં પન આસ્થાસ્થળ બનવાં હાંત. યેહલા લોકદેવને રૂપમાં માન્યતા દી ગહયે. વેણિયા ભીલ મોગલસે હારી ખૂબ બહાદૂરી પૂર્વક લડનેલ. ભીલ ભગત પન હુઇ ગેત. સ્મૃતિ ચિહન્ના વર્ણન પૂડે હૂઇ ગેહે.

પલાયન

બેકારી અન રોજગારી હૂન પરેશાન હુઇ બુહુંદા યેહલા ઘર છોડી મંજરી કરુલા બાહેર જાવલા પડનાં. દુકાળને હાલતમાં પન ઇસી જ મજબુરી હુયે હતી. આતાં તે યેવતેવ ને શાહારમાં મંજરીલા જાતાહાં. બુહું ભીલ શાહારમાં વસી ગેત. વનપૂત્ર કા પર્વતપૂત્રસા ખાનપાન, રહેની કરની, પહેરવેશ અન ભાષા સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તન આનાહાં. આદિવાસી સંસ્કૃતિના યો સંધિકાળ આહા.

ધર્માન્તરણ

આદિવાસી મનના ભોળા આહાત તાહાં ઠગાય તાહા. ઈશાઈ મિશનરી લોભ, લાલચ દેતાહા. સુખ દુઃખમાં કામ યેતાહા. મફત દવાની સોય કરતાહા. શાળ, દવાખાના ખોલાહાંત, યેહલા આર્થિક મદદ પન કરતાહાં, તેહનાં મુખ્ય ઉદ્ધેશ ધર્મપરિવર્તન રહે હે. ઈસા અનેક બનાવ બનના હાત. કોડેખાન પત્ર પત્રિકા માં વાચુલા મિળે હે. યો વિચારુ જીસા વિષય આહા.

પર્યાવરણ પ્રિયતા

ભીલ ડોંગોરને તળેટીમાં રહતા હા. પર્વતપૂત્ર કા વનપુત્ર આહાત. તાહાં આજુબાજુને વાતાવરણને હારી પ્રેમ અન લગાવ રહેં તી સ્વાભાવિક આહા. ઝાડની પૂજા પન કરતા હા. વનસીવાની ઉપચાર કરતા હા. ઝાડાસે ગાંવના નાવાં રાખતા હા.

પીપળને ઝાડ વર હુન વધારે ગાંવાસા નાંવ પીપલી અન પીપલીયા રાખાત. ઈસા કોડાંખાન ગાંવ આહાત. તીસાંજ બેલીને ઝાડ વરહૂન બિલડીયા, મુહુ વરહુન મહુવાડા, બરુ વરહુન બોરુવાડા, કંથાર વરહૂન કથારિયા, ઇમલી વરહૂન આમલિયા અન બોરહૂન બોરી (બેર) નાંવના ગાંવ આહાત. કોરે (કેવળ) વડ ઝાડ વરહૂન ગાંવના નાંવ પન કોરાવડ રાખેલ આહા. આજ તીં કુરાવડ ને નાવહૂન જાનાય જે હે. 'મીઠાલીમડાં' ગાંવમાં મીઠા લીમડા ખૂબ આહાત. ધાવડિયા ગાંવમાં ધાવડીના ઝાડ ખૂબ આહાત. મોઢની અધિક ખેતી હુયે હે તાહાં તો ગાંવા 'મોરઢ' સાંગાયનાં.

ઝાડ કોની કાપ નીહીં તે સાટીં ભીલ ઝાડખાલ દેવના સ્થાપન કરતાહા. યે દેવલા ઝાડને અદારી એક દગડ થવી તેલા સેંદુર લાવી દેતાહા. કઠ કઠ ઝાડમાં માનુસ જીસાં, ત્રિશુળ સાથિયાં જીસા બનવી સેંદુર લાવી દેતાહા. તાહા તેલા દેવ સમજી હન કાપત નીહીં. તાહા અઠ જુનાં ઝાડાં અનેક મિળતાહાં. અખેહૂન મહત્વનાં ઝાડ અઠે 'કેજિરિયા રોમેટોસા' આહા. તેના ઘેરાવ ૨૬ ઇંચ હૂન વધારે આહા. યી દેશનાં મોઠામાં મોઠા ઝાડ હવા તે નવાઇ નીહીં.

વલ્લભનગરમાં ઝાડકાપુલા તે દૂર કોનીં પાન પન તોડીનીં શકે. જરૂર હવી તે તઠે અખેસી મંજૂરી લેવની જરૂર રહે હે. રાજસ્થાન ને વિશ્નોઇ જાતિનાં ગાંવ ખેજડલામાં એક ખેજડીલા કાપતા બચવુ સાટી યે ઝાડલા લુકટી હન અનેક વિશ્નોઇ અન તેહને બાયકા કાપાયજી હન શહીદ હુઇ ગયેત પન તેહી ઝાડ કાપું દીદેલ નીહીં. યો એક ઐતિહાસિક કિસ્સા આહા. તઠે દર વરીસ મેળા ભરાય જેહે. યેહૂન વધારી પર્યાવરણ સુરક્ષાસાટીં કનાં ઉદાહરણ હુઇ શકે હે ? એકદા સીડ ગાંવને એક માનુસનીં અગિયાર પાના તોડી લીધાં તે તેલા યે ગુનામાં અગિયારસો રુપિયા દંડ દેવલા પડનેલ. યે રીતિ ભીલ વન્ય જીવસી રક્ષા કરતાહા. પર્યાવરણ સુરક્ષા હેતુને બારામાં યે લોક વધારી સજાગ અન સચેત આહાત. એકદા એક જનની એક સસાના શિકાર કે તે તેલા ગાંવ છોડુલા મજબૂર કયેલ.

જે ભીલસાં હોડાં વર્ચસ્વ આહા, ઐતિહાસિક અન સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહનાહાં, તેહની રાજસ્થાનમાં વસતિ વર વિચાર કરજન તે આપાલા માહિત પડેહે - સંવત ૧૯૪૭માં વસતિગણતરીના વિવરણ કવિરાજ શ્યામલદાસનીં તેને પ્રસિધ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં દિધા હા, તે વખત મર્દુમસુમારીને આંકડા અનુસાર મેવાડ રાજયમાં ૧૩૪૪૨૯ હતી. જેના વિસ્તૃત વિવરણ નીચે આહા.

ક્રમ	વિસ્તાર	વસતિ સંખ્યા
૧.	ઉદેપુર	૨૮૮૩
૨.	ગિરવા	૧૨૩૯૩
૩.	મગરા - સરાડા	૨૪૩૩૨

૪.	સૈલુમ્બર	૮૨૫૩
૫.	કાનોડ	૪૧૬૬
૬.	બસની	૪૨૦૪
૭.	વાનસી	૬૩૮૧
૮.	ધરિયાવદ	૨૩૯૧૪
૯.	ખેરવાડા - ભોમટ	૨૩૪૧૬૯
૧૦.	કોટડા - ભોમટ	૧૩૮૩૩

મેવાડનાં મહત્વ અનેક રીતિ ગણાય જે હે. છઠ્ઠી સદીમાં ચેનાં મહત્વ તાહાં અધિક વાડીગે જાહાં અઠે ગોહિલની એક નવે રાજયની સ્થાપના કર્યે. સાતવી સદીને મધ્યમાં ચે ભૂમિખંડની સ્તુતિ સમ્રાટની ચે રીતિ કહયે - 'આઘાટે મેદપાટે ક્ષિતિતલે મુકુટે ચિત્રકૂટે ચકૂટે.'

મેવાડમાં ભીલસા પૂડલાં રાજપદ હતાંત -

૧. ગિરવા ૨. મેવલ ૩. છુપ્પન ૪. મગરા ૫. ભોમટ ૬. ખૈરવાડા ૭. કોટડા ૮. ઝાલાવાડ ૯. સેરનલા ૧૦. સિયાલપટ્ટી ૧૧. બોરાટ ૧૨. મેરવાડા ૧૩. મદારિયા ૧૪. સિલોટી ૧૫. બદનૌર ૧૬. ખૈરાડ ૧૭. અવરનાપાલ ૧૮. આંતરી ૧૯. કુણ્ડાલ ૨૦. કાંઢલ ૨૧. વાગડ. ચે અખે સ્થાનવર આદિવાસીસી વસતિ હતી.

વર્ષ ૧૯૮૧ને વસતિ ગણતરી અનુસાર રાજસ્થાનમાં ભીલસી કુલ જનસંખ્યા ૧૮,૪૦,૯૬૬ હતી જેમાં ૯૨૯૦૮૭ પુરુષ અન ૮૧૧૮૭૯ બાયકા જેહના જિલ્લાવાર વિવરણ નીચે પ્રમાણે આહા.

ક્રમ	જિલ્લા	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
૧.	ગંગાનગર	૨૮૦	૨૩૫	૫૨૫
૨.	બીકાનેર	૨૨૫	૧૯૮	૪૨૩
૩.	ચૂરૂ	૫૩	૨૯	૭૨
૪.	ફૂંફનૂં	૫૨	૪૨	૯૪
૫.	અલવર	૧૯૩	૧૭૬	૩૬૯
૬.	ભરતપૂર	૨૮૦	૨૩૪	૫૧૪
૭.	સવાઇ માધોપુર	૨૯૮	૫૩૮	૧૧૩૨
૮.	જયપુર	૮૭૮	૭૯૦	૧૬૬૮
૯.	સીકર	૯	૨	૧૧
૧૦.	અજમેર	૯૯૯૭	૮૬૧૧	૧૭૬૦૮
૧૧.	ટૌંક	૩૮૫૪	૩૭૫૮	૭૬૧૨
૧૨.	જેસલમેર	૫૬૩૮	૪૦૯૪	૧૦૫૩૨
૧૩.	જોધપુર	૧૯૫૩૭	૧૮૦૦૨	૩૭૫૫૯
૧૪.	નાગૌર	૧૨૭	૯૪	૨૨૧
૧૫.	પાલી	૭૯૫૪	૫૧૧૫	૧૫૦૬૯
૧૬.	વાડમેર	૨૮૫૬૬	૨૬૭૭૮	૫૬૩૩૪
૧૭.	જાલોર	૨૮૭૩૮	૨૭૩૭૩	૫૭૧૧૧

૧૮.	સિરોહી	૨૬૫૪૧	૨૪૮૭૯	૫૧૪૨૦
૧૯.	ભીલવાડા	૩૫૧૮૮	૩૩૯૨૫	૬૯૧૧૩
૨૦.	ઉદેપુર	૧૯૮૩૦૮	૧૯૪૪૦૦	૩૮૨૯૦૯
૨૧.	ચિત્તોડગઢ	૪૧૬૧૩	૩૮૦૫૮	૮૦૬૮૭
૨૨.	ડુંગરપુર	૧૬૨૪૪૮	૧૬૯૪૨૩	૧૩૧૮૭૧
૨૩.	બાંસવાડા	૨૮૧૩૭૧	૨૮૧૩૫૨	૫૮૨૭૨૩
૨૪.	બૂંદી	૧૨૫૨૮	૧૧૨૩૨	૨૩૭૬૦
૨૫.	કોટા	૨૬૨૩૩	૨૩૭૧૭	૪૯૯૫૦
૨૬.	ઝાલાવાડ	૨૬૮૨૫	૨૫૦૩૮	૫૧૮૬૩

વરલે વિવરણહૂન સ્પષ્ટ આહા કા રાજ્યમાં અખેહૂન વધારી ભીલ ૫૮૨૭૨૩ અર્થાત્ ૩૧.૬૫ ટકા બાંસવાડા જિલ્લામાં આહાત પન ઉદેપુર જિલ્લામાં ભીલસી વસતિ ૧૮૪૦૯૬૬ અર્થાત્ ૨૪.૩૩ ટકા ભીલ વસતા હા.

મરાઠા અન પિંડારેસા અત્યાચાર

મોગલસે પતનને માગુન મરાઠાસીં ઉત્તરભારત વર તેહનાં આક્રમણ તેજ કરી દીધેલ. અખેને પૂડેં ઇ.સ. ૧૭૨૪ માં મરાઠાસી મેવાડ વર આક્રમણ કેં અન ઇ.સ. ૧૭૨૮-૨૯માં બાંસવાડા અન ડુંગરપુરમાં વધારેમાં વધારે લૂંટફાટ અન અત્યાચાર કે જેના પરિણામ ભીલ સાહલા જ વધારી ભોગવુલા પડના. ઇ.સ. ૧૭૩૬ માગુન તેં મરાઠા દરવરીસ ચૌથ વસુલ કરુલા ચેવલા લાગનાત. મરાઠાસી ૧૮૦૫ માં સદાશિવરાવને નેતૃત્વમાં ડુંગરપુર વર આક્રમણ કે પન તીવ્ર વિરોધ અન સંઘર્ષને માગુન છેવટમાં મરાઠાલા રિષભદેવ છોડુલા પડનેલ.

પિંડારેસી પન ભીલ વર ખૂબ અત્યાચાર કેત. ભીલ તેહૂન હોડા બીહી હન રહુલા લાગનાત કા પિંડારેસી ચેવની માહિત મિળતાં જ ચે તેહના ઘરબાર, ખેતીવાડી છોડી ડોંગોર રાનમાં દપી જાત. મરાઠા અન પિંડારેસે આક્રમણને સમય મેવાડના મહારાણા કાયીમ હારી રહેં. રાણાસીં ચેહવર નજર રાખુનાં મહત્વપૂર્ણ કામ ભીલાલા સોંપા. ભીલસા કડક ચોકી પેહરાહૂન પદરલાજ અસફળ હેરીહન ભીલસે વસતિવર હુમલા કેત. ગાંવાના ગાંવા પેટવી દીધાત. મરાઠા અન પિંડારાસીં ભીલસાહલા કડક દંડ દીધા. વિલિયમ હપ્ટરને સરકારી વિવરણમાં પન ચેના ઉલ્લેખ મિળે હે. અધિકારી સાહલા સ્પષ્ટ આદેશ હતા કા કનેહી કેસમાં ભીલસાહલા ફાંસી દીહન પ્રાણ દંડ પન દેવના અધિકાર આહા.

ભીલસીં રાજપૂત રાજાસાહલા પુરે તનમન હૂન સહયોગ દીધા. પન રાજપૂતસીં દરેક રીતિ ભીલસાહલા દબાવી રાખાત. રાજપૂત ભીલબાંડગેસે હારી લગીન કરનાત પન ચી રાજનીતિ હતી. દેશને સ્વતંત્રતાને માગુન પન ભીલસે જીવનમાં સુખ સમૃધ્ધિ નીહીં આની જી ચેહલા પાહાય જે હતી.

O

તાંવ ઘર તે જગુલાજ રહનાં... !!

સુધીર દેવરે

કાય બાબા... માલા વળખાંશ કા નીહીં... ની વળખના હવાસ... તાહાં તે તું વાંચ બારીક હતાસ... માં તાહાંની ભીલ વસતી માંથલી સારજા આહાંવ. આજ માનાં એકહી પોસાં જીવતાં નીં આહા. હુંચલાં તે માલા આઠ-આઠ. જાહાં માં યે ભીલ વસતિમાં નવરા કરી હન આનેલ તાહાં માં બારા તેરા વરીસની હતેંવ. એક એક પોસાં હુયત અન મરી જાત. જેમ તેમ કરી હન એક પોસા અન એક પોસી બચલાં. ડોંગોર નાઇક માને ગોહોનાં નાંવ હતાં. ધંધા હતા દારૂ ધગવુના.

ગાંવને એક શેઠ પાસુન આમી સાવકારી પૈસા લયજન. નવસાર, ગુળ લયી માના ગોહો દારૂ ધગ્વ. દારૂની ભટ્ટી નયને એક ઘસને આડુલ હતી. પિહલે ધારના ફૂલ દારૂ પેવ સાટીં ગાવનાં મોઠ મોઠલા લોક તઠે જ યેત. મગ ગુંડા ભરી હન દારૂ ઘર લી યીજન તો પંદરા દિસ ઘર તી દારૂ ઈકી હન સંસાર ચાલવજન. અન તેમાહુનજ બચેલ પૈસા વાની ફીરી આખુંન નવસાર અન ગુળ લયી દારૂ બનવજન. પન સિલક તે કાંહી રહે નીહીં. સાવકારી લયેલ પૈસા કદીયેક ભરાયજત નીહીં તાહાં આખું વાયલા સાવકારી પૈસા લયુલા પડત. તેને બદલામાં ઘરનાં કાંહી ગુંડા કા ગુંડી ગાહાન થવુલા પડે. પન કિસાહી કરી હન આમનાં ગાડાં મોહ્ર ચાલે હતાં.

એક દિસ પોલીસ આની. સાદે કપડામાં હતી, તાહાં માલા વળખાયતીલ નીહીં. તેહીં ગિરાકસે ગત સોધાં, દારૂ મીળીલ ? ગોહલેની હોકારાં, એક સીસી કાઢી અન દીધી. વળખ માં તે નીં યે હતાત, પન આમાલા ઈસાં કા ગાંવમા કોનાને અઠે પાહના આના હવાત. તે સાંગત,'આખી લાગે હે'. માને ગોહોની ગુંડા કાડા. તોડેમાં એક જનની માને ધનીની બોચી ધરી લીધી. સાંગે, 'ચાલ પોલીસ સ્ટેશનમાં, દારૂ ધગવહસ નાં' ? દુસરેની ગુંડા હાથમાં લીધા. માં આરડુલા લાગનેંવ તે તો સાંગે... 'એ બાઇ, વધારી આરડસ નોકો... આમીં સાદે કપડામાં પોલીસ આહાંવ.' માની તે બોલતી જ બંધ હુઇ ગઈ. એખાદ આમને ગાવને માનુસનીંજ પોલીસમાં માહિત દીધી હતી. પોલીસ માને ગોહોલા વહડત-ઝોડત લી ગઈ. ગાંવને નજીક તેહની જીપ ઊભી હતી. ધનીલા મારઝૂડ કરતા જીપમાં ધકાલી દીધા. અન લી ગેત પોલીસ સ્ટેશનમાં. માં તે ખૂબ કાલાવાલા કરનેંવ પન તેંહી કાંહી ધ્યાન દીધાં નીહીં. તેહનાં કાળીજ કાંહી પીગળીલ નીહીં. મગ માં ગાવને પાટીલ પાસી ગયેંવ, હાથ જોડનેવ, પાય ધરનેવ, માને ગોહોલા છોડવુલા મય કાલાવાલા કેત, પાટીલ સાંગે-'આજના દિસ જાંવદે, સકાળને છોડવી લયું.' માં તે તીસીજ રડત હીંડનેવ, પોસાં હીં રડે હતાંત, તેહલા હેરી હન જ તી રાત કાઢી. દુસરે દિસ સકાળને કદવજ પાટીલ પાસીં ગયેંવ. પોલીસ સ્ટેશનમાં જાવલા માં પાટીલલા ખૂબ કાલાવાલા કરનેંવ. મગ પાટીલ પોલીસ સ્ટેશનમાં ગે. એળચને પાટીલ ધનીલા જામીનવર છોડવી લયના. પન તઠુન ધનીને પોટમાં દુઃખુલા જીં ચાલુ હુયનાં તી ઠેઠ ઘર. પથારીમાંથૂન ઉબાંજ નીં ઉઠાય જે. સોદજન તે સાંગે 'પોલીસને બૂટની લાત પોટમાં લાગી ગઈ. તઠુન એક સારકાં દુઃખેંજ કરે હે.' ગાંવને દાક્તરલા દાખવાં પન તો તે કાંહી જ નીં સાંગે. ખાલી સૂઈ મારી અન ગોળે દે અન

સૂઈ મારુના હોડાક પૈસા હુયતીલ ઇસાં પૂડ̄હૂનજ સાંગી દે... માગલે દીડ દોન મહિનામાં ઘની ત̄ મરીગે હાથમાં કાંહી આનાં નીહીં. માના ગોહો કોનાનાં ખૂન કરતાત ત̄ સરકાર તેલા ફાંસીવર ચડવી દેતી. ત̄ મગ માને ઘનીનાં પોલીસની ખૂન કેં તે પોલીસલા હટવુના પન માને મનમાં નીં આનાં અન ગાંવની પન કાંહી જ કે નીહીં. નસીબલા દોષ દી હન આમી અખાં ઉગાં જ રહનાંવ. ઘનીને હારીંજ દારૂના ધંધા પન બીસી ગે. મા લોકાંસે અહ̄ નીદુલા કાપુલા, ચાર કાપુના-ઈકુનાં કામ કરી દિસ કાઢ̄ હતેંવ.

એક પોસા અન એક પોસી બચલાં તેહલા હેરી હન ત̄ દિસ કાઢ̄ હતેંવ. પોસીની પેન ભરી દીધી. જવાંસ કુવા ખન અન માની પોસી માટી ભરેલ ડાલકાં દોરખૂડ વાની વર આસ્ટ̄. એક દિસ ડાલખા આસટતાં તી સરકાયજી પડની અન તીના ખેલ ખતમ હુઇગે. પેન ભરેલ તાહાં તીલા હેરેલ અન મગ ત̄ તીનાં મુડદાજ હેરુલા મીળના. માલા યે પોસીના જાતાં પોસાલા હેરી હન મન વાળુલા પડના, દુસરાં કાય કરું તાહાં !

પોસા નયલા માસાં, કેંકડા ઘરુલા જા, અન મગ ગાવમાં ઇકુલા જા. માં ખેતીમાં મંજરી કરી હન જેમ તેમ ગુજારા ચાલવાં. તેમાં એકદિસ નસીબ ઇસાં અવળાં ફિરનાં કાય માના ડોળા પગળ હુઇ ગેત. તો નયલા માસાં ઘરુલા ગયેલ. દગડા સાહમાં કાંહી હિલવતાં દેખાયનાં. તેલા ઇસાં કાય કેંકડ હવાં તેની દરમાં હાથ ટાકા અન બાહેર કાડા ત̄ મોઠ્ઠા સાપ હાથલા ગોવાયજી ગયેલ. તેનીં દુસરે હાથી જેમ તેમ તીં જાનવર આસટી હન દૂર ટાકી દીધાં. પન હાથમાં પક્કાં રગત નીંગ̄ હતાં. તેની હાથ નયમાં ધવી ટાકા અન ઘર̄ યી હન ઝોપડીમાં નીજી ગે. યીં અખાં તેની ગણપતલા સાંગી દીધેલ હતાં. માં ત̄ શેતમાં નીદુલા ગયેલ. એળચને ઘર̄ યી હન હેરનેંવ ત̄ પોસાનાં કામ પૂરાં હૂઈ ગયેલ. તો ખલાસ હુઇ ગયેલ. યીં અખાં ત̄ માગાહુન ગણપતની માલા સાંગાં... તો જરાક ધાંવદોડ કરતા ત̄ કદાચ પોસા બચી જાતા. પન તકદીરને આગ્ડ̄ કોનીં હી કાય કરી શક̄ ?

માં આહાંવની બાબાં, સંજય ગાંધી નિરાધાર યોજનાના મનીઓર્ડર લેવલા આનેલ... માં સાંગા આના હવા તે લી જાઈન... પન આજુ કાંહી આનેલ નીહીં. આતાં ઇસાં જ જગુલા... દુસરાં કાય... મરન નીં યે તાંવ ઘર વખત કાઢુલા આહાત... જાહાં ત̄ ... તુમનાં કિસાંક ચાલ̄ હ̄....

O
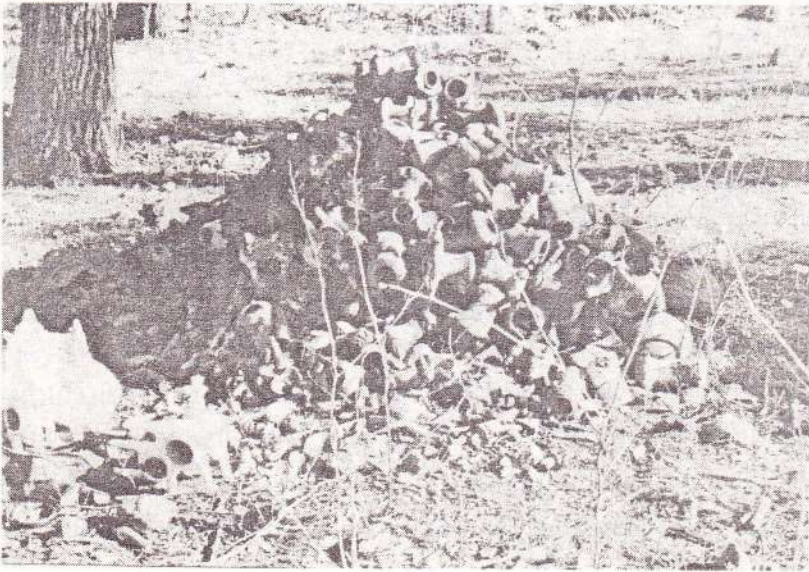
મહેનત

પંચમ
ગરાસિયા, તંબો
સંગાડા, હઠીલ
સંતરામપુર, ઝાલ
તે ખેત
તે મોઠલે ગાંવમાં
તે કોદ
શિયાળામાં તે પી
મકી અ
કા મીઠ હારી ખાત
મારી હન ખાતા હ
બારીક
ઘરમાં ભરાયજુલા
નીજતાહાં. પાહ
તેમાં અન્ન ભરુલા
ઘરની દીવાલમા
રહતાહાં. વડીલ ક
બૂટે જ નીજતા હ
એળચ
આંબળુલા ત̄ કદ
દારૂ પ
બજારને પોટલી
જાહા. ગોહલે બા
તેહને અહ̄ લી જા
દારૂનાં લોટુક મદ
શિકાર મોઠા હવા

મહેનત જ મૂડી અન નફા

કાનજી પટેલ

પંચમહાલ, દાહોદ જિલ્લામાં આદિવાસીસાં કુળાં ડામોર, કામોળ, ભાભોર, ભગોરા, બીલવાળ, મેડા, ગરાસિયા, તંબોળિયા, દેવદા, પરમાર, મુનિયા, રોઝ, બામણિયા, મછાર, ભૂરા, વાગડિયા, ચંદાણા, વહોનિયા, સંગાડા, હઠીલા, અમલિયાર, નિનામા, ભમાત, ભૂરિયા, અડ, વસૈયા, પલાસ, ચારેલ જીસાં આહાત. સંતરામપુર, ઝાલોદ, દાહોદ, દેવગઢબારિયા, લિમખેડા, ફતેપુરા તાલુકામાં તે રહતાહાં.

તે ખેતી, ખેતમજૂરી, મંજરી કરી હન ગુજરાન ચલવતાહાં. વસે જમીનમાં ભરન પોષણ હૂયે નીહીં તાહાં તે મોઠલે ગાંવમાં કા શાહારમાં જાઇ વસતાહાં. અહૂન તઠ ફિરતાં રહતાહાં તાહાં પોસાસાં ભનુલાં ઠિકાના નીં રહૈ.

તે કોદરા, બંટી, બાવટા, મકી, જુવાર, ભાત, ઘઉં, તોર અન શાકભાજી પિકવતાહા. પાઉસના અન શિયાળામાં તે પીક કાડતાહાં.

મકી અન ઘઉંને ભાકરી તેહના ખોરાક. ભાકરી પોળોસને પાનમાં મદી થવી આહારવર શેકી અન તાક કા મીઠ હારી ખાતાહાં. ચોખા તઁ પ્રસંગલા જ ખાવલા મીળતા હા. લગીનમાં ચોખા દાળ રાંધતાહાં. કદીએક ડુક્કર મારી હન ખાતા હાંત. બોકડે, કોંબડાં, હેલા પણ ખાતાહાંત.

બારીકલા - ઠેગનલાં કવલાવાળાં તેહનાં ઘરાં, ડોંગરેવર તેહનાં રેહઠાણ. ઘરનાં એક જ દાર તેમાંહૂન ઘરમાં ભરાયજુલા. પાઠીમાર્ગ વાડામાં નીંગાય જઁ નીહીં. થોડેક સે અઠ ઘરલા પડાળ પાડતાહાં. તેમાં ચારા ભરતાહાં, નીજતાહાં. પાહનાં યેત તેહલા નીજુલા પડાળમાં જ. ઘરમાં જાતા જ વસરી મગ ઓવરા, તેમાં દોન ચાર મુસકા, તેમાં અન્ન ભરુલા કા કાહી વસ્તુ થવુલા. ઘરમાં આંતલી ખોલી એકદમ બંધ જ, તેમાં બારી જીસાં કાહીં જ નીહીં. ઘરની દીવાલમા ખપાડા, ચીંબી પાટેં કા માટીની બનવેલ રહૈ હૈ. એક દોન ખાટલાં, ખાટલી તઁ બેસ ઘરવાળા સેજ રહતાહાં. વડીલ કા મોઠાં માનુસ ખાટલાવર નીજૈ, બાળાતીન બાયકોલા નીજુલા ખાટલા દેજૈ હૈ. બારીકલા પોસાંતઁ બૂટે જ નીજતા હાં.

એળચનાં આઠ-નવલા તઁ નીજી જાતાહાં. સકાળને પાંચ વાજતે ઉઠી જાવલા, દાતવન ખરાં પન આંગળુલા તઁ કદીએક જ. હાથ પાય ધવી હન ચાલવી લેવલા.

દારૂ પદર જ ગાળુલા, મોહવા અન ગુળનાં. તે સિવાય ઉબરાં, રાયણ, ખજૂરની દારૂ ગાળી હન પેતાહાં. બજારને પોટલીના દારૂ નીં પેત. દારૂ હારીં માંસ, કોંબડાં પ્રસંગલા જ, નીહીં તઁ શેકેલ ચના, કાંદા હારી ચાલી જાહા. ગોહલે બાયકા હારીં મીળી દારૂ પેતાહાં. પાહનાંના સ્વાગત દારૂવાની કરતાહાં. મરણ પ્રસંગી ઘરહૂન દારૂ તેહને અઠઁ લી જાવલા. લગીનમાં દારૂ લી જાવલા તેલા ઘૂણી કરવી ઇસાં સાંગતાહાં. નવરાલા ચાંદલા કરતે વખત દારૂનાં લોટુક મદી થવી હન અખા પેતા હાં. સસાં, ભેકર, તિતુર, હોલા જીસાં પક્ષી મારી ખાતાહાં. ભૂજી હન પન શિકાર મોઠા હવા તઁ મીઠ મીરચી, કદીએક તેલ ટાકી રાંધી ખાતાહાં.

'ભાંગજેડિયા' પોસા અન પોસીની પેન ભરવેં હે. પોસીના દાજીસ પાનીને સાક્ષીમાં, કહેંએક અગ્નિને સાક્ષીમાં, પૂડલા ચાર ફેરા નવરા પૂડેં રહી હન ફિરુલા, દુસરા તીન ફેરા નવરીલા પૂડેં કરી હન ફિરુલા. લગીનને પૂડેં હળદની પીઠી ચડે હે. તીન, પાંચ, સાત કા અગિયાર દિસ થી પીઠી રહે માગુન પરણુલા. નવરાને ઘર હૂન ભાકરી બાંધી હન નવરીને ઘર જાતાહા. નવરીને ઘર જાતાંજ તેં ભાકરી ખાઇ લેવલા. લગીનવાળાંસા પડાવ ખેતરમાંજ ઝાડાખાલ. નવરીને ઘર હૂન દાળભાત ખાવલા મીળે હે. કોની એક દિસનાં જ પરણી હન માગાંજ યેતા હાં તેં કોનીં રાત રહી હન દુસરે દિસ યેતાહાં. દરેક જાગેં નવરીને કડૂન ખાવલા ની મીંળેં, કહેંએક કોરડા સીધાજ દી દેતાહાં. લગીનવાળા તો સીધા પદરને ઘર લી જાતાહાં. દુસરે દિસ નવરી વડીલ સા પાય ધરી અન મગ પદરને બાહાસને તહેં જાહાં.

દિવાળી, હોળી, આઠમ, આમળીઅગિયારસ, દિવાસા યે મુખ્ય તહેવાર. યે દિસી દાળ ભાત જીસાં ખાવલા મીળે. હોળીલા ઘઉં અન ચનાના પીઠ ભેગળવી ભાકરી કરી ખાતાહાં. દિવાળી પાસુન નવાં વરીસ. હોળીને દુસરે દિસ ઇંગળા વર ચાલી માનતા છોડુના રિવાજ આહા. પોસા અજેરી પડે તેં ગરબા, માનતા રાખતા હા. નવરાત્રી કા દિવાળી વર ઇસી માનતા રાખતા હા.

ઢોલ, કુંડી, થાળી, કાહળે, પાવા, પાવી તેહનાં વાજિંત્ર આહાત. નાચલા તે ચાળા સાંગતાહાં. એક માગુન એક ચાળા ચાલતાહા. તેલા પૂડલા ચાળા, દુસરા ચાળા ઇસા કરી વળખતાહાં. લગીનમાં બારીક ઢોલ વાજવતાહાં, અન શનમાં મોઠા ઢોલ. નાચુના પ્રકારમાં

૧)ગપુલી, ૨)આંટિયા (દાંડિયા), ૩)વાવળુ, ૪)ઘાસિયું (તલવાર)

શનપાવનલા, હાટમા જાતાં, લગીનમાં, અન માનતાને દિસ તે ઢોલ, કાહળે, કુંડી અન થાળીને તાલવાર નાચતાહા. ગોહો, બાયકો, પોસાં અખાં ગોળા હુઇ નાચતાહાં.

ગાંવને સિંવવર, ડોંગરીવર, વહળસીં કા કાતરાલા ગાંવદેવના થાનક રહે હે. ગાંવદેવી હી રહે હે. કસુમોર યે નાવના મહાદેવ પન હેરુલા મીળે હે. કોની કબીર, ગુરુગોવિંદ સિંહ, ઘાઘ ભગત પંથ, પ્રણામી પંથ, ભાથીજી લા પન માનતા હાં. બાયકાહી માનતે હે. ગાંવદેવ એક દેવ આહા. તો ગાંવના રાખવાળી. એક દુસરે ગાંવ જાતાં વાટ ભૂલના હવા તેં ગાંવદેવ વાટ દાખવેં હે. તેના નિશાન ની મીળે. તેની જાગા નક્કી. તેના ઠેકા ઝાડ કા ટીંબા રહે હે. ચાંકલી, પોળોસ, સીમળા, કોડ ઇસેમાં ગાવદેવ રહે હે. ડોંગોર ને જાગામાં દેવ રહે. ડોંગરી વર પન દેવ રહતાહા. શનિવાર, સોમવાર, આમળી અગિયારસ, હોળીલા ઉપવાસ રહતાહા. કને ઘરમાં બળિયા (ઓરી) નીંગના તેં માનતા રાખી ભીંત વર શેનના હોળયાં કરતાહાં. યી કામ ભગત કરી દેહે.

સમાજના મોઠલા મેળા હુયત નીહીં પન કોનીં બાધા રાખી છોડતાં હવાં તે માન છોડવું સાટીં ડાળાં કરતાહાં. તેમાં દારૂ, બોકડે, દાળ, ચોખા ખાતાહાં. જરાં અન દુસરા રોગ કાડુલા ભગત મંત્ર બોલતાહા. માંદગીમાં મંડોળ પન લાવતાહા. ટોકરેની કાઠી ભૂંયવર ઠોકત જાવલા અન ગાના લાવુલા.

પોસાં આમળી પીપળી, ગેડીદડા, ગીલ્લીદંડા, ગોટે, કૂકદપનેં, વાઘ બોકડે, પોહવુના, ધાંવદૂના, ડોંગરી ચડૂના, બૂડી હન શ્વાસ લેવના, ધનુવાનીં નિશાન લેવના ખેળ ખેળતાહાં. તીનેક વરીસને પોસાલા બારીકલાં કામ લાવતાહાં. આઠ વરીસના હુયના કા જરાક મોઠાં, મહેનત વાળાં કામ સોંપાય જેં હે.

ઘરના કારબાર મોઠાં માનુસ કરે હે. ડવરાં સાહલાહી કામ કરુલા પડે હે. બાયકા કામધંધામાં - મંજરીમાં ગોહોસે કરતાં મોહરે. તેલ તૂપ તેં શનવારાલા જ ખાવલા મીળ.

પીકવેલ અન્ન, વસ્તુ, શાકભાજી હાટમાં લી જાવલાં. દાહોદલાં બુધવારી, ઝાલોદમાં સોમવારી,

સંતરામપુર અન લીમડીલા મંગળવારી, લિમખેડામાં રવિવારી, સુખસરમાં ગુરૂવારી હાટ ભરાય જે હે. રાંજેલી, ફતેપુરા, દેવગઢ બારિયામાં શુક્રવારી હાટ ભરાય જે હે. કોંબડા, બોંકડે, ગાય, દોબોંડ, બચીલ, ઘનુ, કુરાડા, કુરાડ, ઈળાં, તયેર કપડાં ચી ઈખાં હાટમાં ઈકાય જે હે. ગોહો લાલ, પીવળા ભૂરા ખમીસ પોવતાહાં. ઘવળાં ફૂડકાં પીળવાટી ડોકીલા ફાળેને ગત બાંધતાહા. લંગટી, પોતડી, ચાદર પોવતાહા. બાયકા રંગીન ડગલે, ચણિયા અન ફડકે પાંગરતે હે. બારીકલાં પોસાં નાગરાંજ રહતાહાં. બાયકાસે પાયમાં, નાકમાં, ડોકીમાં, ચાંદી કા કોપર બરાસનાં દાગીના રહતાહાં. ડાલખાં, તેમાં ગુંડા લોટુક, પાવડા, ત્રિકમ પોસાં ડોકીવર થવી હન, કાખમાં લી હન નીંગી પડુલા. કામ મીળે ઈસે ગાવને સિંવવર પડાવ ટાકી રહુલા. એક ગાંવ, દુસરા ગાંવ ઈસાં ફિરતા રહુલા. પાની વરસના કા પદરને ઘર ચી જાવલા. ખેતીમાં જરાક હી કસ નીં હવા તે લોક પાવુસનાં પન પંચમહાલ, દાહોદને દુસરે લોક સે હારી ખેતીને કા દુસરે મંજરીનાં કામ બારીમાસ કરતાહાં. ઝાલોદને દગડા ઘરના પાયામાં કામમાં ચેતેહે. પટેલ, ભાઈબંધ, બામુન, ક્ષત્રિયસે ગાવમાં તે ગાંવને સિવાડાલા, ગાયરાનમાં, ખરાબામાં પડી રહતા હાં. અખે ગુજરાતમાં કનેહી બારીક મોઠે ગાંવમાં જાસાલ તે પંચમહાલ દાહોદના આદિવાસી હેરુલા મીળતીલ જ. કડેકામ, મંજરી, રોપની, કાપની, મોળની જીસાં કામ તે કરતાહાં. કોનાને દોબોડના પારડું વાહાડવી મોઠી કરી દેત તે તેમાં અડઘા ભાગ લેતાહાં. આંતલે આંત જ કા દુસરે લોકમાં કોની ચોરી નીં કરત. હતાશ હુઈ હન પદર મરી નીં જાત. હા, વેર બાંધાયનાં હવાં તે દારૂ પી હન જોસમાં ચી હન મારામારી કરી બીસતાહા.

કના કના ભનેલ લોક રાજકારણમાં પડના હાત. દોન તીન બાયકા આશ્રમ, છાત્રાલય ચાલવતે હે. ગ્રામ પંચાયત, જિલ્લા પંચાયતમાં એક દોન બાયકા સભ્ય હુયને હેત. એક જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિની અધ્યક્ષ હુયની હી. ધારાસભા કા લોકસભામાં ચાર પાંચ જન પાંચ વરીસ પાસુન રાજનીતીમાં આહાત. સ્નાતક, અનુસ્નાતક, ડિપ્લોમાં, દાક્તરી, ઈજનેરીમાં જાનાર આજઘર ચારસેં ખાન હવાત. સરકારી નોકરીમાં એકાદ હજાર હવાત. પ્રાથમિક શિક્ષક, માધ્યમિક શિક્ષક સેંબરેક હવાત. અધ્યાપક પાંચ દસ હવાત.

પશુપાલન, ખેતી, વેપાર કા દુસરા કનાહી વ્યવસાય અઠલે આદિવાસીલા બુહ આવડ નીહીં. એકાદ-દોન સેવાભાવી ટ્રસ્ટ યે સમાજના પ્રશ્નને ઉકેલ સાટી વીસ તીસ વરીસ પાસુન સક્રિય આહા. સરકારી કા ખાનગી રીતિ કલ્યાણ પ્રવૃત્તિના સંદેશ આજું અઠે ઘર પહોંચનેલ નીહીં.

હોડાંક તે સ્પષ્ટ જ આહા કા યેહને જીવનમાં મહેનત જ મૂડી અન નફા આહા. યે કડવે સત્યના અર્થ હૃદય વિદારક આહા.

o
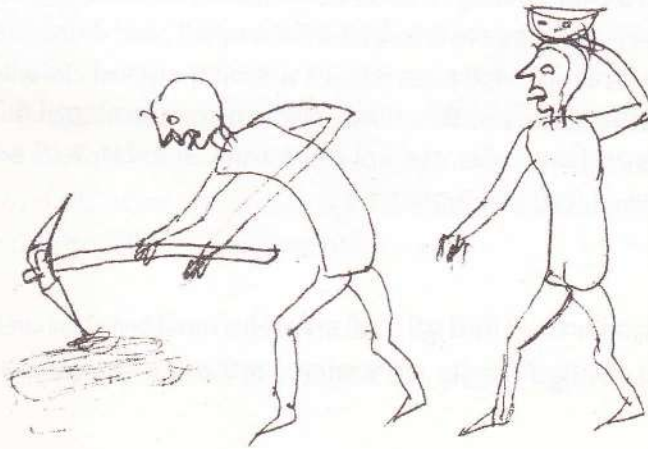
ભીલ : વિચાર અન સમસ્યાઓ

સુધીર દેવરે

ગાંવ તહ̄ ઉખરડા રહ̄ હ̄જ, તીસાંજ પ્રત્યેક ગાંવમાં ભીલ વસતિ પન રહ̄ હ̄ ! યી ભીલ વસતિ ગાંવને બાહેર જ રહ̄ હ̄. દરેક કુટુંબનાં ઝોપડાં એક-દુસરાને લાગુલાગજ બાંધતાં હાંત. અન તે કબુતર ખાના જીસે ઝોપડે સાહમાં ભીલાં રહતાં હાંત. તેહની જરૂરિયાત પણ વાંચ જ રહતે હેત. દોન વખતનાં ખાવલા અન આંગ ઢાકુલા ફડકાં અન બાકીનાં જગુ પુરતાં ઝોપડી. સકાળનાં ચાય લાગ̄ જ ઈસાં નીહીં. ગુળના ઉકાળા ઝરમલને બસીમાં ઉબરીહન પી લીધા મજે તલબ પૂરી ! દારૂ અન તંબાક યીં તેહનાં અંબલ ! દારૂ કા તંબાક યે દોન માથૂન એકના પન અંબલ નીં હવા ઈસા ભીલ ગવસેલ સાપડ̄ નીહીં. ભીલ દાંત ઘસતજ નીહીં, પન જે કોની ઘસતાહા તે પન તંબાકવાનીજ. યીં દાત ઘસુનાં કામ દાંત સાફ કરુલા સાટી નીહીં, પન યે તંબાકમાહૂન જો માજ ચડ̄હ̄ તેને સાટીં યી તંબાક ઘસુની ટેવ રહ̄ હ̄. તંબાકવાની દાંત ઘસુનાં પ્રમાણ ગોહોસે કરતાં બાયકા સાહમાં વધારી હેરુલા મીળ̄ હ̄.

અખે પ્રકારના આદિવાસીમાં શિક્ષણનાં અખે હૂન વસાં પ્રમાણ ભીલમાં જ હેરુલા મીળ̄ હ̄. આતાં જેમતેમ એકાદ જન દસમાં ઘર ભણેલ હેરુલા મીળ̄ હ̄ બાકી ત̄ ભીલમાં વધારીમાં વધારી શિક્ષણ મજે ચોથા ધોરણ ઘર જ હેરુલા મીળ̄ હ̄. અન પોસે ત̄ પહલા ધોરણ ઘર પન ની પોહોંચત.

ભીલ સી 'ભીલી' નાવની એક વાયલીજ ભાષા આહા. પન દરેક વિસ્તારમાં તી વાયલી વાયલી દેખાય જહ. દાત. બાગલાણને ભીલસી ભાષા અન ધડગાંવ અક્રાણી કડલે ભીલસે ભાષામાં જમીન-આસમાન જોડાક તફાવત આહા. જે તે ભીલી ભાષા વર તેને આજુબાજુને પ્રદેશને ભાષાની ઊંડી અસર પડેલ હેરુલા મીળ̄ હ̄. જીસાં કા આહિરાણી પ્રદેશને ભીલસે ભાષા વર અહિરાણીની છાંટ હેરુલા મીળ̄ હ̄. તરી પન તી અહિરાણીહૂન વાયલી ત̄ દેખાયજી યેહે જ.

તહેવાર

ડોંગોર દેવની ઉજવણી તો અખેહૂન મોઠા તહેવાર આહા. યો તહેવાર પંદર દિસ ઘર ઉજવાયજ̄હ̄. ભીલ વસતિના અખાજ યે ઉજવણીમાં ભાગ લેતા હા. અન યે ઉજવણીની વિશેષ માહિતી 'ઢોલ' ને પૂડલે અંકમા પ્રકાશિત હુયેલ આહા.

મરેલ માનસાંસે નાવની ખાંબી થવાય જ̄હ̄. તેને મોહ્રે મરેલ માનુસનાં ટોંડ આખૂન હેરુના કાર્યક્રમ હુયં હ̄. યો પન ભીલસા તહેવાર ગણાય જ̄ હ̄. ઢોલ, પાવરી, ખંજરી, તુનતુને, થાળી જીસાં વાજિંત્ર વાજવીહન લાવની, પોવાડા, કથા, તમાસા જિસા કાર્યક્રમ પન મદી મદી હુયતાહા. યે કાર્યક્રમ સાટી કનાહી દિસ નક્કી નીં રહ̄. એખાદ તહેવાર કા શનને દિસી ઈસા ઉત્સવ હુયં હ̄.

લગીન

લગીન પ્રસંગમાં લગીનની વિધિ પૂરી હુયની કા મગ ભીલ પાવરી અન ઢોલને તાલ વર અખી રાત નાચતાહા. તેમાં ગોહો-બાયકો ગોળા હુઈ હન એક હારીંજ ખાંદાવર હાથ થવી હન ચુંબુત તાલ બધ્ધ નાચતાહાં. ગાનાં

ધન, અન્ન, સાચવી રાખું તઁ મોહર જાતાં કામ લાગીલ તીસી તેહની વૃત્તિ ની આહા. 'સંગ્રહ' કરવા ઈ વૃત્તિ તેહને સ્વભાવ માં જ ની મીળે. તેહની જોડાંક આહા તોડેમાંજ સંતોષ માનુની વૃત્તિ માટે અહિરાણીમાં એક કહેવત આહા કા, 'તવલી ભર દાના અન ભીલ ઉતાના' - તવલીમાં માહાય જે તોડાં જ અન્ન હવાં તરી ભીલ ખુશીમાં રહી શકે હે. તોડેહૂન જ તો ખૂબ ખૂશ રહે હે. ઈસા યે કહેવતના અર્થ આહા. યે તવલીમાં ભરેલ અન્ન લા હેરી હન તો દુસરાં બેસ કામ મીળે હવાં તરી તો કરેં નીહીં. કાહા કા તેલા ત આજને સાંજનાંજ પડેલ આહા. આતાલા ખાવલા મીળી રહનાં મગ ઉદેની તો ચિંતા કરે નીહી. કામ બેસ કા વધારી કમાઈ વાળાં આહા તેની તો ચિંતા ની કર. તો તઁ ફક્ત તવલીમાં પડેલ અન્નના જ ઇચાર કરે હેં. ખાયના કા ઘસઘસાટ નીજી જાઈલ. તો ઉદેં કાય હુઇલ તેના વિચાર કરે નીહીં. આજના હુઇગે મગ બસ.

હાં તઁ હાં અન નાં તઁ નાં

યી પન ભીલ સમાજની એક વૃત્તિ આહા. આપલે તેલા કનાંહી કામ સોંપજન કા એખાદ ગોઠ સાંગજન અન પૂડલી વાર તેની નાં સાંગી, તઁ તી કામ તેલા કોડાંક હી ફાયદાકારક હવાં તરી, તેલા કોડાંક હી સમજાવજન તરી ભીલ તીં કામ કરેં નીહીં. તેદૂન ઉલ્ટા, કનાહીં કામ તેમાં તેલા કાહીંજ નીં મીળુલા હવાં અન તેની મનમાં નિશ્ચય કરી લીધા હવા તઁ કીસાંકહી કરી હન તો કામ પુરાં કરીલ. ઈસી વૃત્તિને કારણીજ ભીલ સમાજલા 'હાં તઁ હાં અન નાં તઁ નાં' ને સંદર્ભે હેરતાહાં. ઈસી તેની ટેક તેને રગતમાં જ આહા. ભીલ લેગ કોનાવરહી વિશ્વાસ થવત નીહીં. એકવાર તેલા કોનાવરહી અવિશ્વાસ કા ગેરસમજ હુઇ ગઈ તઁ તો માનુસ તેને કોડેકહી નજીક જાલ તરી પન ભીલ તેલા દાદ દે નીહીં.

અસ્વચ્છતા

ભીલ વસતિના ઝોપડાં મજે કબુતરખાના જ ! ઝોપડીમાં જાવલા ઢોંગા પડુલા પડે હે. માટીની ભીંત, જમીનમાં ભેજ રહે હે. બારીકલાં પોસાં બાહેર ઉગડલાં જ અન ઘરને નજીક જ હગુલા બીસતાં હાં. મોઠલાં માનસાં પન નજીક જ જાતાં હાંત. ભીલ વસતિમાં ગાંવને ગત પાનીને નળની વ્યવસ્થા મીળે નીહીં. તેહલા પેવને પાનીનાંપન ફાંફાં પડતાહા ! તે કઠૂન હી પાની પેવલા ભરી લયતાહાં. તીં પન વાઇટ (ગંદા) જ રહે હે. અન તીંજ પાની તે પેતાહાં, આંગળું-ધવુંની તઁ દૂરની ગોઠ, ભીલ કદીએક નયલા જાઈ હન આંગળી લેતા હા. આતાં તઁ નય પન સુકાયજી ગયેત. તાહાં મોહરે તઁ આઠ-દિસ વર આંગુળ હુયે, આતાં તઁ મહિના માગુન જ હુયેં હે. કાયીમના ચાંગલા આંગુળ નીં હુયુનેં કારણી શરીરની કાતડીમાં ચીરાપડી જાતા હા. તેમાં ખાજ યેહે, તેમાહૂન ખરૂજ, હાથીપગું, ઇસળ જીસા આંગના રોગ હુયતા હા. વેટ પાની હૂન કમળા, વાળા, જીસા રોગ, માખ , મચ્છરને ત્રાસહૂન મેલેરિયા જીસી બિમારી યે ભીલ વસતિમાં કાયીમ હેરુલા મીળે હે.

આથરુલા- પાંગરુલા વાટા એકદમ ગંદી ગોદડી અન કોથળાં વાપરતાહાં. તાહાં બારીકલે પોસાંસા ડોળા યેતા હા અન રાત આંધળા કા આંધળા હૂઈ જાવની શક્યતા વધારી રહે હે.

શિકાર અન હથિયાર

થોડાક ભીલ આજું પન ખૂબ ચાંગલા શિકારી આહાત, પન તેહનાં શિકારનાં હથિયાર આજુ પન જૂને જમાનાંના (પાષાણ યુગના કા મધ્યમ યુગનાં) જ આહાત. હાથમાં દગડ લી હન શિકાર કરુને હારીં જ ગોફણ, ગલવન, અન ધનવાસા ઉપેગ કરી હન યે શિકારી શિકાર કરતા હા. ઘોરપોડ, લાવરાં, તિતુર, પારેવાં, સસાં,

કેંકડા અન સોકેવાની માસાં મારતાહાં, થોડાક ઇકુ વાટા તે થોડાક ખાવલા સાટી !

નવાપુર અન ધડગાંવ અક્રાણી વિસ્તારમાં માત્ર ભીલસીજ વસતિવાળા ગાવાં આહાત. તાહાં ગાંવના સરપંચ, પોલીસપાટીલ, મુખી જીસા પન ભીલ જ આહાત. તેહનાંજ ગાંવ અન તેહનાજ અસામી (કાર્યકર્તા) આહાત. તાહાં જે જાગાવર તેહનાં ઝોપડાં હવાંત તે જમીનના માલિક પન તેજ રહતા હા. તાહાં જ અઠલી ભીલ વસતિના વાયલેસે ગત સ્થળાંતર હુયનેલ નીહીં. તેહને જાગાવરહૂન તેહલા કોની ઉઠાડે નીહીં. જ્યારે આપલે વિસ્તારમાં ગાવના મોઠલા લોક વાયલે જ રહતા હાત. અન ભીલ વસતિ વાયલે જ રહે હે. ગાંવનાં કનાંહી કામ સાટીં (દા.ત. દવાખાનાં, લાઇટની જાગા, પાનીની ટાંકી જીસાં)જાગા લાગે હવી તે ભીલસે વસતિલા ઉઠવી દી હન દુસરે જાગા દેજે હે. તાહાં તેહનાં સ્થળાંતર નક્કી જ રહે હે. તીસાં જ, જઠે-જઠે અખાં ગાંવ ભીલ સમાજનાં હવાં તઠે ભીલ સમાજમાં દરેક ની પદરની જમીન રહે હેજ. તી જમીન તો ખેડી હન તેમાહૂન તેના સંસાર ગુજરાન ચાલવે હે. તીસાં અઠલે ભીલ સાહલા નીહીં. અઠલે ભીલ સમાજનાં પોટ તેને હાથ વાની જ ભરુલા પડે હે. યે સમાજના આર્થિક સ્તર ને કારણીંજ તેહમાં પન વાયલે સમાજને ગત ઉંચ-નીંચના ભેદભાવ ભરાયના હા.

આજ આપલે ભારતમાં અખેહૂન વધારી પછાત જાતિ કની ? ઇસે તપાસના પ્રશ્નનાં ઉત્તર 'ભીલ' ઇસા મીળીલ. દુસરે આદિવાસી સમાજ કરતાં ભીલ યો અખેહૂન માગા રહી જાયેલ સમાજ આહા. તેના કારણ ફક્ત જીવન કડલી તેહની થોડેકમાં સંતોષ માનુની વૃત્તિ જ નીહીં,શિક્ષણ, માર્ગદર્શન, સગવડ અન બેસ જીવનની તક આપલે આજું તેહલા ઉપલબ્ધ કરી દીધેલ નીહીં ઇસાં સાંગુલા પડીલ.

અઠલા એક સામાજિક કાર્યકર અન સ્વતંત્ર સેનાની શ્રી દાદાસાહેબ બીડકરનીં એક ભાષણમાં સાંગેલં કા,'હજાર લોકસે ભીડમાં પન ભીલ ચેરજ વળખાયજી યે ઇસા તેના શારીરિક પહેરવેશ આહા. ભીલ સાધારણ નીગ્રો જીસા દેખાય જે હે. નાક, ટોંડ, રંગ અન રગેટ રૂપ ઇસાં ભીલનાં વર્ણન કરી શકાય જે. મગ તો ભીલ મહારાષ્ટ્રના હવા કા ગુજરાતના કા દુસરા કઠલા હી'. યીં અવતરણ કદાચ કોનાલા નીં ગમે. એક જ ભૌગોલિક વાતાવરણ હવા તરી યો શારીરિક ભેદ કને કારણી આહા તીં ખરેખર સંશોધનના વિષય આહા.

યે તપાસહૂન જ નૃવંશશાસ્ત્રને આધારી એખાદ સંશોધન હાથ ઘરુમાં યે તીં નક્કી આવકારદાયક રહીલ.

O

માનવ ઉપેજ (પાવાગઢ)

સુભાષ પાવરા

આજને વિજ્ઞાનને રીતિ એક જ ગોઠ માનુસ ઉપેજની આપલે સ્વીકારેલ આહા. પન આદિવાસી સમાજમાં અનેક ગોઠી આહાત. નંદુરબાર જિલ્લામાં વસનાર સાતપુડાના પાવરા ભીલ સમાજમાં માનુસ ઉપેજની યી ગોઠ સાંગાય જં હેં.

વિદુબાઈનીં નવખંડ ઘરતી બનવી. દેવ-દેવી, માનસાં, ઝાડાં, લીટકાં, પક્ષે, જીત જનાવરાં બનવાંત. આકાશ, ચાંદ, સૂરે બનવી હન ઉજેડ નાં નિર્માણ કેં. ઇસાં ખૂબ જાતની સૃષ્ટિનાં નિર્માણ હુયનાં.

માનુસ બનવુલા કાચી માટી દરેહૂન લયી માનુસ બનવી હન તો સૂકવુ સાટીં થવા તં તો ભસકાયજી ગે. અર! ઘરતી, ચાંદ, સૂરે બનવાત તં તે ભસકાયતીલ નીહીં, અન યો માનુસ કિસાક કરી હન ભસકાયના ? તી ઇચાર કરુલા લાગની. આખું નવીન માટી લયી તેમાં રાખાડી ભેગળવી ચાકડાવર થવી માનુસ બનવા, તાહાં તો બેસ રહના. તેમાં જીવ ટાકા. તાહાં માનુસને આંગ વર રાખાડી (માટી) દેખાય જં હેં. અને સૃષ્ટિને જીત જનાવરલા સુખ દુઃખ વાટી દીઘાં. તે પદરને રીતિ જીવ જગવુલા જેને તેને કામમાં લાગી ગેંત.

માનસાં અન દેવાંસી વસતિ વઘત ગઇ. બત્રીસ કોટી દેવ અને તેત્રીસ કોટી માનુસ હોડી બૂહું સંખ્યા વઘની. દેવાં અન માનસાં માં બેકારી વધી ગઇ, મારામારી હુયુલા લાગની, કતલ હુયુલા લાગની, જાતપાત હેરલે વગર બળાત્કાર હુયુલા લાગનાત. પશુ પંખીસી હત્યા હુયુલા લાગની, ઝાડપાનનાં નાશ હુયુલા લાગના અન ઇસાં 'કળયુગ' તૈયાર હુયના. યી અંખાં કરહણ માતા હેરં હતી. તીલા યીં સહન હુયૈં નીં હતાં.

કરહણદેવી ચાંગલા રૂપ ઘરી આંબાકુનબી રાજાને ઘર જા હતી. વાટલાજ આંદારાં પડનાં તી અડઘી જાગતી અડઘી નીજતી ઇસા કરી હન વાટલા જ રાત કાઢની. સકાળને સૂરે ઉગતાંજ તી પૂડં જાવલા લાગની. તીલા વાંટલા કુંબાય રાજા મીળના. તીલા હેરી તો ઇચારુલા લાગના 'યી કોન જા હવી'. તીને રૂપવર તો મોહીત હુયના. તેની હેવીના હાથ ઘરા અન પાપ કેં . કરહણદેવીની તેલા શરાપ દીઘા, 'તુનાં અખાં અન માં માગાં જ લીન'. ઇસા શરાપ દી તી રસ્તાલા જાવલા લાગની, તી ગય માગુન આંબાકુનબીના પોસા અન્ન ગનં હતા. તો અન્ન ગની ગની ભંગના. તેલા પદરવરજ રગ આની. તે વાટમાં જ તેની ચોપાં હેલપાટી દીદાં, તીં વાંટલા જાનાર કરહણ દેવીને ડોકીવર પડનાં, તીલા લાગનાં. યીં અપમાન કરહણદેવીલા શહન નીં હુઇલ. આજ માનાં અન્ન ખાઇનીં યે માતનાહાત. માવર પાપ કરનાત. અત્યાચાર કરનાત. યે ઘરતીવર કાય ચાલી રહનાં હા. તીલા દેવાંસાહવર રગ આની, તેહના નાશ કરુના ઇચાર કે. તી ઘરતી વરહૂન પાનબારાલા પાનદેવ પાસીં ગયે. પાનદેવ બારા-તેરા વરીસ પાસૂન સોનાને પલંગ વર નીજી હતા. ઘરતીવર કાય ચાલી રહનાહાં તેની તેલા કાંહી માહિત નીં હતી. પાનદેવની રાની બીજલાકુંવરની કરહણદેવીને અપમાનની ગોઠ આયકી તાહાં તી થથરી ઉઠની, ખીજવાયજી ગયે. તીનીં દૂત સાહલા બોલવી રાનમાંહૂન કાંદ-મૂળ લી હન દરેમાં દપાડી ટાકુલા હુકુમ કે. તેહીં તીસાં જ કેં.

બારા-તેરા વરીસના દુકાળ પડના. બીજલાકુંવર કાળેખડકમાં દપી ગયં. કરહણ દેવી દરેમાં જાય દપની.

બારા-તેરા વરીસનાં દુકાળ પડનાં. માનસાં ભૂખેલા ઝાડસા પાના-પાલા-ખાવલા લાગનાત. તીં વસાં હવાં તીસાં માનસાં માનસાંલા ખાવલા લાગનાંત, જીત-જાનવર, પક્ષે મારી હન ખાઇ ગેંત. નય-વહળલા પાની આટી ગેં, અન ધરતી વર પાની વગર જીત જનાવર મરુલા લાગનાત. ધરતીલા મોઠલા ચીરા પડુલા લાગનાત. દેવાં ઘાબરનાંત, તે પન ભૂક-તીસં મરુલા લાગનાંત.

ધરતી માતાની યીં હેરાં. વિનાશ તીલા સહન નીં હુયં હતા. તાહાં ધરતી માતાની ધનીરાજાલા સાંગાં, તું કાય નીજ હસ ! તુંની નીજ ઉડનેલ નીહીં ! માનાં જીત જાનવર, ઝાડપાન, ભૂખ-તીસં મરુલા લાગનાત, ધની રાજા આપલે હારી ગેં વ. તીનીં (ધરતીમાતાની) કાગદ લીખાં પાનદેવલા- 'માં રાની જેઠાની કાગદ દવાડાહાં, તુ પાસીં ખૂબ સંપતિ આહા, તુલા કાશની કમી નીહીં, મા પાસી સંપતિના નાશ હુઇ ગેહે.' અન આંગના મોળ કાઢી રાવકાગડી બનવી. તીં કાગદ રાવ કાગડી પાનદેવ પાસી લી ગઇ, પાનદેવ સોનાને પાળનાવર નીજી હતા. તેની કાગદ વાંચા, અન તો લગેજ તયેરીમાં લાગી ગે. તુંબડી લીધી, ડોકીવર પાગોટી બાંધી, ભાકરી બાંદેત અન ઘોડાવર બીસી નીંગી પડના. પાનદેવ ધરતીવર આના, ધુંવરાં, આબુટ, વાદળાં, પાની અખાં તેયાર કેંત પન વાદળાં હીલત નીં હતાંત.

વારદેવ રાની-માળી હીંડ હતા. તેલા બોલવાં, તો યેવલા રાજી નીં હતા. તાહાં પાનદેવની તેની પોસી મેઘલાકુંવરી તેલા (વારદેવલા) દેવલા તયેર હુયના, વારદેવલા જવાંસ બનવા. તાહાં તો માનના. વારા ચાલુ હુયના, વાદળાં હીલુલા લાગનાંત. પાનદેવની દરેની વાટ ધરી. દરેની રાખવાળી આંદળા અન પાંગળા કરે હતાત. પાનદેવ તેહલા શોધલે વગર દરેને પાનીની ચોરી કરના. પાંગળા હેરે હતા, તો આંદળા લા દાખવં, આંદળા ગલવલ વાની દગડા ટાકે હતા. યેવ ઝાડી-જંગલમાં, રાની માળી, ડોગરામાં આબુટ ચાલુલા લાગનાં, ઇજ-ગાજ હુયની, વાયદૂન ચાલુ હુયની, ભરમસાટ પાની વરસુલા લાગના, નય વહળ ભરી હન જાવલા લાગનાંત, દરેમાં પાનીં ભરાયજી ગે. અખે દુનેમાં ધરતીવર ચારી ચુબુંત જઠ હેરત તઠ પાની-પાની હુઇગે.

એક મોઠાં માસુક હતાં. ભૂખેલા માનસાં તે માસુકલા ખાવલા ધાંવદનાંત. તીં માસુક જીતાંજ ખાવલા લાગનાંત. તાહાં ડેડી-ડેડુ યે દોની ભાવળે પન તીં માસુક ખાવલાતઠ ગેંત અન હેરત તે માસુક જીતા જ રડે હતા. આસોળાં પાડ હતાં. તે દોની ભાવળેં સાહલા તે માસુક વર દયા આની. તે એક દુસરેલા સાંગત, દુકાળ આના હા, માનસાં મરુલા લાગનાંત, જીતે જ જાનવરલા ખાતાહાંત, યીં તે એક પાપ સાંગાય જે. તેને કરતાં તે ભૂખેજ મરી જાંવ. ઇસાં સાંગી હન તે માસુક ખાલે વગર માગાંજ આનાંત. તે માસુક (માસીરાયા) નાં ધેન અખે માનસાં વર હતા. કોન બેસ અન કોન વેટ (પાપી) તેની પારીખ કરે હતા. યે દોની ભાવળે ભૂખેજ જા હતાંત તેહલા હેરાંત ! તો તે ડેડી-ડેડુલા જાબ દીના અન સાંગે,'આખા લોક માનાં માંસ ખાવલા યેતાહાં- ખાતાહાં, તૂમી કાહા ખાસા નીહીં ? તાહાં તે દોની ભાવળે સાંગત, 'આમી જીતે જાનવરલા ખાઇજન નીહીં, મરેલ હવાં તેજ ખાઇજે હન' યે દોની ભાવળે વહત્યા કરતીલ નીહીં, યે ધરમી આહાત, યી ગોઠ જાની.

ડેડી અન ડેડુ માસુક ખાલે વગર ભૂખેજ ઘર યી હન પડી રહનાંત, તો માસુક તેહવર પરસન હુયના તેહલા સાંગાં, 'તૂમી એક ચાંગલી પાલખ બનવા, પાનદેવ પાસી ફિરેદ ગહયં, જગબુડ હુયુલા આહા, તાહાં તે પાલખમાં બીસી તી પાલખ માને પાઠવર થવી દેજા'. તેં દોનીં ભાવળેં સી તીસાંજ કેં. એક ચાંગલી પાલખ બનવી. પાનદેવનીં તે ધરતીવર ભરમસાટ પાની વરસવાં, જગબુડ હુયનાં. અખે ધરતીલા, ડોંગરાવર, રાની માળી પાની-પાની હુઇગેં. જીતજનાવર, ચીડી મૂંગી, માનસાં, પક્ષે અખાં તેમાં બૂડી ગેંત. ડેડી અન ડેડુ દોની ભાવળે પાલખમાં બીસી

હતાંત. પાલખ તરાઇજત તરાઇજત માથેફેલા ડોંગોર કડ ગઈ. તઠહી પાની વર ચેવલા લાગનાં, તઠુન પાલખ હાલત ડોલત પાવા ડોંગોર વર ગઇ. અન તઠ થાંબાયનીં. પાની વર ચડુલા લાગનાં. પાવા ડોંગોર પન વર વાડુલા લાગના. પાવા ડોંગોર પુરલા સાંગ, 'તું વર ચડસી તે માંહી વર આકાશ ઘર જાઈન પન યીં બીવડાં નીહીં દેં'. પુર સાંગ, 'માલા એક પન જીવ જીતા જાંવ દેલા-જીતા રાખુલા નીં સાગેલ. માં અખે જીવસા નાશ કરીન'. પુરનીં ખૂબ પ્રયત્ન કે પન પાવા ડોંગોર બીબીવડાં દીલ નીહીં. તેની માનુસનાં બીં બચવાં. તેં દોની પાવાગઢ વર કાંદમૂળી ખાઈ હન જીગુલા લાગનાંત.

થોડેક દિસ માગુન પૂરનાં પાની વસરનાં તાહાં ડેડી-ડેડુની આંગના મોળ કાઢી એક રાવકાગડી તયેર કયં. પાનીં વસાં હુયનાં કા નીહી ? કઠ તરી ડોંગોર, ભુંય ઉગડાયની કા નીહીં ? તીં હેરુલા દવાડી. તી ફીરી અન માગાંજ આનીં. આખુ આઠ-દાહા દિસ હુયનાત અન તીલા દવાડાં, તી માગાંજ ચીલ નીહીં, તાહાં તેં સમજી ગેંત કા ઘરતીવર રાવકાગડીલા જાગા મીળી ગયં હવી.

ડેડી-ડેડૂ ઘરતીવર આનાંત. કઠહી અન્ન નીં હતાં, તેં દોની કાંદમૂડી, ફળાં ખાઇ હન કા રાનમાં જાઈ પાલા લચી ખા હતાંત અન ઇસાં કરી જગુલા લાગનાંત. તે દોની ભાવળે હતાંત તે પાપ કીસાંક કરી કરતીલ. તાહાં તેં હગનાંત, મુતનાંત, થૂંકનાંત તેમાહુન પોસાં પૈદા કેંત અન તેહનાં વંશ-વસ્તાર હુયત ગે. તે પોસાં પન કાંદ-મૂળી, ભાજી પાલા ખાઇ હન જગુલા લાગનાંત. તે એકજ રગતનાં હતાંત. તેહમાં પેન વેહવાર કીસાંક કરી કરવાં, તાહાં તેહીં જાતિ બનવેત. તેમાં પૂડલે વંશના હરિજન, મગ પાવરા, ભીલ, વાની, કુંભાર, બામુન ઇસાં વાયલે વાયલે જાતિસાં નિર્માણ હુયનાં.

ભગવાનની જાતસી વાટ્નીં કયં. અન જનમ પ્રમાણી ભાગ વાટાત. કામની વાટ્ની હુયની, હરિજનલા સૂત દિઘાં, પાવરા અન ભીલલા ખેતીનાં કામ દિઘાં, વાનેલા લક્ષ્મી (ધન) દીઘા અન ઘંઘા કરુલા સાંગા, બામુન સમાજલા દેવાંસે મૂર્તે દીઘેત.

ભગવાનની જનમ પ્રમાણી બોલવાત. હરિજન મોઠા હતા, તેલા પૂડે બોલવાં. તો આંગળનેલ નીહી, માં આંગળી હન મગ જાઈન ઇસાં ઇચારી તો માગાં જ આના. તોડેમાંજ વાને આનાં. તો ગે તેલા લક્ષ્મી મીળની, નીહીંતે લક્ષ્મી હરિજનલા મીળતી. મગ અખેસે માગુન આંગળીહન હરિજન ગે. ભગવાન સાંગ, 'જીં હતાં તીં અખાં વાટાયજી ગે'. અન મગ ખિસેમાં હાથ ટાકા તેમાં એક સૂતના દોરા મીળના તો દીદા અન સાંગાં, 'યીં સૂત લે. હાથશાળમાં યેનાં કાપડ બનવજોશ, લંગટી, ચાદર, ફડક્કાં બનવી હન ઇક. કુનબીલા કાપડ દેજો, તુલા અન્ન દીલ. તેવાની તુનાં જગનૂક હુઇલ'. તાહાં હરિજન કુનબી પાસીં જાતાહાં. ખેતીમાં ખેડતે વખત કુનબી આવુતલા સૂત બાંધતાહાં તાહાં કુનબીનાં અન્ન પીકે હે. આજ પન યી પ્રથા ચાલુ આહા.
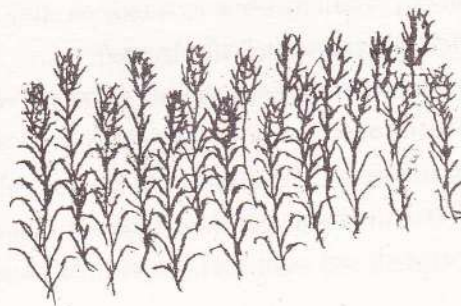
O

રાઠવા સંબંધી સૃષ્ટિ

શંકરભાઈ રાઠવા

માનુસમાત્ર એખલાજ ટાપુ જીસા નીં આહા અન રહી હી નીં શકે. દરેક સમાજમાં તો સંબંધને તારમાં તાણાં વાણાં હૂન વણાયેલ આહા. સંબંધને સૃષ્ટિમાં દરેક માનુસ અલગ સ્થાન ધરાવે હે. કુટુંબમાં કા સમાજમાં મીળેલ યે સ્થાન પ્રમાણી તે પાસીં અમુક ચોક્કસ વર્તનની અપેક્ષા રાખતા હા. યે નિશ્ચિત વર્તન પ્રમાણી તો જગેતે કુટુંબમા અન સમાજમાં તેલા યોગ્ય માન, સ્વીકાર અન પદ મીળે હે. તેહૂન ઉલ્ટા જ અપેક્ષિત વર્તનમાં ભંગ હૂયે તે કુટુંબ કા સમાજને નજરમાં તો ઉતરી જાહા.

યે લેખમાં રાઠવા સમાજમાં રહેલ સંબંધને સૃષ્ટિમાં તાણાં-વાણાં ઉકેલુના પ્રયાસ કરું. રાઠવા સમાજમાં રહેલ સંબંધની લાક્ષણિકતા, સંબંધ વાચક રાઠવા પર્યાય, હકીકતમાં વાપરેલ સંબંધવાચક પર્યાય તેને સમકક્ષ ગુજરાતી પર્યાય દ્વારા રજૂ કરી જરૂર લાગીલ તઠે વર્ણન દ્વારા સમજાવીન.

રાઠવા સંસ્કૃતિમાં રહેલ સંબંધના આપલે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરજન તે જાણુલા મીળલા તેલા આપલે દોન મુખ્ય ભાગમાં વાટી શકજન. એક ભાગમાં સાસરીના સંબંધ અન દુસરે ભાગમાં કુટુંબના સંબંધ, ગાંવલોક હારીના સંબંધ અન સાસરેં સિવાયના વાયલેસે હારીનાં સંબંધ. રાઠવા સંસ્કૃતિમાં કનાંહી માનુસ યે સંબંધને જાળમાથૂન વાયલા નીહીં. મગ તો અજાન હવા કા વળખીતા યે દોન પ્રકારને સંબંધહૂન એકમાં તે તો આહાજ ઈસાં માની અન સંબોધવામાં યેહે, કાં તેને સાસરી કડલા કા પદરને કડલા સમજી હન સંબોધવામાં યેહે. વાટેલા જાનાર માનુસલા પન દાદો સાંગીહન બોલવતાહા. રાઠવા સમાજમાં નાતજાતના ભેદભાવ આહા તરી સંબંધમાં દુસરે જાતના લોક પન વેગળા નીહીં. દા.ત. મામાને ગાંવને હરિજન લા પન 'મામા' વાની, તેજ રીતિ માને ગાવને હરિજનને પોસીને નવરાલા 'બનેવી' સાંગુલા પડે હે.

સાસરીને સંબંધલા પન દોન વિભાગમાં વાટી શકાયે. એક ભાગમાં વડલાં જેહલા સંબોધન કરતાં 'તમુ' સાંગી બોલવુલા પડે હે. વહુસલા સાસરીને ગોહો સાહલા ટોંગરા ઝાંકી દેવલા પડે હે. ગાંવનાં દુસરાં લોક જે બારીક ઉંમરનાં હવાંત ત તેહલાં 'તમુ' ઈસાં માનવાચક પર્યાય વાપરત નીહીં. તેહલા 'તું' થી જ બોલવતાહાં.

પોસાસે અનુસંધાનમાં રાઠવા સંબંધી સૃષ્ટિઃ અઠે આપલે પોસાલા કેન્દ્રમાં રાખી રાઠવા સંબંધી સૃષ્ટિને પર્યાયના અભ્યાસ કરું. બાળકલા સંબોધન કરનાર સાંગુ અન વાયલેલા સંબોધિત વ્યક્તિ ગણું.

રાઠવા સંબંધ વાચક પર્યાય	હકીકતમાં થતુ સંબોધન	રાઠવા પર્યાય સાટી ખુલાસા	ગુજરાતી સમકક્ષ પર્યાય
ડાહલોબાહ	ડાલબો, ડાલબા	બાહાસ અથવા આઈસાં ને બાહાસલા પોસાં સાંગતાહાં.	દાદા
ડાહલી આશ્ય	ડાહ્યા,	બાહાસ અથવા આઈસને	

	ડાલિયા	આઇસલા પોસાં સાંગતાહાં	દાદી
મોટો બાહ	મોટો બા, મોટો	દાદાને ઉંમરના કનેહી માનુસલા પોસાં બોલવતાહાં.	દાદા
મોટી આશ્ચ	મોટીઆ મોટ્યા	દાદીને ઉંમરને કનેહી બાયકોલા પોસાં બોલવતાહાં.	દાદી
બાહ	બા	બાહાસલા પોસાં બોલવતાહાં.	પિતા
આશ્ચ	અચા, ચાળી	આઇશલા પોસાં બોલવતાહાં.	મા
બાબોહ	બાબો, બાબા	બાહાસને મોઠે ભાવુસલા કા પિતરાય કા તેને ઉંમર વાળાલા પોસાં બોલતાહાં.	મોટા કાકા
આજીહ	આજી	બાહાસને મોઠે ભાવુસની કા પિતરાયને બાયકોલાં પોસાં સાંગતાહા.	મોટી કાકી
કાકોહ	કાકો, કાકા	બાહાસને બારીક ભાવુસલા કા તેનેહૂનબારીકલે પિતરાય કા અજાનલા પોસા સાંગતાહા.	નાના કાકા
કાકીહ	કાકી	બાહાસને બારીક ભાવુસની કા પિતરાયની કા અજાનની બાયકોલાં પોસાં સાંગતાહાં.	કાકી
ફોશ્ય, ફુશેય	ફોઇ, ફુયે	બાહાસની બારીક કા મોઠી બહનીસલા પોસાં સાંગતાહાં.	ફોઇ
ફુવોહ	ફુવો, ફુવા	બાહાસની બારીક કા મોઠે બહનીસને નવરાલા પોસાં સાંગતાહાં.	
માશીહ, આજીહ	માશી, આજી	આઇસની મોઠી બહનીસલા કા સાવકી આઇસલા પોસાં સાંગતાહા.	માસી
માહોહ	માહો, બાબો, માહા, બાબા	આઇસને મોઠે બહનીસના નવરા કા સાવકે બાહાસ લા પોસાં સાંગતાહાં.	માસા
બનેવીહ	બનેવી	બહનીસ, પિતરાય કા આઇસને બારીક બહનીસને નવરાલા પોસાં સાંગતાહાં.	માસા
મામો	મામો, મામા	આઇસને બારીક કા મોઠે ભાવુસલા કા પિતરાયલા પોસાં સાંગતાહાં.	મામા
મામી	મામી	આઇસને મોઠે કા બારીક ભાવુસને ન પિતરાયને	મામી

		બાયકોલા પોસાં સાંગતાહાં.	
દાદોહ	દાદો, દાદા	પદરના મોઠા સગા ભાવુસ કા પિતરાય કા તેને ઉંમરના કોનાલા હી પોસાં સાંગતાહાં.	ભાઇ
દીદીહ	દીદી	મોઠી સગી બહનીસ, પિતરાય કા કનેહી મોઠે બહનીસલા પોસાં સાંગતાહા.	બહને
સોરો, બેટોહ	દીકરો, બટો સોરો, દીકરા, બેટા સોરા	બાહાસ કા આઇસ કા દાદા દાદી પોસાલા સાંગતાહાં.	દીકરો
સોરી, બેટીહ	દીકરા, બેટા, સોરી દીકરા, બેટા, સોરા	બાહાસ કા આઇસ અન દાદા-દાદી પોસીલાં સાંગતાહાં.	દીકરી
ભાણજેહ	ભાણેજ, ફક્ત નાવ કા + ભાણે	મામા, માસી ભાણા અન ભાણીલા સાંગતાહાં.	ભાણા, ભાણી
ભતરજોહ	નામથી (કાકી જૂના રિવાજ પ્રમાણી ભત્રીજાલા દાજી+નામથી બોલવેંહ)	કાકા, કાકી ભત્રીજલા સાંગેહ.	ભત્રીજો
ભતરજીહ	નામથી (કાકી જૂને રિવાજ પ્રમાણી ભત્રીજીલા બાય+નામથી બોલવેંહ)	કાકા, કાકી ભત્રીજીલા સાંગેહં.	ભત્રીજી

સંબંધવાચક પર્યાયથી બનતાં જોડકાં :

રાઠવા	ગુજરાતી	કુંકણા (ડાંગી)
બાહ-બેટા	પિતા-પુત્ર	બાપ-લેક
બાહ-બેટાહ્	પિતા-પુત્ર	બાહાસ-લેકૂસ
આશ્ચ-બાહાં	મા-બાપ	આશ-બાહાસ
આશ્ચ-બેટ્યૂહ	મા-દીકરી	માય-લેક
આશ્ચ-બેટ્યૂહે	મા-દીકરીઓ	માય-લેકી
બાહ-બેટાં	પિતા-પુત્રી	બાપ-લેકાં
ભાઇ-બોના	ભાઇ-બહેન	ભાવળે
કાકોહ-ભત્રીજા	કાકા-ભત્રીજા	કાકાસ્-લેકૂસ
હાહુહ-વવેહ	સાસુ-વહુ	સાસુ-વહુસ
બાબોહ-આજી	કાકા-કાકી	કાકા-કાકી
મોટબા-મોટીયા	દાદા-દાદી	દાદા-દાદી

જીજીહ-બનેવીહ	બહેન-બનેવી	બુચુ-દાજી
મામોહ-ભાણજેહ	મામા-ભાણેજ	મામા-ભાસા
હાહરોહ-વવેહ	સસરો-વહુ	સાસરા-વહુસ
લાડી-લાડ્યાં	વર-કન્યા	નવરા-નવરી
ભાભીહ-નણદેહ	ભાભી-નણંદ	ભોવજેસ-નેદસ
જેઠ-જેઠાણી	જેઠ-જેઠાણી	જેઠૂસ-જેઠાનીસ
ભાભી-દેવરુહ	ભાભી-દેવર	વહનીસ-દેરુસ
ધણી-ધણ્યાંશેણ	ધણી-ધણિયારી	ગોહો-બાયકો
જહમાશ્ય-હાહરો	જમાઈ-સસરો	સાસર-જવાઈ
ડાહલા આશ્ય-બાહાં	દાદા-દાદી	ડવર બાહાશ-આઈશ

ઉદાહરણ :

રાઠવી : બેટાહ કેવા આવા બાજી રચા !

કુંકણા : બાપ લેક કીસાક ચી રહનાત!

રાઠવી : આશ્રમમે આશ્ય બાહાં વગરનાં સોરાંને લેય.

કુંકણા : આશ્રમમાં આઇશ-બાહાસ વગરનાં પોસાં લેજે હૅ.

રાઠવી : રમેશ્યો ન કાદવો કાક-બાબચા કની ?

કુંકણા : રમેશ અન કાદવા પિતરાય આહાત, ની ?

રાઠવી : હગા-હગીમે રીજ્યો બાખઈ ઇને ભારી ઢીબોળતા.

કુંકણા : વળખતીના હતા તાહાં બચીગે નીહીં તેં તેલા ખૂબ માર પડતા.

સંબંધ સૂચવનારા વાક્ય અન રૂઢિપ્રયોગ

રાઠવી : આપણું એકિત આંતળીના.

કુંકણા : આપલે એક જ આંતડેતલા.

રાઠવી : ઇને પોહીન મોટો કરેલો એતરે ભાગ આલુત પળે.

કુંકણા : ચેલા પોષી હન મોઠા કેહે તાહાં તેલા મિલકતના ભાગ મિળુલા પાહાઈજે.

રાઠવી : પારકી માંહીં ઇમને કાં ગણવા ?

કુંકણા : માવસીસલા ચેહની કેવ પડેલ હવી ?

રાઠવી : સેટલી હગાઇ એતરે હલા જતે વાર લાગહે.

કુંકણા : ભાઇબંધ દૂર આહાત તેં ખબર પહોંચતા વાર લાગીલ.

અપેક્ષિત વ્યક્તિ કા વસ્તુની ગેરહાજરી દાખવુલા જેલા તેલા દોનવાર બોલવતાહાં.

રાઠવી : બાહ બાહની મળે, સોરું ઘણું રળે, આપણું હું કરી દેવા ?
કુંકણા : બાહાસ-બિહાસ પન નીં આહા, પોસાં પકાં રડેં હૅ, આપલે કાય કરું ?

નાંવ અન તેનાં પડઘા 'હ' હૂન ચાલુ હુયેં હૅ.
રાઠવી : સોરુની આશ્ય, હાશ્ય હોય તે બોલવલા.
કુંકણા : પોસાંની આશ-હાશ્ય હવી તેં બોલવા.

પુષ્કળતા દાખવુલા શબ્દ દોનવાર વાપરવામાં યેહે અન મદી 'ત' અક્ષર થવતાહાં.
રાઠવી : ડેપે જયા તે માહણું ત માહણું તાં કેવી મોટેમે જગા જળવા.
કુંકણા : ડેપોમાં ગેંવ તઠેં માનસાજ માનસાં, બસમાં તેં જાગા જ કીસીક મીળીલ ?
રાઠવી : ખરેળી વાળી તે માસલાં ત માસલાં હોયલાં, પાણી અટાતે તનુતનુ હોજ્યાં.
કુંકણા : પાની થાંબવા તેં માસાં જ માસાં હતાંત, પાની આટવાં તેં ઉડુલા લાગનાં.

O

દેવ બાલહે કે

(દેવ હેરીલ કાં)

ખાનદેશના રામસિંગ પાવરાની દવાડેલ યીં ગીત અઠેં પાવરી ભાષામાં જ દીધા હાં.

દેવ એવી તિબી મેહે બાલહે કે ?
સુખ જિનાહા કોયતલા તિનાહ દેખાડહે કે ?

જ્યા જ્યા પુઢારી ઓયા આજ લગણં
જિને તિને કરી સ્વતઃને ભરતી
દેવ મારૂ વાટૂ મેંહ પાહ મુકલહે કે ?

પૈયહ્યા જયુ લાવણેન કરેહે
દેખાડહે કુણી ગરબોંહ ચૂર
સુટકાનકરતા મદતીહી આવહે કે ?

ચૂરી કરીન ચુર જાઠહે
સંશયોને ગરીબોહ માર જુડહે
લાચ લેહતે તેવીં મદતીહી આવહે કે ?

નિવડીને આપ્યા જરી આમરા માણહે
જરી માણહે તિનૂહ હાતે ખુરા
પુણે આમરા કામહ આવહે કે ?

રામસિંગ ભીમા પાવરા
મુ. રાડીકલમ

‘ડંખ જણનાર આકાશ’

કાવ્યસંગ્રહ નિમિત્તે

સુધીર દેવરે

ડંખ જણનાર આકાશ (મૂળ નાવ ‘ડંખ વ્યાલેલ અવકાશ’) યો માના પિહિલા કવિતા સંગ્રહ. યેનાં પ્રકાશન કને રીતિકરુલા તીં પૂડ઼ેહૂન નક્કી કરી રાખેલ. અખાતીના દિસ હતા. દુહપારનાં ચાર વાજલા. બેગમાં કવિતા સંગ્રહને દોન ચોપડે અન ઢોલના અંક લીઘાત. ગાંવને વરલે કડ઼ે વહળ આટી ગયેલ. ભાટા તે વહળને પટમાં ભીલાંસી વસતિ આહા. ઝોપડાં બાંદુલા ખાનગી જમીન માલિકની તે ગોઠ જ છોડા, નગરપાલિકા પન ગાંવ નજીક જાગા દે નીહીં તાહાં તેહીં વહળને પટમાંજ ઝોપડાં ઉભાં કરી દીઘાંત. માં વસતિમાં ગેંવ. માલા પૂડ઼ે ઈસા લાગેં કાય અખા લોક કામલા ગે હવાત. એખાદ દોન ઝોપડામાં કઠ઼ે ડવરાં કા પોસાં મીળતીલ. પન અખાતીના દિસ હતા અખા લોક ઘરેંજ હતાત. એક લીમડાખાલ બુહુ લોક ગોળાહુયેલ દેખાયનાત, તઠ઼ેમાં ગેંવ.

ઝાડખાલ ખાટલા ટાકેલ હતાં. તેવર થોડાંક લોક અન એક બારીક પોસાં બીસેલ હતાત. ખાટલાને યેવતેવ દુસરા લોક બુટે બીસી હન પત્તાં ખેળ઼ે હતાંત. મંય સુંબુર જાઈ હન રામરામ કે. થોડેક સાહલા નવાઇ લાગના, થોડાક જરાક બીહનાત. મય સાંગા :

‘‘અઠ઼ે તૂમી કોડાક માનસા રહતા હાંસ?’’

‘‘કાંહી નક્કી નીં સાંગાય જે’’ એકની સાંગા.

‘‘તુમને સિવાય યે વસતિમાં દુસરા કના કના આદિવાસી રહતા હાત?’’

‘‘અઠ઼ે તે આમીંજ આહાંવ’’ (મજે ભીલ).

‘‘કામ ઘંઘા કાય કરતાં હાસ ?’’

‘‘મીળ઼ે તીં કામ કર જેં હન, પોટ ભરું સાટીં’’.

‘‘નોકરી કરનાર કોનીં આહા ખરા અઠ઼ે?’’

‘‘યા નોકરી કરેં હેં’’ એક જન કડ઼ે આંગઠી દાખવી તેનીં સાગાં, દુસરા ઉગા જ આયકેં હતાત, દૂરહૂન જ. ‘કાય ચાલેં હેં’ તીં જાણુલા કાન લાંબા કરી હતાત. નોકરી કરનાર જુવાનલા સાંગા :

‘‘તુનાં નાંવ કાય ?’’

‘‘સુનીલ દશરથ બાગુલ’’.

‘‘કઠ઼ે નોકરી કરેં હસ ?’’

‘‘નગરપાલિકામાં’’ (સુધરાઈમાં).

‘‘કોડાંક ભનના હાસ?’’

‘‘બીજા ત્રીજા...’’

‘‘કાય કામ કરેંહસ સુધરાઈમાં?’’

''ગટર કામદાર આહાંવ''.
''અઠલાં કોની જાહા નોકરી લા ?''
''આખું એક જન આહા, આતાં ગાંવમાં ગેહે''.
''તો કઠે નોકરી કરે હે ?''
''સુધરાઇમાં જ આહા''.
''તો કાય કામ કરે હે ?''
''તોહી ગટર કામદાર આહા''.
''પોસાંલા શાળમાં દવાડતાં હાસ?''
''નીંહી''.
''કાહા ?''
''હોડી સાહેબગીરીં ની પરવડે આમલા, શાળવાટા પૈસા કઠુન લયુલા?''
''ભનુલા વધારી પૈસાની જરૂર ની રહે''.
''કાહા નીંહી ? પાટી, પેન, ચોપડાં, કપડાં, નોટ અખાં કા શાળવાળા દેતીલ ? અન આમને પોસાંપાસીં તે આંગડાં હવાં તે લેહગાં ની હવાં. તેહલા શાળમાં કિસાંક કરી દવાડવાં?''

તોડેમાં દુસરા એક જન સાંગે, ''રાતશાળ પન મદી શરૂ કરેલ માસ્તરની પન અખા દિસ કામ કરી મગ રાતના કોન જાલ શાળમાં ? તાહાં મગ માસ્તર પન યેતાં બંદ હૂઇ ગે.''

''પાનીની કાય સગવડ આહા અઠે ?''

''પાનીની સગવડ કેવલી ? લય જે હન કઠૂન હી કાલાવાલા કરીં''.

મંઇ બેગમાહૂન 'ઢોલ'ના અંક બાહેર કાડા. 'કોની ચોપડી વાંચે હે અઠે?' તેહી ડોકી હીલવી ના પાડી.

''યે ચોપડે થવી જાઇન ત વાંચશાલ કા?''

''નીંહી, કોનાલા વાંચુના સમય નીહીં, અન કોનાલા આવડે હી નીહીં વાંચતા''.

મગ મંય 'ઢોલ'ના થોડાંક પાનાં ફિરવી દાખવાંત. પાવરી વાજવનાર આદિવાસીના ફોટા દાખવા. તે તે હરીખ હુયનાત. તેહલા ખૂબ આનંદ હુયના. બેસ લાગનાં. મગ ઢોલ માંથલાજ ડોંગારદેવના લેખ દાખવા. તે આખું નજીક આનાત. મગ તેહલા ભાષાકેન્દ્રના ધ્યેય સમજવા. તેહલા થોડાક વિશ્વાસ બીસનાં.

''તુમીં ડોંગોરદેવની ઉજવણી કરતા હાસ?''

''હાસ્ત, કરજેહનજનીં ? પોરદીસ કરેલ, અંવદે નીકરેલ.''

બેગ માથુન ''ડંખ જણનાર આકાશ'' ની ચોપડી કાઢી. ''યે ચોપડીમાં કવિતા આહાત. આમીં કવિતા લીખ જે હન, પન તૂમીંતે કવિતા ખરેખર જીવતાહાસ. તાહાંજ યી ચોપડી માં તુમા પાસીં લી આના હાવ,'' મગ દોન-તીન કવિતા વાંસી દાખવેત... તે તે ડોળા ની ચકી હેરી જ રહનાત. તેહલાં સાંગાં ''યેલા કવિતા સાંગતાહાં, યે કવિતા મંય લીખે હેત, આતાં જી કવિતા તુમાલા વાંચી દાખવી તી તુમા વરજ લીખેલ આહા. યે ચોપડીના મંય યીં આતાંજ તુમને સાક્ષીમાં વિમોચન કેં.''

''તીં આખું કાય ?''

''ઇસે ચોપડેછાપી હની મગ તેનાં વિમોચનનાં સમારંભ કરુલા પડે હે. મોઠ મોઠલા લોક તેમાં યેતાહા. તે ભાષણ કરતા હાં. અન મગ પુસ્તકના વિમોચન હુયે હે. ઇસા સમારંભ કરું સાટી માં તુમને વસતિમાં આનાંવ અન

આતાં યે પુસ્તક નાં વિમોચન કરનાંવ.''

થોડેકસે ટોંડવર જરાક ચાંગલા ભાવ દેખાયના. થોડાક દુસરા લોક ગોળા હૂઈ ગેત. એક બાયકોને મનમાં કાંહી શંકા આની, સાંગેં, ''કાય રેં, તું કા આમાલા અહુન તંગાડી દેવલા આનાહાસ, યીં અખા જાની હન ?''

''ની હીં બુયુ, માં કાય કરુલા તંગાડું તુમાલા? માપાસી તો અધિકાર જ કઠેં આહા?''

''ઇસાં કરસીલ નોકો બાબા, માનુસ નીં ઇસાં ખોટાં કામ નીં કરવાં. ''

યે બાઇનીં જો ભેવ બોલી હન સાંગા તો જ ભેવ માં આનેલ તાહાં અખેસે મનમાં યે હતા. તો તેહને ટોંડવર લગેજ દેખાઇજી યે હતા. યે બાઇનીં તીં બોલી ટાંકાં, અન બાકીના કોની બોલતીલ નીંહી, હોડાજ ફરક. તેહને હારી ઇસાં ખૂબ પ્રસંગ બનેલ હતાત.

યી વસતિ પૂડેં તેં ગાંવમાં હતી. પન જેહની જમીન હતી તે માલિક સીં બળજબરી હૂન યે લોક સાહલા તહૂન તંગાડી દીધાત, તહૂન નીંગીં હન તે ગાંવ નજીકને વહળમાં યી હન રહનાત. પાવુસના વહળમાં પૂર યેહે. વહળને વરલે ભાગમાં એક માટીના કાચા બંધ પન આહા. પૂર યે, કા યો બંધ તૂટેં તેં વહળ માંથલા યે ઝોપડાં લી જાહા. કદી એક તેં જાનહાની હુયુની સંભાવના પન રહેં હેં. તાહાં નગરપાલિકા અન તાલુકા વિકાસ અધિકારી કડૂન યી વસતિ હટવુના પ્રયત્ન હુયતાહા. તાહાં યે વસતિમાં કનાહી નવલેં માનુસ આના કા અખેસે મનમાં એક ભેવ ભરાયજી ગેહે કા યો માનુસ આપાલા અહુન ઉઠવી દેવલા જ આના હવા. અન યીં તેં સ્વાભાવિક આહા. તાહાં તેહને ભલા સાટીં પન કોનીં અચાનક તઠેં યી જા તેં તેનાં સ્વાગત યે વસતિમાં ચાંગલે રીતિ જ હુઇલ ઇસાં નીહીં. માલા યે અખેની કલ્પના હતી જ. તરી પન માં તઠેં ગેંવ અન 'ડંખ જણનાર આકાશ' ના વિમોચન કરી આનાંવ, હારી માં કેમેરાવાળા પન લી નીં ગયેલ કાહા કા તેલા હેરીહન ત યે અધિક બીહી જાતાંત. વિમોચનના યો કાર્યક્રમ એકદમ સહજ રીતિ અન ઔપચારિક્તા વગર હુઇ ગે. ઘર જાઇ હન માગુન જ પુસ્તકના વિમોચન હુયના તી દોસ્તાર સાહલા સાંગા.

દુસરે દિસ માના વડીલ દોસ્તાર ડૉ. મોહન માંજગાંવકરના માવર ફોન આના ''તું જે ચળવળમાં (ભાષા કેન્દ્રમાં) આતાં પડનાહાસ, તેનાં જ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ તુને યે કવિતા સંગ્રહમાં દેખાય જેં હેં !''

''ડંખ જણનાર આકાશ'' માં તેં ૧૯૮૨ હૂન લીહન અખે કવિતા સા સમાવેશ આહા. અન વડોદરાને ભાષા કેન્દ્ર હારી તેં માના સંબંધ જોડાય ના ૧૯૯૮ માં. યેના મતલબ માને કવિતાના મૂળ સ્વભાવ જ યો આહા, ઇસાં સાંગાય જેં ? અન જેં ઇસાં હવાં, તેં જં પૂડેં પાસુન જ નક્કી હતાં તે જ રીતનાં પુસ્તક પ્રકાશન માને હાથી તેનાંતીંજ હુઇ ગેં !
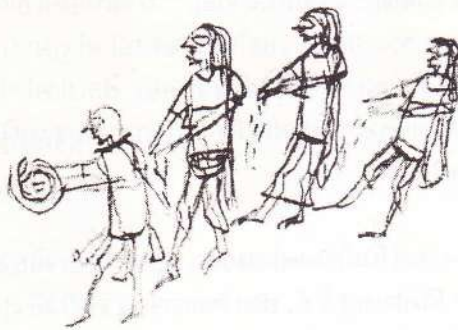
o

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં
આદિમૂળ : આદિવાસી

ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

સંસ્કૃતિ :

માનુસ અન તેને સમાજના અભ્યાસી માનવસમૂહની અખી જીવનરીતિ - તેહની રહણીકરણી, પ્રથા-પરંપરા, ધાર્મિક થાનક અન સામાજિક વિધિ-વિધાન, વાણી વલણ, ટેવ વગેરે સામાજિક વારસાલા સંસ્કૃતિ (culture) સાંગતાહાં. યે રીતિ ઇચારજન તે માનુસ સંસ્કૃતિના ઉદ્‌ભવ માનુસને જીવનને હારીંજ હુયેલ ગણાયજે.

સંસ્કૃતિના સમયપત્રક

માનુસ સંસ્કૃતિને ઉત્ક્રાંતિને યે કાળખંડલા અભ્યાસી તીન યુગમાં પાટતા હા. પૂડલે સમયખંડાલા ''પ્રાગૈતિહાસિક યુગ'' સાંગેલ આહા. તેને માગલે સમયલા ''આદિ ઐતિહાસિક યુગ'' સાંગાય જે હે.

ઉપર પ્રમાણેના કાળ વિભાજન સાટીં મુખ્ય માનદંડ યો સ્વીકારવામાં આના કા માનુસને અભિવ્યક્તિ સાટીં જરૂરી લેખન કળાના વિકાસ પૂર્વેના સમય તો ''પ્રાગૈતિહાસિક યુગ'' અન તેને માગલા સમયતો ''આદિ ઐતિહાસિક યુગ''.

કાળમાનને ગણતરીને નજરે પ્રાગૈતિહાસિક યુગ (દોન લાખહૂન પાંચહજાર વરીસ પૂડલા સમય ખંડ)લા ચાર પેટા વિભાગમાં વહેંચવામાં આનાહા.

પ્રાચીનાશ્મ (પ્રાચીન પાષાણ) યુગ, મધ્યાશ્મ (મધ્ય પાષાણ) યુગ, અન્ત્યાશ્મ (અંત્ય પાષાણ) યુગ અન નવાશ્મ (નવ પાષણ) યુગ કા લઘુ પાષાણ યુગ.

ભારતમાં પ્રાગૈતિહાસિક યુગની શરૂઆત દોન લાખ વરસાં પૂડેંહૂન હૂયનીહી, અન તેના અંતિમ સમયખંડ કા જેલા નવપાષાણયુગ કા લઘુપાષાણ યુગ સાંગતાહા, તો ફક્ત છ હજારથી ચાર હજાર વરીસ પૂડલા ગણાય જે હે.

ઉત્તર ગુજરાતના પ્રાગિતિહાસ

અઠં આપલા ઉપક્રમ પૂંડ આનર્તના નાવી ઓળખાતા અન આતા ઉત્તર-પૂર્વ દિશા કડં અરવલ્લી પાહાડ ઘર પસરેલ ઉત્તરગુજરાત હૂન પાષાણ મીળેલ આધારી તેવખતને માનુસના પ્રાગૈતિહાસ આલેખુના આહા. યીં પ્રાગૈતિહાસિક સંશોધન દુનિયાનાં અતિ પ્રાચીન અરવલ્લી પહાડની અકેન્દ્રિત હારમાળાને તળેટી અન યે હારમાળાહૂન નીંગી હરણાવ, કોસંબી, ભીમાક્ષી (ભીમાશંકરી), દુકાળી અન સાબરમતી જીસે નદીસે ભેખડ પૂરતા મર્યાદિત આહા.

ખેડબ્રહ્મા ક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો

સંશોધનને પુડલે તબક્કામાં પુરાણમાં બ્રહ્મક્ષેત્રને નામી ખ્યાત સાંબરકાંઠા જીલ્લાના ખેડબ્રહ્મા ક્ષેત્રમાંથી યે

સંશોધકલા પ્રાગૈતિહાસિક યુગને માનુસસી ૮૫ વસાહતો, ૭૫૫ પાષાણ હથિયાર અન ૧૬ પાષાણ સમાધિ મીળને હેત. યીં મુલ્યવાન પૂડલાં પુરાતાત્વિક ભૌતિક સંપત્તિનાં સંશોધન અન સંકલન કરતાં અહુન મીળેલ પાષાણ હથિયારમાં સવિશેષ ગર્ભો, કુરાડ, ચૂલિયાં, છરા, પાનાં, બાણ, પતરી, ઘન, બાલેન્દુ, પદક જીસાં કાપૂનાં, ચીરુનાં, ખનુનાં, કોતરુનાં, પોવુનાં અન મારુનાં ધારવાળાં હથિયાર આહાત. જેના ઉપેગ તે વખતને માનુસની કે હે.

ઉત્તર ગુજરાતની ઉત્તર પ્રાચીન પાષાણ યુગ અન અંત્યાશ્મ યુગની સંસ્કૃતિઓ

ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાથૂન જે અશ્મ હથિયાર મીળનાંત, તેહના સમય નક્કી કરુલા સ્વરૂપને રીતિ દોન ભાગમાં વાટી શકાય જં .

૧) મોઠલાં પાષાણ હથિયાર, અન ૨.) બારીકલાં પાષાણ હથિયાર.

ગુજરાતને વાયલે જાગહૂન અન ભારતમાં મીળેલ ઈસે સ્વરૂપનાં પાષાણ હથિયારની તુલના કરતાં માલુમ હુયના કા મોઠલાં પાષાણ હથિયાર (૧) ઉત્તર પ્રાચીન પાષાણ યુગના આહાત. કાળમાનને રીતિ તપાસતાં સમજાયનાં કા યે મોઠલા અશ્મ હથિયાર આશરે ૭૦ હજાર વરીસ પૂડલાં આહાત. અન લઘુપાષાણ હથિયાર (૨) અંતિમ પાષાણ યુગનાં આહત. કાળમાનને રીતિ યેં લઘુ હથિયાર પન પાંચ હજાર વરીસ પૂડલા આહાત. યે તુલનાહૂન યીં ફલિત હુહેં કા આશરે ૭૦ હજાર વરીસ પૂડેં પાંચ હજાર વરીસ ઘર પદરનાં જીવન ટકાવી રાખુલા સાટી યે વિસ્તારના તે વખતને માનુસની જાતજાતના દગડને હથિયારસી રચના કરી હવી, અન આનંદ મેળવુલા વિવિધ કલાત્મક પ્રવૃત્તિ કરી હવી. આજને આપલે સંસ્કૃતિ યી પ્રવૃત્તિ નાં જ વિકસિત રૂપ આહા.

ઉત્તર પ્રાચીનાશ્મ યુગને માનુસની પ્રવૃત્તિ

પ્રાચીન પાષાણયુગનાં મીળેલ ધારદાર ચુલિયાં, કુરાડ અન ચપ્પુનાં પાનાંને આકારની પતરીના ઉપેગ તે કાળના માનુસ જનાવરસાં માંસ કાપુલા અન હાડકા માંથલા માંસ, ચરબી કાડુલા કરનાહા. અહુન મીળેલ ધારદાર પતરી પાનકોંબડી જીસાં પાનેતલા જીવ, પક્ષી કા માસાં મારુલા કામ લાગત તીસાં આહાત. ત્રિકોણ આકારની મોઠલે પતરીના ઉપેગ લાકુડના હાથા બનવી દુશ્મન કા રાનના જનાવર મારુલા કા શિકાર કરુલા વાટા હુયનાહા. જીવન જગુ સાટીં કરેલ આખી પ્રવૃત્તિ તે વખતના માનુસનાં ભટકતા અન અસ્થિર જીવનની કરણી આહા. ઈસી પ્રવૃત્તિ યે પ્રદેશમાં ઉત્તર પ્રાચીન પાષાણ યુગને પૂડેંહૂન ચાલુ હૂઈ હન લઘુ પાષાણ યુગ ઘર ચાલની હી.

લઘુ પાષાણ યુગ અન નવ પાષાણ યુગને માનુસની પ્રવૃત્તિ

બારીક પતરીલા એક કડુન સહેતુક બુઠ્ઠી બનવેલ આહા. ઈસી વિશિષ્ટ પતરીલા અર્ધગોળવાળી લાકુડમાં બીસવી ઈળાંને ગત હથિયાર બનવાહાં. યીં બુદ્ધિપૂર્વક બનવેલ વિશિષ્ટ પ્રકારને હથિયારના ઉપેગ કનસાં કાપુલા કા ફળાંસે ખાંદે કાપુ સાટીં હુયનાહા, તીસાં બાલેન્દુને નિરીક્ષણને આધારી સબળ અનુમાન હુઈ શકેં હેં. ચુલિયા જીસાં મોઠાં ફનીના ઉપેગ ભૂંયમાંહૂન કાંદ મૂળી ખની ખાવલા હુયનાહા. ખની હન કાંદમૂળ ખાવને પ્રવૃતિમાથૂન જ હળવાની જમીન ખેડી હન ખેતી કરુનીં સમજ પૂડલે માનુસમાં આનીં હવી અન ધીરે ધીરે ખેતી વાળે જમીન-મેદાન કડેં જાઈ સ્થિર હુયના હવાત.

સંશોધનને દુસરે તબક્કામાં સંશોધકલા સાબરકાંઠા જિલ્લાને હિમતનગર અન ઈડર તાલુકામાં પસરેલ અરવલ્લી પહાડની હારમાળાને તળેટીમાં વસેલ જામલા, લીખી, કપોડા, દોલગઢ, શેતાનપુરા અન ચૂડાસણ

જીસે ગાંવમાં લઘુપાષાણ યુગનાં ૨૫ સ્થળ મીળનાંહાંત. યે જાગહૂન અકીક અન ચર્ટનાં વિવિધરંગી અન સફાઈદાર લઘુહથિયાર અન થોડાંક કોતરકામ મીળનાંહાં. તીસાં જ યે સંશોધકલા તીસરે તબક્કામાં ઇડર તાલુકાને સીંગા અન દેશોત્તર ગાંવ માથૂન પૂડ્લે માનસાસાં ખડકચિત્ર અન લઘુઅશ્મ ઓજાર મીળનાં હાંત. યે ઉપરાંત બનાસકાંઠા જિલ્લાના દાંતા તાલુકામાં પસરેલ અરવલ્લી પહાડના ભાગરૂપ માણેકનાથને ડોંગર માથૂન આદિમાનૂસની વસવાટની ગુફા અન લઘુ અશ્મ હથિયાર મીળનાં હાંત.

અઠં મીળેલ વિવિધ જાગાની પ્રાગૈતિહાસિક ભૌતિક સામગ્રીનાં સંકલન અન સંદર્શન કરતા તે વખતને માનુસની થોડીક વિશેષ પ્રવૃત્તિ અન વિકાસશીલ સંસ્કૃતિનાં દર્શન હુયં હેં.

પતરીને એક છેડાલા ત્રાસાં તોડી ધારવાળા બનવી અણીવાળી કોતરણી ખડકવર ચિત્ર કા ડિઝાઇન કોતરુની કળાના નિર્દેશ સંકેત દેહે. લાલ રંગવાની રંગવેલ યેં ચિત્ર તે વખત જંગલમાં રહનાર જનાવરસાં ખ્યાલ દેતાહા.યેં જનાવરાં તે વખતને માનુસના ખોરાક હતાંત. શીંગા ગાંવના ચિત્ર ખૂબ જ જૂને જમાનાને યુગનાં હવાંત ઈસી સંભાવના આહા. જયારે દેશોત્તર ગાવનાં ચિત્ર લઘુ પાષાણયુગ કા આદિ ઐતિહાસિક યુગનાં રહુની સંભાવના આહા. યેં ચિત્ર પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિના ઉદય અન ક્રમિક વિકાસના આધાર પૂરા પાડતા હાં.

ખેડબ્રહ્મા તાલુકાને ખેડવા ગાવને 'ડેગર-ફળા' નાવને જાગાવર મીળેલ વિવિધરંગી દગડા તપાસતાં, યે દગડાસા ઉપેગ તે વખતને માનુસની ઘરેણાં વાટા કે હવા, ઈસાં અનુમાન હુયં હે.

ખેડબ્રહ્મા તાલુકાને ઘોળી ગાંવની પ્રાથમિક શાળા પાસીં અણઘડ પત્થરમાંથૂન બનવેલ ભીંત સા અવશેષ મીળનાંહાત. યે ભીંતહૂન થોડેક જ દૂર દોન અશ્મ સમાધિના વર્તુળાકાર નિશાન મીળનાં હાંત. યે વર વાયલે અશ્મુયુગીન જાગહૂન સમાધીનાં દુસરાં ૧૪ નિશાન મીળતાં હાંત. તેને આધારી અનુમાન હુયં હેં કા તે વખતના માનુસ રહુલા જઠં ખડકની કુદરતી ગુફાની હવેત તઠં હવામાનહૂન બચુલા ભીંત પન બનવલા અન માનુસ મરી જા તાહાં મુડદાલા તેને નજીક જ યેવ તેવ દાટી દે હવાત.

અઠલે પાષાણકાળને જે જાગા મીળનેહેત, તેં લગભગ અખે નયને મેરાલા ઇયેલ ભેખડ અન પાનીંને જાગં ઇયેલ ડોંગરીવર કા તળેટીમાં મીળનાંહાંત. ખાસ કરી હન યે જાગા ડોંગરીસે આડાશમાં આહાત. ઈસાં રહેઠાણ માનુસને સંસ્કૃતિને વિકાસની પાયાની જરૂરિયાત પાની અન સુરક્ષાના નિર્દેશ મીળનાહા. ગરમ હવામાનહૂન બચૂ સાટીં તે સમયના માનુસ છટાદાર ઝાડને ખાલ ડોંગરીને આડાશમાં અન તળજમીનહૂન વરલે જાગં રહેં હવા, કા જઠં બારીમાસ કુદરતી પાનીનીં વ્યવસ્થા રહેં.

અંત્ય અન લઘુ પાષાણયુગના માનુસ પદરની જરૂરિયાત પૂરી કરું સાટીં અવારનવાર સ્થળાંતર પન કરેં હવા, ઈસાં અનુમાન ખેડબ્રહ્મા તાલુકાનાં ૪૨ ગાંવમાં હુયેલ સ્થળાંતરના સૂચન કરતા હાં.

લઘુ પાષાણ યુગના લાંઘણજ ગાંવના ટીંબા

યીં સ્થળાંતર પહાડી પ્રદેશમાહૂન ધીમે ધીમે મેદાન કડે હુયેલ આહા, તેનાપન આધાર, નિર્દેશ મીળેહં. યો આધાર મહેસાણા જિલ્લાનાં લાંઘણજ ગાંવ પૂરાં પાડં હં. અઠં ઇયેલ ટીંબાનાં ખોદકામ ૧૯૪૪થી ૧૯૬૩ને સમયખંડમાં છ થી સાતવાર કરવામાં આનાહાં. ઉત્તર ગુજરાતના યીં ખૂબ જ સમૃધ્ધ પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળ આહા. અહુન મીળેલ ભૌતિક સામગ્રીનાં સંકલન અન સંદર્શનને આધારવર યે કાળલા ઉત્તર ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કુતિના ''પ્રાતઃ સંધ્યાયુગ'' સાંગતાહાં. યો સમય લઘુપાષાણ યુગના આહા.

અરવલ્લી પહાડી પ્રદેશમાં વસનાર પ્રાગૈતિહાસિક મા'નુસ જંગલી હતા. જીવન ચાલવુલા કુદરતનાં ધાન

ગોળા કરી અન જંગલી જાનવરસા શિકાર કરેં હવા. પન જીસા જીસા તો મયદાન કડેં જાવલા લાગના તીસા તીસા જીવનમાં સ્થિરતા અન સ્વાવલંબન યેત ગેં. તો પશુપાલક બનના હવા અન એક જાગાવર સ્થિર હુઇ ખેતી કડેં વળના હવા. અન્ન જીસી જીવનની જરૂરી વસ્તુને સંગ્રહ કરુંની ટેવને કારણી તો પૂડેં જાતાં ગ્રામવાસી હુયના અન વધારી જરૂરિયાત સંતોષુલા નગરવાસી હુયના હવા.

મેદાનના પશુપાલક અન કૃષક

અંત્યાશ્મ યુગના માનુસ ખાસ કરી હન પશુપાલક હવા તેના ખ્યાલ લાંઘણજને ટીંબામાથૂન મીળેલ ગાય, ઘેટાં, બોકડે, ભેંશ જીસાં પાલતુ જનાવરનેં હાડકામાથૂન યેહે. યે જાગેંહૂન અન્ન કુટુની દગડ અન નીલગાય, હરણ, સાંબર જીસાં જંગલી જનાવરસાં હાડકાંના અવશેષ પન મીળના હાત. યી સામગ્રી તે વખતને માનુસના મિશ્ર આહાર હવા તેના સબળ પ્રમાણ પૂરાં પાડેં હેં.

લાંઘણજ માથૂન મીળેલ ડેન્ટેલિયમ નાવનાં શંખલું, યે લોકસાં દરિયા ઘરનાં યેવનજાવન સૂચવેં હેં.

અહૂન મીળેલ પાષાણ હથિયાર, માટીને બાસનાંસાં ઠીકરાં, એક તાંબાનાં મોઠા ચપ્પુ અન લોખુંડના પાનું પૂડલે લોખંડયુગના શરૂઆતના નિર્દેશ મીળેં હેં. તીસાં જ લાઘણજ માથૂન ૧૩ માનસાસાં હાડપિંજર મીળી આનાં હાંત. યી પ્રથા તેહની મરણ માગુનને જીવનની ધાર્મિક માન્યતા અન સંઘભાવનાના ખ્યાલ સૂચવેં હેં.

નિષાદ સંસ્કૃતિ

વેદમાં યે પ્રજાતિના ઉલ્લેખ 'નિષાદ' નાવથી હુયના હા. પ્રજાતિનાં આતાનાં અભ્યાસી યે જાતિલા આદિ આગ્નેય કા આદિ નિષાદ સાંગતાહા. નિષાદ ૧૦ થી ૮ હજાર વરીસ પૂડ્લે સમયમાં યે દેશમાં વસેં હતાત ઇસાં માનવામાં યેહે. મોટે ભાગે નદીને કિનારે રહનાર યે લોક નવપાષાણયુગની સભ્યતાના વિકાસ કરી પ્રાગૈતિહાસિક યુગહૂન ભારતીય સંસ્કૃતિને નિર્માણમાં મહત્વના ફાળા દીધાહા. માટીનાં બાસનાં બનવુલા, ચોખા, નાળિયેર, કેળાં, કપાસ, શેરડી અન નાગરવેલને.પાનાની ખેતી અન ઉત્પાદનના પ્રારંભ, સુતરાઉ કપડા વણુની શરૂઆત, વસ્તુની ગણતરી (૨૦) વીસાંને એકમહૂન કરી, લગીન અન ધાર્મિક વિધિમાં સેંદુરના ઉપેગ, જાદુ અન ટોણાંમા વિશ્વાસ, ઝાડ, સાપ અન લિંગની પૂજા, મરણ માગુન આત્માના અસ્તિત્વ અન આત્માના દુસરે યોનીમા જન્મ ધારણ કરુલા વગેરે બાબત વર અસ્પષ્ટ વિચાર, કૂર્મ વગેરે અવતાર સંબંધી કથાસા પ્રચાર, સૃષ્ટિ-રચના બાબતની અનેક કલ્પિત કથા (જે હના થોડાક વિચાર ઋગ્વેદ, નારદીય સૂક્ત સાથે મીળતા હા), સાકું માથૂન જગરચના જીસે કથા અન તીસે થોડેક ગોઠી તેહની ભેટ આહાત. યે કથા માગુન પૌરાણિક હિન્દુ ધર્મમાં અપનાવેત અન તે થોડેક પરિવર્તન હારીં પૌરાણિક કથા બની ગેત.

ભીલ સંસ્કૃતિ

વર સૂચવેલ નિષાદ સંસ્કૃતિનાં બુહુંબધાં ઉપાદાન આજ પન યે વિસ્તારમાં વસેલ ભીલ આદિવાસીને સામાજિક અન ધાર્મિક જીવનરીતિમાં સચવાયેલ આહાત. જીસાં કા તેહનાં પ્રાચીન કંઠસ્થ લોકસાહિત્ય માથૂન મીળેલ અહુરી (ચોખા), નાળિયેર, કદળી, કપાસના ઉલ્લેખ, તેહને પૂડ્લે કાળની કથા ઘરતીની ઉત્પત્તિમાં વીસના એકમ્નની ગણતરી (વીસ જુગ વરતાયા), નવલાખ દેવીસા અરેલ માથૂન મીળેલ સેંદુર રંગના વડ (એંદુઓ વર) ના ઉલ્લેખ, આતાં ઉજવાયનાર લગીન અન ધાર્મિક વિધિમાં સેંદુર અન હળદના છૂટથી હુયતા ઉપેગ, જાદુ

ટોણાંના મંતર અન તેમા પૂરે સમાજના વિશ્વાસ, પીપળ, વડ અન બેલીના ઝાડમાં પીપળઋષિ, નવલાખદેવી અન શિવના વાસ હવા ઇસા વિશ્વાસ, પ્રસંગલા યે ઝાડની પૂજા, દેવરાને મંદિરમાં વાસુકિની મૂર્તિ થવી સાપની પૂજા કરવી અન ગોરને ઉત્સવ વખત મૂસળનાં લિંગ બનવી તેની પૂજા કરવી, મરણ માગુન પન આત્માના અસ્તિત્વ આહા તાહાં સમાધીની રચના કરી વડ્લાંસી પૂજા કરવી, સાકું માહૂન જળુકાર ભગવાનની ઉત્પત્તિ અને ધરતીની રચના જીસે કથા ભીલ આદિવાસી 'નિષાદ' સંસ્કૃતિના પૂડ્લે કાળના સંબંધના સૂચન કરે હે.

ભાષા વૈજ્ઞાનિક્સીં મુણ્ડા તથા અન્ય ઑસ્ટ્રિક ભાષાસા તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી હન થોડાક ઇસા શબ્દ શોધી કાહડાત જે શબ્દ ઉત્તરકાલીન આર્ય ભાષાનીં સ્વીકારાહાત. યે શબ્દસા આર્ય ભાષામાં પ્રવેશ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'નિષાદ' તત્વના અંગીકરણના પરિણામ આહા. તેહની કોલ કા મુંડા ભાષા માહૂન પક્ષી, ઝાડ, થોડીક વસ્તુ અન માનુસને શરીરના વાયલાં વાયલાં આંગાસાં નાંવાં આર્યભાષામાં પ્રવેશનાહાંત ઇસાં તુલનાત્મક અધ્યયન દ્વારા માનવામાં યેહે.

યે શબ્દ યે વિસ્તારમાં વસેલ ભીલ સે બોલીમાં પન થોડાક પરિવર્તન હુઇ હન આના હાત. યે શબ્દ ગુજરાતી કા હિન્દી ભાષામાથૂન આનાહાત કા તેહની પ્રાદેશિક ભીલી બોલીનાજ આહાત તી બાબત ભાષા વિજ્ઞાનનાં સઘન સંશોધન જ સાંગી શકીલ. તેહને પૂડ્લે કાળનાં કંઠસ્થ સાહિત્યમાં યો શબ્દ વારંવાર બોલાય જે હે.

કોલ કા મુંડા ભાષાના શબ્દ **વસ્તુ તથા અંગોના નામ**	**ભીલી શબ્દ** **વસ્તુઓ તથા અંગના નામ**
શાલ્મલિ (શીમળો)	હેંબળો
નારિકેલ	નાળેર
કમ્બલ (કામળો)	કાંબોર
કદળી	કદળી
કપાસ	કપાસ
ચાવલ	સાવળ
લકુટ	લાખરી
લિંગ	લંગ
મોર	મોર
મરક્	મરઘો

અથર્વવેદ અન પંચવિંશ બ્રાહ્મણ ગ્રંથને વર્ણનને આધારી વિદ્વાન ઇસા માનતા હા કા યે ગંગા-ક્ષેત્રમાં આર્યોસી એક ઉપજાતિ - વ્રાત્યો અખેને પૂડ્લા યે નિષાદ લોક્લા મિળલા. (ભારતીય સંસ્કૃતિ : પુરાતાત્વિક આધાર, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૫, લે. ગોવર્ધન રામ શર્મા, પૃષ્ઠ ૮૧) તેહલા અઠ્ઠેલી પ્રાચીન જાતિના ઉદાર ધાર્મિક વેહવાર પસંદ આનેલ તેને પરિણામી તે અઠે જ વસી ગેત. યે પ્રાચીન જાતિને જીવન હારી ઓતપ્રોત હુઇ તેહની જીવનરીતિ-ધાર્મિક પરંપરા અન કથા સ્વીકારી હન યે વ્રાત્યોસીં જ અથર્વવેદની રચના કરી ઇસા પન માનવામાં યે હે (એજન સંસ્કૃતિ : પુરાતાત્વિક આધાર, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૫, લે. ગોવર્ધન રામ શર્મા પૃષ્ઠ ૮૪) અથર્વવેદમાં જાદુટોણાં અન ધાર્મિક અનુષ્ઠાનને હારીં જીવન જીવુની પદ્ધતિના જી વર્ણન યેહે તીં નિષાદ કા ભીલ સંસ્કૃતિનાં મહામૂલા વારસા ગણવામાં યેહે.

સિંધુ ખીણની સભ્યતા અન નિષાદ કા ભીલ સંસ્કૃતિ

લગભગ ૩૨૫૦-૨૭૫૦ ઇ.સ. પૂર્વમાં સિંધુખીણની સર્વાંગ સભ્યતાના વિકાસ હુયના હા. યી સંસ્કૃતિ

અમદાવાદ જિલ્લાને લોથલ હૂન લી હન છેક પશ્ચિમ એશિયા ઘર પસરેલ આહા. ભારતીય ઉપખંડને ત્રીજે ભાગવર પસરેલ યી અતિવિકસિત સિંધુ સભ્યતાને ઘડતરમાં દ્રવિડસાં મોઠાં યોગદાન આહા, ઈસા મોઠે ભાગના વિદ્વાન માનતાહા. પન અહુન મિળેલ માનુસને હાડપિંજરને અવશેષની તપાસ હૂન જાણુલા મિળના કા યી સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિમાં નિષાદ અન કિરાત પ્રજાતિ પન વસેલ હતી. તાહાં યે આધારવર અનુમાન હુઈ શકેંહ કા સિંધુ ખીણને સભ્યતાને વિકાસમાં નવપાષાણ યુગના કૃષક નિષાદ લોકના પન મહત્વના ફાળા આહા.

લોથલ યીં સિંધુ સભ્યતાનાં સમુદ્ર કિનારે ઈયેલ બંદર હતાં. સમુદ્રમાં પીકનાર અન દાગીનામાં વાપરેલ શંખલુ ઉત્તરગુજરાતના લાંઘણજ ગાંવને પ્રાગૈતિહાસિક ટીંબામાં મીળી આનાં હાં. યીં શંખલા નવપાષાણયુગને નિષાદ લોકસા સંબંધ સમુદ્ર કા સિંધુ સભ્યતાના બંદર લોથલ હારીં જોડૅ હૅ.

ભારતના અરવલ્લી પહાડ અન દક્ષિણી પઠાર દુનિયાના પ્રાચીન ભૂમિખંડ આહા. યે દોની ભૂભાગ માથૂન પ્રાચીન પાષાણયુગને લોક્સંસ્કૃતિના એંધાણ મીળૅ હૅ. યે ભૂભાગલા પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઉદ્ભવસ્થાન સાંગી શકાય જૅ. મધ્ય ગુજરાત અન ઉત્તર ગુજરાતને મેદાનમાં મિળેલ પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષના સંશોધન સંકલન અન સંદર્શન હૂન નવપાષાણ યુગની નિષાદ સંસ્કૃતિના ક્રમિક વિકાસ હેરી શકાય જૅ હૅ. યે યુગના લોક ગાયી ચારનાર અન ખેડૂત હવાત. યે નવપાષણ યુગને સંસ્કૃતિના લોકશીંજ સિંધુ સભ્યતાના વિકાસ કે હવા. તેહીં અન દ્રવિડ કિરાત અન વાયલે પ્રજાતિને લોકસે હારીં મીળી હન યે ભારતીય નગર સભ્યતાને વિકાસની ચરમસીમા વર પહોંચવુના ભેગા પ્રયત્ન કે હવા. તે તથ્યલા સમજુસાટીં સઘન પ્રાગૈતિહાસિક સંશોધનની આવશ્યકતા આહા.

પૌરાણિક ભારતમાં ભીલ

પ્રાગૈતિહાસિક યુગહૂન એક વિશેષ સભ્યતા ધરાવનાર અન વેદ, મહાભારત અન પુરાણમાં નિષાદ કા પુલિંદ તરીકે ઓળખાતા ભીલસી ઉપજાતિ દેશને વાયલે વાયલે ભૂમિખંડમા પસરેલ આહાત. ગુણાઢ્યને 'કથા સરિત સાગર માં' ભીલ શબ્દના પ્રથમ ઉલ્લેખ હુયના હા. યે પૂર્ડે યી જાતિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષાદ તરીકે ઓળખાય જૅ હતી.

'ભીલ' સંસ્કૃત ભાષાના 'ભિલ્લ'શબ્દના તદ્ભવ રૂપ આહા, જો સંસ્કૃતના 'ભિલ,બિલ્ - ભેદવું' ઘાતુ હારી સંબંધ ઘરાવૅ હૅ.

પ્રજાતિને સંશોધક વિદ્વાનસીં ભીલસા ઉદ્ભવ અન વિકાસની કડી પ્રાગૈતિહાસિક યુગહૂન આર્યયુગ ઘર જોડુના પ્રયત્ન કેહે. મહાભારતના યાદવકુળ સંબંધિત હરિવંશ પુરાણમાં પન ભીલસાં અનેક વર્ણન યેતા હાં. 'ભિલ્લ' પ્રજાતિ હોડી બુહું પ્રાચીન આહા કા ઈસુને ૫૦૦ વરીસ પૂડલી પ્રજાતિ - તાલિકામાં પન તેની ગણના કરવામાં આની હી.

ઈસાં પન માનવામાં યેહે કા ભીલ શબ્દ દ્રવિડ ભાષાને 'બીલ' શબ્દ માંહૂન નીંગનાહા. તેના અર્થ ધનુષ હુ હૅ. તાહાં 'ધનુષ-બાણ' ધારણ કરનાર લોક અન તેને સમુહ સાટીં 'ભીલ' શબ્દ વપરાય જૅ હૅ.

આદિવાસી હિન્દુ આહાત

આદિવાસી હિન્દુ આહાત ? તેહમાં આર્ય સંસ્કાર આહાત ? જીસા અર્થ વગરના પ્રશ્ન ઊભા કરીહન તેહલા મૂળ ભારતીય સભ્યતાથી અલગ પાડુના પ્રયત્ન હૂયના હાત.

વસતિ ગણતરીને હેવાલમાં જે. એ. બેઇન્સ (ઈ.સ. ૧૮૯૧) અન જે.ટી. માર્ટેન (ઈ.સ. ૧૮૮૧) જીસે

પરદેશી વિદ્વાનસીં આદિવાસીલા પ્રકૃતિપૂજક, ગૂઢ આત્મવાદી, વડલાસાં પૂજક અન જાદુ મંત્ર-તંત્રમાં આસ્થા ધરવનાર અન હિન્દુ ધર્મ હૂન અલગ 'આદિવાસી ધર્મ' પાળનાર લોક તરીકે વર્ણવાહાત.

પન હિન્દુ ધર્મના પૂર્વકાળને ધર્મગ્રંથમાં તપાસ કરતા સહજ ખ્યાલ યેહે કા આર્ય પન પ્રકૃતિ પૂજક અન ગૂઢ આત્મવાદી હતાત. આદિવાસી લોકસે ગત આર્ય પન પ્રાકૃતિક બળ અન અદશ્ય શક્તિના માનવીકરણ કરી તેહલા દેવી-દેવતા તરીકે સ્થાપી તેહલા ખુશ રાખુલા સ્તુતિ પણ લાવલા. તેહમાં પન વડલાંસી પૂજા પ્રચલિત હતી અન વડલાંલા ખુશ કરુલા શ્રાદ્ધની વિવિધ ધાર્મિક ક્રિયા કરેંત જી આજ ધર હિન્દુમાં અન આદિવાસીમાં પ્રચલિત આહા. તેહને દેવી દેવતામાં ઉષાલા પ્રભાતની દેવી, ધરતીલા અખે પ્રાણીસી માતા, આકાશલા પિતા, ઇન્દ્ર અન વારાલા પાનીંના દેવ અન બૃહસ્પતિલા વાણીના દેવ ગણવામાં આનાહા. ઋગ્વેદકાળને આર્યસીં ''પ્રાકૃતિક અપ્રાકૃતિક અન ભાવનાત્મક તત્વલા'' દેવ-દેવી ગણલાં. યેં દેવ-દેવીસા આદિવાસી કા પ્રાગૈતિહાસિક દેવ-દેવી સે હારી સારકા અને નજીકના સંબંધ હતા. તે માનસાસે ગત જ કામ-કાજ કરેંત. યેં દૈવીતત્વ માનુસને ગત જ ખાત-પેત તાંહાંજ આર્ય દેવ ઇન્દ્ર સોમપાન કરેંહે. જ્યારે ભીલાસા શિકાર અન યુદ્ધના દેવ આચરો દારૂ પે હે, અન પશુ બલિ લેહે. પાવુસ, પીક અન ગાવતરીને બરકત સાટીં આર્ય યજ્ઞ કરી પશુ બલી ચડવેંત જ્યારે ભીલ આતાં પીક કા અન્નને બરકત સાટી ખેતરને ખળામાં 'રખી' નાવને કુદરતને દેવલા (ભૂતે) ના થાપન કરી, નારેળ ફોડતાહા.

દેવલા વશ કરી ઇચ્છા પૂરી કરુલા અન દુશ્મનના નાશ કરુલા અથર્વવેદમાં સંમોહન, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન જીસે વિદ્યા, ઘાતક, મંત્ર તંત્ર અન મણિ-મોતી તાવીજ અન વિવિધ ક્રિયા વિધિના પ્રયોગ દાખવેલ આહાત. જી આતાં આદિવાસીસે જીવનરીતિમાં પ્રચલિત આહાત. ઋગ્વેદકાળને આર્યોમાં યે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન તેહના પુરોહિત કરત જ્યારે આતાં આદિવાસીસા ભગત કા ભુવા યે ધાર્મિક વિધિ કરતાહા. આતાને આદિવાસીસે ગત આર્ય ઉપાસકસા આધ્યાત્મભાવ સરળ પન ગૂઢ રહસ્ય રૂપી વ્યક્ત હૂયેલ હતા. તાહાં આદિવાસીલા પ્રકૃતિપૂજક, ગૂઢ આધ્યાત્મવાદી અન જાદુ-ટોણાં અન મંત્ર-તંત્રમાં આસ્થા રાખનાર લોક ગણી ભારતીય સભ્યતા હૂન કા હિન્દુધર્મહૂન વાયલી પ્રજા ગણુની ભૂલ કરુલા પાહાય જેં નીહીં.

આર્યોલા દ્રવિડ, પુલિન, નિષાદ કા ભીલ જીસે આર્યેતર સંસ્કારી પ્રજાપાસુન જો વારસા મિળના હતા તો હિન્દુ ધર્મના ધાર્મિક, સામાજિક અન સાંસ્કૃતિક પાયા ગણાય જેંહે. પૂર્ડ સાંગા તે પ્રમાણે ધરતીની ઉપેજ અન અવતાર કથા જીસાં ભારતનાં પૌરાણિક કથાનક, કર્મ અન પુનર્જન્મના વિચાર, સાપ, ઝાડ-લિંગ પૂજા, 'હોમની' વૈદિક વિધિની હિન્દુ ઉપાસના -પૂજા વિધિ જીસેનાં મૂળ આર્યેતર પ્રજામાં આહા. હિન્દુ જીવનને રીત-રિવાજમાં નાગવલી, સેંદુર, અન હળદના ઉપેગ, વહાણ -વટાને લગતા હુન્નર જીસાં આર્ય સિવાયને પ્રજાનાં પ્રદાન આહા. આમ વર્તમાન હિન્દુ ધર્મનાં સ્વરૂપ ખાસ કરી હન આર્ય અન દ્રવિડ નિષાદ કા ભીલ આર્યેતર સંસ્કૃતિસા મિલન અન યોગદાનના મંગલદાયી પરિણામ આહા. હિન્દુધર્મનાં યીં સમન્વયી રૂપ પ્રાગૈતિહાસિક સભ્યતાહૂન આરંભી તામ્રાશ્મ, ઐતિહાસિક અન સ્વતંત્ર ભારતને વર્તમાન ધર અભિન્ન રહના હાં, અન વિકસતા રહના હાં. અઠ ખેડબ્રહ્મા અન દાંતા તાલુકાના ભીલ સમાજ અન સંસ્કૃતિ વિશે જી માહિતી સંશોધિત સંકલિત કરી હી તી તપાસતાં પન યે બાબતના ખ્યાલ સહજ યી જાહા. ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા નોંધેંહે તે પ્રમાણી' હિન્દુસ્તાનમાં સિંધુ નદીને સંસ્કૃતિને કાળહૂન આર્યોસે આગમન ધર આપલી સદીની શરૂઆતની વિચારણા પ્રમાણભૂત ની આહા ત છોડી દેવલા પાહાઇ જેં (૨૦મી સદીના ગુજરાતમાં થયેલાં પ્રાગ્ અને આદ્ય ઐતિહાસિક અન્વેષણો અને ઉત્ખનનો વક્તાઓ - ડૉ. રમણલાલ મહેતા અને ડો. વિશ્વાસ એસ. સોનવણે, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ- ૧૧મું જ્ઞાન સંત્ર

કેશોદ) જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિ મજે આર્ય સંસ્કૃતિ ઇસાં સમીકરણ પૂરતે પુરાવાને અભાવમાં માડીં ની શકાય જેં, ભારતીય સભ્યતા કેવળ નોર્ડિફ (આર્ય) જાતિની, કુલીન લોકસી જ સંસ્કૃતિ નીહીં. યીં તેં એકાદ દગડ ગોઠવી તેવર જ સેંદુર ચોપડી તેની પૂજા કરનાર લોકહૂન લી હન અતની મહત્તમ અનુભૂતિના વૈવિધ્ય સભર વનમાં રંગભરનાર અન ભારતભૂમિલા રંગી, વિચારમયી, ગતિમયી બનવી વિવિધ પ્રજાની સહિયારી સંસ્કૃતિ આહા. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તાણાં વાણાં પ્રાગ્વૈદિક 'આગમ' અન વૈદિક 'નિગમ' દોનીં વિચાર ભાષા અન આસ્થાસા બનેલ આહા. (જ્ઞાન ગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણી-૨૨ ભારતદર્શન-૧ (આદ્યિયુગ), પ્રવીણચંદ્ર ચિં. પરીખ) પૂડલે જમાનામાં ભારતવર્ષમાં વસનાર અનેક પ્રજામાંથયે લા પન એક પ્રજાતિ જ હતાત. ભારતમાહૂન બાહેરદેશમાં જાઇની તહેં ભારતી સંસ્કાર શાસન સ્થાપુલા તે સમર્થ બનનાત.

રામકૃષ્ણ વેદાંત મઠના સ્વામી શંકરાનંદ તેના પુસ્તક ''હિન્દુ સ્ટેટસ ઑફ સુમેરિયા'' માં લીખેં તે પ્રમાણી સમન્વયકારી ભારતી સભ્યતાનાં 'યુકેટિસન' પટ વર અનેક હિન્દુ નગર રાજ્ય વિસ્તરેલ હતાંત''. આમ આર્યતત્વનાં તાણાંઓ અન આર્યેતર તત્વનાં વાણાંઓએ સમન્વયી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ભાતીગળ રૂપ આર્યો અન વાયલે પ્રજાનીં ભારત બાહેર પન પસરવાહાં.

અખંડ ભારતની એકતાલા વધારે મજબૂત બનવુની દાઝ રાખનાર અન ભારતને વર્તમાન અન ભવિષ્યના સર્વાંગી વિકાસનાં હંમેશા ચિંતન કરનાર જાગ્રત ભારતના નાગરિક ભારતિય સંસ્કૃતિ નાં આદિમૂળ ભીલ સંસ્કૃતિલા તેને મૂળ સંદર્ભને હારીં સમજલે વગર આજ કા પૂડલે વરીસામાં પાલવે નીહીં.

o

મૂહુંની ગોઠ

વિરસિંહ ગુરુજી

માના ભાવુસ, આપલે પ્રદેશમાં મૂહુનાં ખૂબ ઝાડાં આહાત. યી ઝાડ વરીસમાં દોનદા ફાલ દે હે. અન દુસરે કામમાં પન તેના ઉપેગ હુયે હેં. તે મૂહુંનાં ઝાડ આપલાં પ્રિય ઝાડ આહા. જીસાં કોંકણમાં નારિયેળલા કલ્પવૃક્ષ સાંગતાહાં, તીસાંજ આપલે પ્રદેશમાં મૂહુંના ઝાડ કલ્પવૃક્ષ આહા. મૂહુંના ફૂલ ખૂબ કામનાં આહાત. મૂળ ઉપેગ તે દારૂ બનવુના, ખાવલા નીં મીળે તે યેં ફૂલાં ભાફીહન ખાવાયતાહાં. તેનાં ફળ મજે ટોંળબી. તેનાં તેલ ગાળી ખાવાય જે હે. તે જ રીતિ મૂહુનાં ફૂલ, ટોંળબી અન લાકુડહી કામમાં યેહે. યીં ઝાડ ખૂબ મહત્વનાં આહા. તીં આપલાં કલ્પવૃક્ષ આહા. પન આતાંના લોક મૂહું રોપત જ નીહીં. રોપુલા પાહાઈજે. તેમાથૂન પૈસા ખૂબ મીળતાહા. લાભના લાભ અન જંગલની શોભા ! કુદરતના પર્યાવરણ પન જાળવેં હેં.

એક હતા વાઘ અન એક હતા પોપટ. દોની જન સી પક્કી દોસ્તી. રોજ દોનીં જન મીળલે વગર નીં રહેત. દોની જન એક દુસરેલા ખૂબ પ્રેમ કરેત. એક દુસરે સાટીં મરુલા પન તૈયાર હતાત. ઇસી પક્કી દોસ્તી. પોપટલા જીસી વાઘ હારી દોસ્તી હતી, તીસીજ એક ગદડ હારી પન દોસ્તી હતી. તે રોજ મીળેત. પન પોપટના વાઘલા મીળુના વખત વાયલા, તીસાજ ગદડલા મીળુના વખત પન અલગ જ.

એક દિસ કાય હુયનાં, કા વાઘ અન પોપટ મીળનાત અન વજ ઘર ગોઠી કરત રહનાંત. તાંવ તે ગદડના મીળુના વખત હુઈ ગે. તો મીળુલા આના, વાઘની નદર ગદડવર પડની. વાઘ દોન-તીન દિસહૂન ભૂખેજ હતા. ગદડલા હેરી તેને ટોંડમાં પાની આનાં. તોંડેમાં પોપટ બોલના, 'વાઘભાઈ, યો ગદડભાઈ પન તુને જ ગત માના ખાસ ભાઈબંધ આહા. આજ આપલે ગોળા હૂયનાંવ, બેસ હુયનાં.' વાઘ સાંગે, 'બેસ તે હુયનાં. પન યે ગદડલા હેરી, માને તે પોટમાં હાડગે આરડુલા લાગનાત, કાય કરું, પોપટભાઈ તો તુના દોસ્તાર આહા, નીહીં તે આજ માની મજા પડી જાતી.'

તોડેમાં વાઘલા ચક્કર આના, અન ભૂખલા ફોફડીહન મરી ગે. ગદડ અન પોપટ તે હેરી જ રહનાત. ગદડ બોલના, 'પોપટભાઈ યીં કાય હુયનાં ?' પોપટ સાંગે, 'ગદડભાઈ, વાઘભાઈ તીન ચાર દિસહૂન ભૂકેજ હતા, તુને આંગવરલી ચરબી હેરી હન જીભ ચાટુલા લાગના. પન તું માના દોસ્તાર હતાસ, વાઘ પન માના દોસ્તાર હતા, દોસ્તારને દોસ્તારલા કીસાક કરી હન ખાંવ, તો ઇચાર કરી હન તેલા ખૂબ વેટ લાગના અન તો મરી ગે. બિચારા !

ગદડ ખૂબ ઇચારમાં પડના. માની કુડી હેરી હન, દોસ્તાર સમજી નીં ખાવલા ઇચારી બિચારા મરી ગે, તે આતાં યે કુડીનાં કાય ઉપેગ ? મા પન તેને હારી જ મરી જાહાં, અન તો હી વાઘને હારીજ ફોફડી હન મરી ગે.

પોપટ ઇચાર કરુલા લાગના. માના હોડા ચાંગલા દોસ્તાર, દોસ્તાર સાટીં મરી ગેત. આતાં માના જગુના કાય અર્થ ? માં પન માને દોસ્તારસે હારીં મરી જાહાં, તોહી મરી ગે. ઇસાં એકજ જાગાવર યે તીની દોસ્તાર મરી ગેત.

થોડેક વરસાં માગુન તે જાગાવર મૂહુંના ઝાડ ઊગી ઉઠના. તે મૂહુને ફૂલાસા દારૂ બનવાય જે હે અન પેવાય

જે હે. એક-દોન કોપ દારૂ પીધા હવા તે માનુસ પોપટ ને ગત બોલે હે, તીન-ચાર કોપ પીધા માગુન, કદી હી મોઠલેંજ નીં બોલનાર પન વાઘને ગત ડખાખેહે 'ગર્ર્! માં વાઘ પુરુષ આહાવ!' અન પાંચ છ કોપ પીધા હવા મગ તે તો ગદડને ગત લોળુલા લાગે હે.

ભાઈ, ઈસી ચી મૂહુંની ગોઠ આહા. યે દોસ્તાર સે ગત આપલે પન એક દુસરાને હારીં બીસી હન દારૂ પેવલા શીખજ હન, એક-દોન કોપ પી હન પોપટ ને ગત બોલી હન મોઠ મોઠલે ગોઠી કરજે હન. તીન-ચાર કોપ પીધાત કા મગ વાઘને ગત ડખાખત ફિરજે હન, પાંચ-છ કોપ પી હન તે ગદડને ગત ગટરમાં લોળજે હન, અન ઈસી આપલી ફજેતી હુયે હે. દારૂહૂન કાંહી જ બેસ હુયે નીહીં, અખાં વેટજ હુયે હે. મુહુનાં દુસરા ઉપેગ કરજા, પન દારૂના વ્યસન કરશા નોકો.

દારૂ પીનારલા અનેક રોગ હુયતાહા. આપલાં ઘર બરબાદ હુઈ જાહા. ખૂન ચોરી ઈસાં વેટ કામાં હુયતાંહા. દારૂ પેનાર વાટા કોનાલા દયા યે નીહીં, પદરની ઈજ્જત રહે નીહીં. ભિખારીને ગત જગુલા પડેહે. આપાલા માનુસના જનમ મીળનાહાં, તી ભગવાનની કૃપા આહા. ઈસા જનમ ફીરી ની મીળે. દારૂનાં પ્રમાણ ગરીબ આદિવાસી પ્રજામાં વધારી દેખાય જે હે. દારૂ પેવ કરતાં, આપલે બાલ-બચ્ચા સાટી અન તેહને ભણતર વાટા ખર્ચ કરુલા પાહાય જે. ઈસા કોડાખાન લોક આહાત, જે અખા દિસ મહેનત-મંજરી કરતાહા અન દારૂ પેતાહા. અર્ધા ઉગડા રહીનીં પન દારૂ પેતા હાત. તાહાં તેહના વિકાસ હુય નીહીં. તાહાં માના ભાવુસ, દારૂને માગા લાગશા નોકો, બેસ રસ્તાલા લાગજા, યીજ માની તુમાલા અખે સાહલા વિનંતી આહા.

O

દારૂ ગમતો માગસો ગામાનો
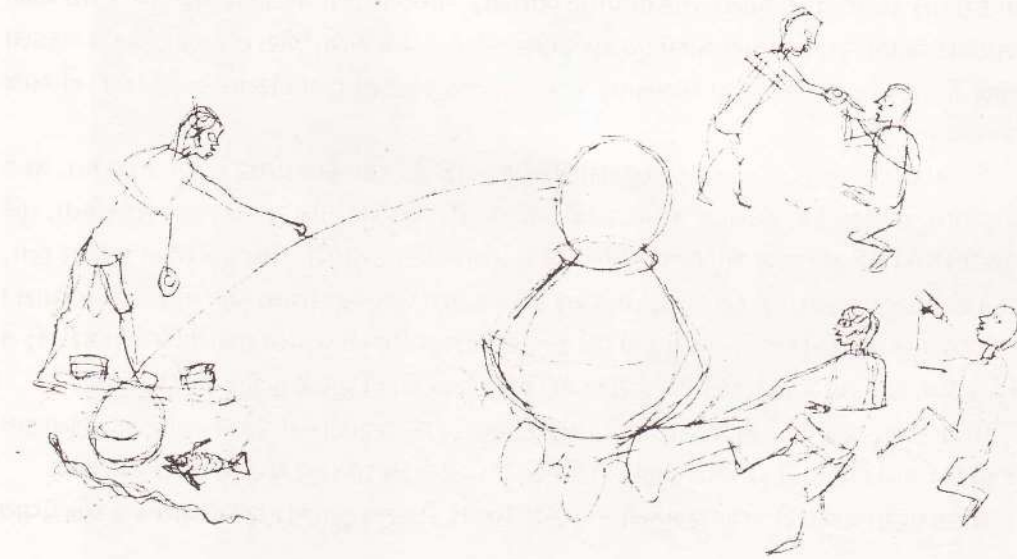
શરૂઆત નીં કરતાત તે જ આશ્ચર્ય ગણાય જે ! યે પાયપસરવુને પાઠીં માંગલા દોન ઉદ્દેશ હતાંત, એક તે અખ્ખે ભારતમાં ઠીકઠીકાની સત્તાના અધિકાર જો વાટાયજેલ હતા તો પદરને એક જ અમલમાં ફીરવુના, અન દુસરા તો યે અખ્ખે પ્રદેશમાં ઇસ્લામના ફેલાવ કરુના. તેમાં પન મેવાડના યો ભાગ દિલ્હીહૂન નજીક રહૂને કારણ મુસલમાનસા હુમલાનાં પ્રમાણ યે વિસ્તારમાં પુષ્કળ હતાં. પન ધર્મની અન દેશદાઝને બાબતમાં કટ્ટર અભિમાની અન ચીવટ રાખનાર તીસાંજ વાઘને ગત શૂર ઇસા રાજપૂત યે આક્રમણ સામે નમતી નીહીં. પન રોજે રોજના વધી રહેલ મુસલમાની બળ સામે રાજપૂતરાં જગનૂક મુશ્કેલ હુયત ગે. તૂટી જાતી પન ઝૂકત નીહીં ઇસે સ્વભાવગુણાને કારણ યે હારેલ રાજપૂત રાજા, સરદાર, તેહના અનુયાયી અન તેહને હારી ખાંધવર ખાંધ મેળવી બરોબર લડાઈ કરી રહેલ આદિવાસી યે જંગલ-ડોંગોરને આધારી યી રહનાત અન આક્રમણને સામે લડી રહનાત. સમય જાતાં મુસલમાનસે હાથમાં ગયેલ સત્તા પરત મેળવુની શક્યતા નીં દેખાયની મગ ધીરે ધીરે તેહીં ડોંગરામાંજ પદરના સ્થાન બનવી લીધાં. તેહના બધાજ વ્યવહાર રાજીખુશીહૂન અઠેજ ચાલુ હુયનાત અન તેહનાં થોડાંક નવાં થાનક પણ અઠેજ ઊભા હુયત ગેંત. કાળચક્ર જીસાં જીસાં પૂડે વધત ગેં તીસાં તીસાં તેહના બાહેરના મુલુખ હારીના સંબંધ છૂટત ગે અન સપાટ પ્રદેશ અન તઠેલે જનજીવનહૂન તે દૂર હટત ગેત. તેના પરિણામ યીં આના કા તેહની આદિવાસીપણાની વળખ કાયીમની હુઇ ગઈ.

અર્થાત યીં અખા વિવેચન યે એકજ જાગાનં આદિવાસી પુરતાં સીમિત નીં આહા. આખે ભારતભરમાં ઠીકઠીકાની ફેલાયજેલ મોઠેભાગને આદિવાસીસે કિસ્સાના એક નમૂનામાત્ર આહા. આખે ભારતમાં જે તે જાગાનાં શાસન અન શાસનકરનાર સે કારણ આદિવાસીસાહલા ભયંકર રીતના સહન કરુલા આનાં. તીજ હાલત આપલે ખાનદેશને આદિવાસીસી પન રહીલ જ. અઠલે આદિવાસીલા પન જનમ જનમનાં જીં દુઃખ ભોગવુલા પડના હાં તીં છેક મોગલ કાળહૂન લીહન આજ ધર !

આદિવાસીસે લોકસંખ્યાને બાબત આપલા મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય દેશમાં પાચવે નંબરવર યેહે. અઠે આદિવાસીસી લોકસંખ્યા અખે લોકસંખ્યાને નવ ટકા જોડીક આહા. મહારાષ્ટ્રમાં અખેહૂન વધારી આદિવાસી વિસ્તાર ધરાવનાર ધુલિયા જિલ્લામાં ૧૯૮૧ ની વસતિ ગણતરી અનુસાર ૮.૩૧ લાખ આદિવાસી અખે જિલ્લામાં પસરીહન વસના હાત. યેમાં ભીલાહૂન લીહન કુંકણાપાવત અખા જ યીં જાતાંહાં. યેમાહૂન મોઠેભાગના આદિવાસી સાતપુડાને ડોંગોર વિસ્તારમાં સગવડ વાળી જાગા ગવસીહન ગાવાં બનવી હન રહેત. યે અખે વિસ્તારની ભૌગોલિક સ્થિતિ ઇસી આહા કા અઠે ઉદ્યોગધંધા, કારખાનાનાં નાવનિશાન નીં મીળે.

સાતપુડા વિસ્તારના આજકાલનાં પર્યાવરણ બેસ કરી ડોળા ઉગડીહન જરાક ઊંડી તપાસ કરજન તે નજર સામે ઉપસી યેહે તીં યે આદિવાસીપણાલા, એને અસ્તિત્ત્વલાજ જબરજસ્ત આંચકા દેનાર તેહની આજ ! આખી આદિવાસી જીવનપ્રણાલીમાં ઉથલ પાથલ મચાવનાર યો 'વર્તમાન' માત્ર ચિંતાના જ નીહિ પન ચિંતનના પણ વિષય આહા ! સ્વતંત્રતાધર એકદમ ગીચ જંગલ વિસ્તારને રીતે વળખાયનાર યો પ્રદેશ આજ જે રીતના ખુલ્લા ઉઘડા મયદાન દેખાય જે હે તીં હેરતાં યે 'વિકાસ' શબદહૂન જ નફરત હુયે હે. પૂડે તે નજર પૂરે નીહિ તોડે દૂર દૂર પાવત જાતજાતના હિવાળાગાર ઝાડાવાની યી વનરાજી ડોળાલા શીતળ બનવી દે હતી. ઇસી યી વનરાજીમાં આદિવાસીલા કાંદમૂળી, ફળ, શિકાર, નયવહળલા માસાં ખૂબ પ્રમાણમાં મીળી રહે હતાંત. તેમાં યે આદિવાસી ભલે તે કનાહી હવાત, તેહની જરૂરિયાત એકદમ આંગઠીને બોઠવર ગનાયજેત તોડીક ! તુને માને સારકા સર્વસામાન્ય માનસાસે કલ્પનામાં જી મોજમજા હવી તેને હારી આદિવાસીલા તે કાહીં જ લેવા દેવા નીહીં. તાહાં જ સકાળના કદવજ ઊઠી હન રાનમાં એક ફેરા મારી યેત તે તેની ઇસી અખીજ જરૂરિયાત સહજ અને તેનીતીજ પૂરી હૂઇ જા.

યેજ કારણ આદિવાસીમાં કનીહી વસ્તુ ગોળાકરી, સંઘરી રાખુની વૃત્તિ દેખાય જે નીહીં . જરૂર કરતાં વધારી કમાવી સંઘરે તેલા આદિવાસી કને રીતિ સાંગાય જે ? જી હવાં તોડેમાંજ સંતોષ માની લેવની એક ખૂબ બેસ ટેવ આદિવાસીમાં તેની તીજ પડી જાહા.

યીં અખાં હેરુલા જાઈજન તે આપલે હોડાંક તે સાંગી શકજન કા સ્વતંત્રતા ઘર આદિવાસીસાં જીવન થોડાક તે બેસ હતાં. પણ જે સ્વાતંત્ર્ય હારીં તેલા કાંહી લેવા દેવા નીં હતી તીં સ્વાતંત્ર્ય મીળી ગેં માગુન તે તેની અખી દુનિયાજ ચકરડીને ગત ગોળ ગોળ ફિરુલા લાગની. વિકાસને નાંવી ચાલવેલ આડેધડ જંગલ કપાયતા યેહલા ડોળામાં પાની લયી હન હેરી રહુ સિવાય છુટકાજ નીં હતા. વિકાસને ભ્રમમાં ફસેલ આજના માનુસ વધારી લોભને કારણી જીસા જીસા જંગલ તોડત ગે તીસા તીસા આદિવાસી વધારી ભૂંડા હુયત ગે.

કને હી માનુસની ગોઠ કરા તે તેની આર્થિક જરૂરિયાત પૂરી કરનાર કામધંધાનાં સ્વરૂપ તેને આજુબાજુના પરિસર અન પર્યાવરણ હારી જોડાયજેલ રહે હે. આજુબાજુને પર્યાવરણ પાસુન સહજ મીળી રહે તીસી વસ્તુ કા સાધનહૂન જ તો પદરનાં અન્ન, કપડાં અન ઘરની મૂળભૂત જરૂરિયાત પૂરી કરેહે. તે સિવાય તે પાસી દુસરા કના રસ્તા જ નીહીં.

માનુસનાં પ્રગતિનાં પુડલે તબક્કાના સ્વરૂપ હેરજન તે તેમાં જંગલમાહૂન કાંદમૂળ, ફળફળાદિ ગોળા કરુલા, અલગ અલગ પ્રકારનાં જાનવરાં પાળુલા, ખેતી કરુલા જીસાં કામા યેતા હાંત. યે પ્રાથમિક સ્તરને કામધંધા માથુન જ આજને માનસાસા આર્થિક વ્યવહારના મારોગ વિકસિત હુયનાહાત, તીં તે ઇતિહાસ સાંગે હે જ. પિહલા જમાનાની આપલે ભારતની ગાંવડેની અર્થવ્યવસ્થા મક્કમ અન સદ્ધર હતી. તે જમાનાને રીતિ એક પન ઇસાં કામ નીં હતાંકા તે સાટીં ગાંવ છોડી હન કઠે વાયલે જાગે જાવની જરૂર પડે. ગાંવના અખા ખેડૂત તેહની અખી જરૂરિયાત એકદુસરેની મદદ કરી એક દુસરેની મદદ લી પૂરી કરી લે હતાત. અખેસી અખી જરૂરિયાત કનેહી પ્રકારની ભાંજગડ વગર પૂરી હૂઈ જાત. તે વખત ખેડૂત મજે તો અખે અર્થવ્યવસ્થાના આધારસ્તંભ હતા. જીસીકા આપલી કરોડરજ્જુ. ખેતીની તેની સઘળી જરૂરિયાત ગાંવના વાયલા લોક પૂરી કરેત, અન તેહના મંજરી પાની ઘટે નીહીં તેની કાળજી ખેડૂત ખૂશીહૂન નિભાવે હતા. પૂડાપાસુન ચાલત ઇયેલ યી રીત એકદમ સાદી અન ચોખ્ખી આહા. પન આતાં યી અખી રીત એકદમ ખતમ હુયત આની, હોડાં જ નીહીં. વૈશ્વિકરણ અન આધુનિકીકરણને પવનમાં વાળેલ પાનનેગત કઠેનીં કઠે જાઈ પડની તેની ગાંવસાહલા ખબર પન નીં પડીલ. તેને ગતજ, યેને હારી જેમતેમ ટીકી રહેલ આદિવાસીસી પદરની અલગ અર્થવ્યવસ્થા પન જંગલને થોડેક જીત જનાવરને ગત એકદમ ખતમ જ હૂયત જાહા. અન તીં પન કોનાલા ખબર પન પડલે વગર ! તેમાંહી, ગીચ જંગલમાં રહીહન જંગલનેજ વિવિધ ઉપજવર પદરની 'અર્થવ્યવસ્થા' ચાલવનાર આદિવાસીલા રોજની ભાકરવાટા પન ખૂબ મહેનત કરુલા પડે હતી. તેને રોજી રોટીલા એક રીતિ તે લડાયનાં જ રૂપ ગણાય જે ઇસાં તો જેમ તેમ ગુજરાન ચાલવી શકે હે તીં પણ તોડાં જ ખરાં આહા.

ચીડી મૂંગી પન જાઈ નીં શકે ઇસા ગીચ જંગલ વિસ્તારમાં આજઘર થોડાક પન ટકી રહેલ આદિવાસીસી અર્થવ્યવસ્થાલા ધ્યાન દી હન હેરજન તે એક ગોઠ ધેનમાં યેહે, કા ખેતીના શારીરિક શ્રમ વાળે કામપાસુન લી હન પદરને ડોકીના કેસ કાપુ પાવત અખાજ કામ તેલા પદરજ કરી લેવલા પડેહે. તરીપન અલગ અલગ આદિવાસીસી જરૂરિયાત પન થોડીબૂહું અલગ રહે હે. અન તી પૂરી કરુની તેહની રીત પણ વાયલી વાયલી રહે હે. તેહને સામાજિક રીતિરિવાજમાં જીસા સ્થળકાળાનુસાર ફરક દેખાયજી યે હે, તીસાંજ તેહની 'અર્થવ્યવસ્થા' માં પન ફરક દેખાય જે હે.

સાતપુડાના અન વાયલે વિસ્તારને આદિવાસીસા આર્થિક વ્યવહારના મુખ્ય આધાર જંગલ અન જંગલની

પેદાશ વર જ આહા. જઠે રહતાહાત તે ગાંવ પાસુન ચોક્કસ અંતરને જંગલવર તે ગાંવને અખે આદિવાસીસા સામુહિક અધિકાર રહે હે. તે ચોક્કસ વિસ્તારમાંથલી અખી પેદાશ વર જીસા કા ફળફળાદિ, ડીખ, મધ, શિકાર દરેક વર અખેસા સારકા હક્કને કારણ તેમાહૂન જી રોકડ કમાઈ મીળહ તી પન અખેમાં સારખે ભાગી વાટાય જે હે. યી રોકડ રકમ તેહની ઘરગૃહસ્થીના મોઠા આધાર રહે હતા. પન આજને આધુનિક કાળમાં યીં અખી જંગલભૂમી સરકારનીં પદરને તાબામાં લી લીધી તે તેમાથૂન મીળનારી પેદાશવરલી આદિવાસીસી માલિકી જાતી રહની. યે બાબતસાટીં થોડાબૂહું આદિવાસી પદર પન જવાબદાર આહાત. તે જરી ઇંધુલાવાટા કા બળતણવાટા આડઝૂડ જંગલ નીહીં કાપતાત તે સરકાર યી જમીન પદરને તાબામા લેતી નીહીં ! પન, અખા જંગલ સરકારને તાબામા જાતા જ જંગલ તૂટતાં રહી ગે હે, ઇસાં તે નીહીં જ. ઉલ્ટા આદિવાસીસે કરતાં પન વધારી પ્રમાણમાં આતાં યે જંગલ તોડુને કામમાં થોડાક મોઠમોઠલા 'માફિયા' ઊતરી પડનાહાત. વરઘર હાથ પહોંચેલ આહાત તેને લી હન યેહના જંગલ તોડૂના યો વહેવાર દિસઘવળ અન સલામત ચાલી રહનાહા. યે માતેલ માફિયાસે પાયીંજ આતાં આતાં ઉત્તરપ્રદેશમાં ૮૦ હજાર હેક્ટરનાં જંગલ સહજપણી બાળી દેવમાં આના.

યે રીતી ચુંબુતહૂન ભીંસ પડતાં આજકાલ આદિવાસીલા પોટ ભરુલા પણ ફાફા પડતાહાં. ખેતી કરુલા જાહા તે જમીન ક્ષેત્રફળ પ્રમાણી ઓછી આહા જ પન પદરના ભૌતિક વિકાસ પણ માગા રહી ગે હે. શિક્ષણ નીહીં તે તંત્રજ્ઞાન નીહીં, અન તેમાંહી દુકાળમાં અધિક મહિનાનેગત અખીજ જમીન ડોંગરાળ અને બરડ આહા. તેના પોત પન એકદમ હલકા આહા. પાની વરસુના પ્રમાણ મયદાન વિસ્તાર કરતા વધારી આહા તરી પન પાની વરસેહે તીં વહી જાવલા સાટીં જ ! પાની બાંધુલા- અટકવુના કનાહી ઉપાય કરત નીહીં તાહા ૧૦૦-૧૫૦ સેં.મી.જોડાક ખૂબ પાની પડેહે તરી પન તેના પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ લેવાય જે નીહીં. કુવા ખનીહન ખેતીવાટા પાનીની વ્યવસ્થા કરુલા જાઈજન તે મોટર ચાલવુવાટા વીજળી કેવ આહા ? આજપન ભારતને થોડેક આદિવાસી વિસ્તારસાહલા વિજળી કાય આહા તીં હેરુલા મીળનેલ નીહીં તી હકીકત આહા. વીજળી જ નીહી તે દુસરાં યાંત્રિક જ્ઞાનની તે કલ્પનાજ કરુલા રહની. તે યે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના સામના કરુના પ્રયત્નમાં આદિવાસી કદાચ નબળા પડે. તરીપન પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ હારી તાલ મેળવી જગી લેવમાં તે આદિવાસીની બરોબરી કોની નીહીં કરી શકે !

ખેતી વાટા પાનીની વ્યવસ્થા પૂરી પાડુવાટા સાતપુડા વિસ્તારમાં આદિવાસી ભાઇસી ઉપજાવેલ એક આગવી રીત હેરુલા મીળની. જઠે ઢાળ મીળે તહૂન ઉતરી જાનાર નયનાં પાની દગડાઢેફળાં, ઝાડીઝાખરા ટાકી અટકવી રાખુલા અન તનાહૂન ચાસ પાડી હન ખેતીને જાગાઘર દોન-ચેર ખેડૂત મીળી લીજાવલા. તી રીત કાહી નીહીં તરી બૂડનારલા રાનના અદાર જીસી તે આહાજ. દોન-ચાર ખેડૂતસી મીળી હન ચાલવેલ યી પદ્ધતિ આગવી અન વિશિષ્ટતે આહા જ, પન પાનીની ગતિશીલ ઊર્જાના ઉપેગ કરી ઉંચે જાગાવર પન પોહોંચવેલ પાની હેરીહન તે મન હરિક હુઇ જાહા. પન યી વ્યવસ્થા હેરુલા જાતાં જ માત્ર પાવુસ પુરતીજ મર્યાદિત રહે હે. બુહું બુહું તે પાવુસ માગુન ને દોન-ચાર મહિના ઘર યે રીતિ પાની મીળી શકે. મગ તે પીકલા જગવુલા પાનીં ડોકીવર ઉખલી-ચડવીહન સીપુલા પડે હે. યે રીતિ ભયંકર કષ્ટ વેઠી માગુન પન મીળનાર ખેતીની ઉપજ કોડીક રહે હે તીં તે સાંગુલા જ રહનાં ! સ્વાભાવિક રીતિ, આદિવાસીલા અન્નની અછત બારીમાસ રહે હે. આખે જિંદગીમા આંગઠેને બોઠાવર ગનાયજે તોડીક વાર જેમતેમ તેલા પોટભરીહન પૌષ્ટિક અન સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખાવલા મીળેહે. તાહાં જ લગભગ અખેલા જ કુપોષણના પરિણામના સામના કરુલા પડે હે. તેમાહી બિડી, તબાકુ ,તપખીર, મિસરી જીસાં વ્યસન બારીક પાસુન વળગેલ રહતાંહાંત. યે અખે ગોઠસા ગોળાહુયેલ પરિણામ તેહને આરોગ્યવર પડલે વગર રહે નીહીં. અન બારીક પોસી હૂન લી હન ડવરાં ઘર અખેસીજ ઉંમર તેહને અસલ ઉંમર કરતાં દોન-ચાર વરસ વધારી જાનાય જે હે.

અખે પાવુસમાં મુશળધાર વરસેલ પાનીને મુશ્કેલી માથુન પન તેહની યાતના વસી હુયેહં કા તેના કાહી રસ્તા મીળેહં ઇસા નીહીં. અખા પાવુસ પડનાર પાની અખાં જ ઉતરનલાહૂન સપાટીમાં ઊતરી, વહી જાહા અન મગ અખાં વરિસ પેવને પાની સાટી ભટકુલા પડહં ! તહં સરકારનાં પાનીનાં અરધા ભરેલ ટેંકર પન પોંહચે નીહીં. જહં પેવલાજ સમયવર તાજાં પાની નીં મીળે હવાં, તં મગ આંગળુ-પાંગળુના તે ઇચારુલાજ રહં નીહી. અઠવાડેમાં એખાદ દિસ કહં યેક દાહાડમાં એખાદ ડુબકી લગાવી લીધી તરી બુહું સાંગાય જં ! મગ ઇસેમાં તેહલા એકદમ એકહારીંજ ડાયરિયા, ખરૂજ, ગજકર્ણ, વાળા, જીસા રોગ લાગુ પડી જાતાહા તેમાં કાશની નવાય ? તેમાં, ડૉક્ટર પાસીં જાઈ હન ઇલાજ કરુલા તી કાહીં સીધીસાદી ગોઠ આહા ? માનુસ મંગળ ગ્રહવર હિંડુલા જાવને તૈયારીમાં હવા તરી અઠ એક માનુસ આજપન અંધશ્રદ્ધાને કાદવમાં બૂડેલ આહા. તે આજ પન ડૉક્ટર કરતાં ભગત વર વધારી ભરોસા રાખતાહા. ભગતપાસીં હદબાહેર કેસ જા અન જીવના જોખમ ઊભા હુયે તં જ દવાખાની જાવાયજં. યેમાં કોડે ખાન માઈલનાં અંતર કાપીહન શાહારમાં યેવલા રસ્તા નીહીં અન વાહન પન નીહીં. ઝોળીમાં ટાકી અજેરીલા દવાખાના ઘર લી જાતાં કદીએક તં રસ્તામાંજ પૂરા હૂઇ જાવના ભેવ, ઘરહી છોડુલા અન આંગનહી પારકેના. તેને કરતાં તે ઘરજ મરુની વાટ હેરુલા પોસાય જં. ઇસી અખી પરિસ્થિતિ ! યીં અખાં રોજબરોજના જીવતરના એક ભાગ ગની હન જીવનાર આદિવાસીલા માનુસ સાંગાય જં કા જાનવર યો સવાલ સોદુલા પડં જી હેરી જાણી આતડેં કકળી ઉઠતા હાંત. ઇસી યે પરિસ્થિતિ સાટી જે રીતિ બાહેરનાં પરિબળ કારણભૂત આહાત, તોડાજ આદિવાસી ખુદપન જવાબદાર આહા, તીં ભૂલી ની શકાય જં.

આર્થિક રીતિ નબળા રહુને કારણી કનીંહી વસ્તુ ઇકત લેઉના-દેઉના પ્રમાણજ નીહીં જીસા, તાહાં કનાહી ધંધા-વેપાર નીહીં. ઉંચા નીચા ડોંગરાના પ્રદેશ તે કારણી કારખાનાં નીહીં. ખેતીમાં પન કાંહી ઉપજ નીહી, અન તેના કરતાં વિરૂધ્ધ યે આદિવાસી લોકાસે વસતિમાં ખૂબ એકદમ વધારા. યે અખે ને કારણી આદિવાસી વિસ્તારમાં બેરોજગારીની સમસ્યા અખે કરતાં મોઠી અન ઉગ્ર સમસ્યા બની તેહલા ખતમ કરુલા આગળ વધી રહની હી. ખૂબ વિકરાળ બનત જાતી યે સમસ્યાને કારણી એક સાંજના પોટભરુલા જેમતેમ કરી કમાવુલા આદિવાસીલા જે જે સંજોગમાહૂન પસાર હુયુલા પડહં તી હેરતાં જ યે સમસ્યાને ભયાનકતાના ખ્યાલ યી શકં.

ચોમાસા છોડી હન બાકીના આઠ મહના આદિવાસીલા પોટ સાટીં ઘરસંસાર છોડી મયદાનને મુલુખમાં રખડુલા પડં હં યી તં જગજાહેર ગોઠ આહા. હજારો વરીસ જૂની પદરને સંસ્કૃતિલા મયદાની મુલુખહૂન આજઘર અલગ રાખીહન સાચવી રાખનાર યે આદિવાસી આજ પદરના બારીકલાં પોસાં લી હન શાહારને ડાંબર ને સડકવર ઉગડે પાયીં હીંડતા હેરી ખરેખર તં આપલાં રગત ઊકળી ઉઠુલા પાહાય જં ! પન આજ ને જમાનામાં ઇસી અપેક્ષા રાખુલા યી જ નિર્બળતાના એક લક્ષણ ગણાયજં. એકવીસમી સદીમાં જાવલા થનગનનાર માનુસલા તેને વાટ માંથલી દગડ લાગનાર આદિવાસી આજ મીળ તીં પોટમાં ધકાલુલા વાટા મીળં તીં કામ કરી લી દિસ પસાર કરી રહનાહા. તેલા પદરની જાતમાં પન કાહી બદલાવ કા ફેરફાર લયુના ઉત્સાહ દેખાય જં નીહીં. ગોઠ લાવતી વખત તેલા પદરવરજ એક બેફિકરાઈના ભાવ દેખાયજી યે હે. જનમનાહાંવ તં આતાં કિસાંક હી કરી જગી લેવા હોડીજ તેહને મનની અપેક્ષા રહની હી.

મયદાની ઇલાકાને બારીક મોઠે શાહારહૂન લી હન કનેહી બારીક-મોઠે ગાંવ ઘર જહં પન કનાહી રોજગાર મીળુની શક્યતા દેખાય જં હં, તહં આદિવાસીસા ટોળેટોળાં અચૂકપણી ફિરતાં દેખાય જં હં. ઇસેમાં તેહલા બુહુંદા તં થોડાક ઇસાં કામાં કરુલા પડતાહાં, જેને હારી તેહનાં કાહીજ સંબંધ ની રહં. પન પોટમાં દોન-ચાર ઘાસ જાત અન દોન-ચાર પૈસા હાથમાં યેત બસ, હોડીજ તેહની અપેક્ષા રહ હ ઇસા લાગં હં. અન ઇસે પરિસ્થિતિમાં એક

દિસ, દોન દિસ નીહીં પન અખાં વરીસ અન વરસુનવરસા ચાલુજ. તાહાં જ યે પરિસ્થિતિહૂન તે કદાચ આતાં ટેવાયજી ગેહેત તીં હોડે ઘર કા યીં પદરના એક રીતિ શોષણ જ હૂઈ રહનાહાં તેના તેહલા ખ્યાલ જ નીહીં.

કોનાલાહી તેહને વિશે લેખ લિખુલા આહા કા તેહની મુલાકત લેવલા આહા ઇસા સાંગજહન તે તે હાઉસલા મોહરે યેત ઇસા સાધારણ અનુભવ આહા પન ભનેલ ગણેલ અન બેસ કપડા પોવેલ માનસાહલા હેરી હન દોન પાવલાં પાઠીમાગે સરકી જાનાર અન ઉગાજ રહનાર યે આદિવાસીસે મનમાં સવાલના ઊંડા ઊંડા ભોવરા ઉઠતાહા. તેહના ઇસાં ફિરીહન, દબાઈહન રહુલા તીં આપલે આત્માલા હીલવી ટાકલે વગર રહે નીહીં. આપલે મોહોરલે પેઢીને હાથી ઇસાં તે કાય હુયના હવાં કા તાહા માનસાં જીસાં માનસાં હુઇની પન યે લોક માનસાંહૂન જ ઇસા વાયલાજ હુઇહન રહતા હવા ? યે સવાલના જવાબ માલા તે આજ ઘર નીહી જડનેલ. શાળામાં જનાર બારીકલા પોસાં અન એકદમજ ભંગી જાયેલ ડવરાંસાહલા બાદ કરતાં અખાના અખા કુટુંબ યે મયદાની વિસ્તારમાં ટાકી દિયેલ ઝાડીમાં ડૂકરાસે ગત અહૂન તહે અને તહૂન અહે ઇસા રખડતા હેરીની પન આજુબાજુને સમાજની કાંહી પ્રતિક્રિયા પણ કાહા યે નીહીં, તો પણ ઇસાજ એક હિલવી દેનારા સવાલ આહા. ચોક્કસ મોસમની આબોહવા પદરલા માફક નીં યે તાહાં ચોક્કસ સમયે એક જાગેહૂન દૂસરે જાગેવર જાનાર પક્ષી અન યે લોકામાં કાંહી ફરક ખરાં ? પણ યેહની ઇસી હાલત સાટીં આબોહવા કા પર્યાવરણ કરતાં વધારી જવાબદાર આહા તીં આદિવાસી પ્રત્યે સરકારી તંત્રની અન સામાજિક સ્તરવરની ઉદાસીનતા અન ટાળુની વૃત્તિ.

ભરમસાટ શબ્દ વસા પડે ઇસે પ્રમાણમાં પાની પડેહે પન યોગ્ય જાગાલા ગોળા કરુલા કા અટકવુના પુરતા આયોજન આહા નીહીં. તાહા તીં આદિવાસીસે કામમાં યેજ નીહીં. ભરમસાટ જંગલસંપત્તિ અન ખનિજ સંપતિના જેહલા અસલ માલિક સાંગી શકાય જેંત ઇસે આદિવાસીસી આજની પરિસ્થિતિ 'ઘરના પોસાં ઘંટી ચાટત અન ઉપાધ્યાયલા પીઠ દેવલા' જીસી આહા. મંજરી કરી હન પોટ ભરુલા નીંગેલ આદિવાસીલા માગુન તે ખેતીના કામહૂન લી હન રસ્તાવર ડામર પસરવુલા, ચાસ ખનુલા, સફાઇ કરુલા ઇસાં અખાંજ કામાં કરુલા પડતાહાંત અન ખાસ તે ઇ કા ઇસે જ કનેહી પ્રકારના કામસાટી તે ના નીહીં પાડત. રસ્તાવર ડામરને કામસાટી ચાલનાર મિક્સર મશીનવર કનેહી યાંત્રિક કામદારને ગત કામ કરતા આદિવાસીલા હેરીહન અચરજ હુયે હે. ચોક્કસ સમયે ચોક્કસ રીત મુજબ ચાલવુને યે મશીનવર તો ઢોર ચારુ જીસી જ સહજતાથી કામ કરી શકે હે તી હેરી એક રીતિ તે ખુશી પન હુયે હે. પણ જરાકવાર સાટી જ, કાહા કા યીં કામ કરવામાં કા કરવાથી તેલા કનેહી જાતનાં સમાધાન કા કામના સંતોષ મીળે હે ખરા ? યો સવાલ મનમાં ઊભા હુયે હે. અન મગ તેહવર દયા યે હે.

રોજની રોજી રોટી મેળવીહન વધારીના દોન પૈસા ગાંઠલા બાંધી શકે તે ખોબ બુહું સાંગાય જે હોડીજ ગણતરી રાખી હન મયદાન મુલુખમાં યી પડેલ આદિવાસી સાં અહે રહુલા અન જગુલા ખૂબ વેટ સાંગી શકાય જે ઇસા આહા. ચાર મહિનાને ખેતીવાટા બી બિયારણ અન ખાતર સાટી રકમ ગોળા કરુલા થોડીક વધારી મેહનત કરી લેવની તૈયારી હારી ઇસી ભંગાર જીંદગી સ્વીકારી લેનાર આદિવાસીસી દશા 'કૂતરાં પન નીં ઘનાવ' ઇસી હૂઈ જા ઇસાં સાંગજન તે ખોટાં નીં સાગાય જે. શાહારમાં યી હન તે દોન દિસ રહત ઇસાં કાહી કામ તેહલા જડે નીહીં. ગાવમાંજ જે ખેતીના કામ ચાલુ હવાં તે તેને બાજુને પડતર જમીનમાં રહી જાતા હાંત, હિડતીં અન વાયલી પછાત જાતિવાળા જીસા તંબુ તાણી હન કહેયેક રહતા હાત તોડાક પણ ભારતના યે મૂળ રહેવાસી સે નસીબમાં આહા નીહી. રાંધી ખાવલા હૂન લી હન નીજુઘરના અખાજ ખુલ્લામાંજ ચાલતા રહે હે. તીન ઇંટના ચુલા બનવી દીધા કા રહુની જાગા હૂઈગયે અન કામવર જાતે વખત અખા સંસાર મજે ગોદડી, દોન યેર બાસના, કદાચ તુટેલ ફુટેલ પેટી ઇસા અખાં જ ઉગડાં જ થવી જાવમાં તેહલા ચોરીના ભેવ રહે નીહીં ? -ઇસા સોદુલા તે જવાબ મીળેહે, 'ચોરનાર

ચોરી હન કાય લી જાલ ? અન ચોરાયજીલજ તરી પન કાય ? આતા ઘરબાર છોડી મુલુકમાં ચી પડનાવ તં કનેહી સંજોગમાં રહલે સિવાય છુટકા આહા ? બાકી પૂંડ તેની મરજી !'આતા યેલા ભોળપણ સાંગાય જં કા પદરને પ્રત્યેની ઉદાસીનતા ? યે જાનવરજીસે જીવતરમા કોઇ ફેરફાર હુય્ ઇસા તેહલા લાગંહે ખરા ? યે પ્રશ્નના જવાબ ઇસા જ ઉગાજ રહી હન પન ખોબ બુહુ સાંગી જાહા. 'આહા તે પરિસ્થિતિના કાંહી ઇલાજ આહા જ કેવ ? માનુસનાં નસીબ કઠં અને કને રીતિ ખુલીલ તીં કાય્ સાંગાય જં નીહીં ! તં આપલા કામ આહા કા તીં કરત જાવલા એના ફળ તો દેવલા હવા તં દીલ !' આપાલા જ ઉલ્ટા સવાલ કરં તીસા યો જવાબ ! યી ગીતા તેહાલા કોની સાંગી ? ભણેલ ગણેલ માનુસલા પણ વિચાર કરતાં કરી દે ઇસી મોઠી મોઠી ગોઠ અન ભારી વિચાર આદિવાસીને મુખી સહજ બાહેર યે તાહા નવાઈ લાગંહે કા ઇસાં અખા યે લોકસાહલા કોની અન કને ચોપડીમાથુન ભણવા હવા ?

મયદાની મુલુકમાં મજરી સાટી યી હન વેહુલા પડનાર યી પરિસ્થિતિ હૂન ખૂદ આદિવાસીલા જીસી આદત હુઈ ગહયે તીસીજ મૈદાની મુલુકને લોકસાહલા પન હુયનીહી ! રસ્તાસા કામ લેનાર મોઠમોઠલા કોન્ટ્રાક્ટર તં આતાં તેહલા લેવલા તેહને ગાંવ ઘર જાતા હુયનાહાત. બારા મહિનામા આઠ મહિના તં યે ગાંવાંસાહમાં માત્ર થોડાક બેસ (!) હાલતમા ગણાય જત ઇસાં કુટુંબ અન બાકી અખેસે ઘરના ડવરાંજ તઠં રહી હન ઢોરા રાખુના કામ કરતાહાંત. અઠં ઇયેલ માથૂન કોની તઠં જાહા તં કનેહી સનપાવનલા કા લગીનને પ્રસંગ સાટી જ. મંજરીલા ઇયેલ અખાજ અભણ આહાત ઇસાંપન નીહીં, થોડાક તં ભણેલ ગણેલ પન મંજરી વાટા રહી જાતા હાંત.

ઇસેજ એક ભણેલ પોસાલા શોદાં કા ભણીગણી હન પન ઇસા કામ કાહા કરહસ ? તં તો સાંગે 'તુમા જીસા સુધરેલ લોકા સાહલા નોકરી નીં મીળ તં આમની તં ગોઠ જ કાય કરવી ? ઇસાંહી માં તં દોન-ચાર ચોપડી ઘર જ ભણનાહાવ. તી પન લીખતા વાંચતા આવડ તે સાંટી જ. આજ માલા લીખતા વાંચતા આવડંહે તં ખૂબ હુઇગેં. અન ઇસાં હેરુલા ગે તં, કનાંહી કામ કરુની માનુસલા લાજ કાહાલા યેવલા પાહાય જં ? લાજ તં ચોરી કા છિનાળકીની લાગુલા પાહાયજં !' શિક્ષણલા માત્ર નોકરી કા રોજગાર મેળવુના સાધન માનનાર સર્વસામાન્ય વૃત્તિના આપલે જમાનામાં યે આદિવાસી જુવાનની યી મનોધારણા ખૂબ ઉંચી અન અર્થસભર દેખાયજી યેહે.

રસ્તાવરલી અખી માટી-ઢેકળા ખની કાઢી તેવર ભર દુહપારને તાપમાં ઘગેલ ડામર ટાકુનાં, પસરવુનાં કામ કરનાર યે આદિવાસી ગોહો-બાયકો-પોસાં સે ટોંડવર ધામને હારી એક નવાયની વસ્તુ હેરુલા મીળં હે, તો કામ મીળેલના આનંદ ! મૈદાની મુલુકને મજુર જોડીજ મંજરી તેહલા પન મીળંહે, પણ તેને પ્રમાણમાં તેહને કામના ભાર ચોક્કસ વધારે રહં હે. કનાહી કામ પદરને ઘરનાંજ માની હન કરુની તેહને શરીરલા આદત પડી જાયેલ રહં હે. તીસીજ દુસરી આદત રહં હં નિખાલસતા- પ્રામાણિકતાની ! કનાહી એક ચોક્કસ પ્રકારના કામ યે લોક કરત નીહીં, પણ જે કામમાં દોન પૈસા વધારી મીળી રહત તીસે કામ વર તેહલા ચોક્કસ આકર્ષણ રહં હે. પણ તરી ઇસાં કામ મેળવુ સાટી તેહમાં તેહમાં હરિફાઈ, ભાંજગડ કા લડાઈ ઝગડા બિલકુલ હુયત નીહીં યી વિશેષ જાણું જીસી ગોઠ આહા.

દોન ચાર દિસ જઠં તે રહતા હાત તઠંલે સ્થાનિક લોકસાહલા તેહના કિસાક હી ત્રાસ ની રહં. પન યે લોકસા તુમાલા કનાહી ત્રાસ રહં હં કા કાય, યે નવે મુલુક માં કોનાના ભેવ તુમને મનમાં રહં હં કા કાય, ઇસાં સોદતાં જો જવાબ મીળના તો તેહના ખમીર દાખવં હે. 'આમી નીહીં કોનાનાં ખાયજન કા નીહીં કોનાના હિસકી લીજન. આમી આમને પદરને બળવર જગજં હન, તં કાહાલા કોનાને બાહાસૂન બીહું ? અન એક ગોઠ કા, બુહુંજ તરાસ જીવલા હુયં તં યી જાગા છોડી હન દુસરે જાગાવર જાવલા, એમા કાય ?'

કનેહી જાતના કનાંહી કામ કરી હન હાથમાં ઇયેલ પૈસા માહુન તીન ઇંટને ચુલાને ફાટે, મીઠ-મીરચીની

પૂડી ઘર અખા બજાર પુરા કરી હન તેહપાસી સિલક પન કોડીક અન કીસીક રહં હવી તો જ મોઠા પ્રશ્ન આહા ! પન તરી જી પન જમીન આહા તે સાટીં જરૂરી રકમ ઊભી કરુસાટી તે કામ કરત જાતા હાત. રહવાસને યેવતેવ માટીમાં ખેળતાં બારીકલાં નાગરલા પોસાં હેરી હન સાંગજન કાય, યેહાલા કાય કરુલા હારીં લી આનાસ ? તૅ તે સાંગત, ‘‘યે તઠૅ તૅ કાય કરતીલ અન કાય ખાતીલ ? તેને કરતાં અઠૅજ બેસ આહાત. જરાખાન કામમાં પન લાગતીલ.’’

અઠૅલે લોકસે વર્તણુંક બાબત શોદજન તૅ દેખાયજીયેહે કાય યેહલા યે સમાજપાસુન વિશેષ કાહી અપેક્ષા જ નીહીં. પન કદીએક થોડાક મોઠલાં અન ભલા સાંગાયનાર માનસા પણ કરેલ કામના પૂરા બદલા દેત નીહીં. પૈસા તૅ ડુબવતાહા જ, હારી બીહવાડતાહા ઇસી તેહની ફરિયાદ આહા. રસ્તાને કામનેજ ગત તે બાંધકામવર પન દેખાયતાહા. બાંધકામમાં જુવાન પોસે પન માલ બનવુલા લીહન ઇંટ દગડા-ભાટાંના વજન ઉખલુનાં અખાંજ કામા કરત દેખાયતેહે. ઇસાં કામ કરુલા કઠીન નીં પડં ઇસાં શોદજન તૅ સાંગત, ‘‘ઇસાં તૅ યીં કામ ખેતીને કામ કરતાં કઠીન અન ભારી રહૅ હૅ પન આતાં ગળૅ જ યી પડનાં તૅ કાય કરું ? હુયૅ તોડાક કરજૅ હન.’’ માન અન કામને બાબતમાં તેહમાં બાયકો અન ગોહોના ભેદ આહા નીહીં તી તેહની વિશેષતા આહા.

આઠ આઠ મહિના મીળૅ તે કામમાં લાગી રહનાર યે આદિવાસી પાવુસને પૂડૅ જેને તેને ગાંવ જાવલા નીંગીં જાતા હાત તૅ દુસરે વરીસ યેવની બોલી કરી હન જ ! યેહના યી ઉઠબિડારે જીવતર સુધારુ સાટીં સરકાર કડૂન થોડા બૂહું પ્રયત્ન હુયનહા તીસાં આયકાય જૅહૅ, પન ખરી ગરજ આહા તી નિષ્ઠાપૂર્વક કરેલ કામની. યે આદિવાસી વિસ્તારમાં સ્થાનિક સ્તરવર કાચેકામવર આધારિત ઇસા કોડાંખાન ઉદ્યોગધંધાના વિકાસ શક્ય આહા. પન તે સાટી પ્રામાણિક પ્રયત્ન હૂયુલા પાહાયજત. એખલા આપલે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાંજ કાગદવર આદિવાસીસાટી ચારસે એંસી યોજના આહાત. અન તે સાટી દરવરસી પાચસે એંસી કરોડ રૂપેની સગવડ કરેલ આહા. પણ ખરેખર જૅ હોડાક પૈસા યેવર વાપરાયજૅ હવા તૅ આજ યી પરિસ્થિતિ દેખાયતીજ કાહા ?

મુહુને ટોળબેંનાં તેલ કાઢુલા, તે તેલમાહૂન ચીજવસ્તુ બનવુલા, આલ્કોહોલ બનવુલા, ફળાસા રસ અન ઇતર પદાર્થ બનવીહન હવાચુસ્ત પેકીંગ કરુલા ઇસા કોડાખાન કુટીર ઉદ્યોગ અઠૅ સરળતાથી ચાલવી શકાય. માત્ર તે સાટી દોન-ચાર ધોરણ ભણેલ આદિવાસી જુવાનસાહલા પ્રામાણિકહૂન યંત્રજ્ઞાન અન મૂડી પૂરી પાડુની જરૂર આહા. તીસાંજ, ભગવાનની મોઠાં મન રાખી દીયેલ યે કુદરતને વૈભવના ‘પર્યટન’ સાટી વિકાસ કરજન તૅ ગાવડે ગાવડે આર્થિક સાધન મીળી રહંત.

સ્વિટ્ઝરલેંડ જીસે દેશના આદર્શ જ યે બાબતમાં રાખુમાં યે તૅ આદિવાસીસે જીવનપ્રણાલીમાં ખૂબ મોઠે પાયીં અન મૂળભૂત ફેરફાર લયી શકાય જૅ. બાર મહિના પડનાર બરફ, જીવ ઠરી જા ઇસી ઠંડી અન દૂર દૂર ઘર પસરેલ જંગલ યીં અખાં કુદરતના શરાપ નીહીં પન વરદાન ગણીહન પર્યટન અન જંગલ વર આધારિત વ્યવસાય ચાલવી હન યો દેશ આજ માથાદીઠ આવકને બાબતમાં અખે દુનેમાં પુડલે નંબરવર ઊભા આહા. આપલે હિમાલયના અખા વિસ્તાર અખાના અખા યે પરિસ્થિતિને હારી સારકાજ આહા તરી પન આપલે અઠૅ ‘પર્યટન’ વ્યવસાય વધારી શકનાવ નીહીં. તેના કારણ કામકરુની અખી પદ્ધતિ જ ખોટી હતી. આજ સરકાર આદિવાસીસી સમસ્યા હળ કરું સાટી જે યોજના ચાલવૅ હૅ તે ખોટે નીહીં હવેત તરી પન તેહની કાર્યપદ્ધતિ સમય જાતાં બદલુલા પાહાયજૅ ઇસાં સાંગી શકાય જૅ. આજને ઇસે યોજનામાં ખાસ નોંધ લેવલા પડં તી આદિવાસી સહકારી સંસ્થાસી. ઇસે સંસ્થાસે કડૂન ગરીબ આદિવાસી સાહલા બી બિયારણ, ખાતર, દવા વસે કિંમતમાં વાટજૅ હૅ. તેહની ખેતીની અન વાયલે પૈદાશની ખરીદી અન વેચાણ પણ હુયૅ હૅ. થોડેક વિસ્તારમાં વીજળી પહોંચવુના કામ ચાલૅ હૅ. આતા યે કામને હારી-હારી જ તેહના આરોગ્ય અન જીવન ધોરણ સાટી પન કાંહી કરી શકાય જૅ તૅ બુહું મોઠાં કામ કરુના

સંતોષ મીળી શકે. ઇસાં થોડાંક કામાં કા ઉપક્રમ દાખવી શકાય જે. તેને આધારી આદિવાસીસે સામે યી રહેલ એકવીસમી સદીમાં આપલે હારી ખુલે દિલહૂન અન નિઃસંકોચતાથી પ્રવેશી શકે.

પદરને બળવર બનવેલ સુપર કોમ્પ્યુટર, પ્રક્ષેપાસ્ત્ર, ઉપગ્રહ, અણુ બોંબ જીસી સદ્ધર અન સમર્થ સાધનસામગ્રી લીહન આપલે ભારતના લોક એકવીસમી સદીને સ્વાગતમાં નીંગી પડનાહાત ખરા, પન આપલે હારીં જ યો ભારતના મૂળ રહેવાસી એકવીસમી સદીમાં દેખાય જે નીહીં તે મોઠી મુશ્કેલી ઊભી હુઈલ. તાહાં જ, યે વિશાળ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને હારીં જ જે આદિવાસી પદરને હારી હિવાળાં જંગલ, ખળખળ વહતી નય, વહળાના સ્ફટિકશુભ્ર પાણી, ડોંગરાવરુન પડનાર દૂધજીસા ધવળા ધોધ, જાતજાતના જનાવરાં અન પક્ષીસાં ગાના યી અખાં હારી લી હન યેત તે માલા લાગેહે કા એકવીસમી સદી સામે યાલી હન આપલે હારીં ભેટીલ અન તી પન એકદમ ઉમળકાહૂન !

તાંહાં યે આપલે દેશના મૂળ રહેવાસીલા ભૂલુલા મજે હાતી હૂઈ હન પદરને પાય વર કુરાડ મારી લેવ જીસી આહા... તાહાં...

o

વસન

મોગ્યા તળવી યો ધડગાંવ તાલુકાના આહા. તેની અખે આદિવાસીસાઠીં લિખેલ યી વસન (પ્રતિજ્ઞા) અઠે પાવરી ભાષામાં જ દીધા હાં.

ભારત મારૂ દેસ સે.
મારા દેસોપર મારૂ જીવ સે.
આખા આદિવાસી સે. ઇનૂહૂ મારોં માન સે.
મી ગરીબ, લાજવાયણારૂ સે, પૂણ કાય કમી ની.
આદિવાસી જાતીપર મારોં મેર સે.
મારા આદિવાસી જાતીપર ખુબ ખાત્રી સે.
આદિવાસી જાતીહી રૂઢી, ભાષા, રિતીરિવાજ ઇનાપર મારોં ખુબ માન સે;
એને તિનાહા ટિકવણૂ મારોં કામ સે.
આદિવાસી જાતીહી જ્યૂ તરાસ ઓયૂહૂ, તિનાહા ખપીન ની લેણારૂ.
આમૂ આખા આદિવાસી એકૂજ સે.
આમરા આદિવાસી આખાહા હાતે-દુહરા હાતે, હોગા, બાયહે મિલીન,
હાજા વિચાર- હાજી વાત મારોં તિયાર કંનેન પ્રયત્ન કોર્‌યહ.
આખોં જમિન સુડીન સેટૂ જાણારૂ નાહા.
યં જમિન રાખણેન મારોં કામ સે, ઓહલોં વસન લેહો.

મોગ્યા જે. તળવી
મુ.પો. ખુંટામોડી, તા. ધડગાંવ

આપલે આદિવાસી

હતાંવ, આહાંવ અન પૂડે હી આદિવાસીજ રહું !

ગુણાજી રામા ગાવિત
ભિક્યા લહાનુ રાઉત
ચિંતામણ ગાવિત

નાસિક જિલ્હાને પશ્ચિમ ભાગમાં આદિવાસીસી ખૂબ વસતિ આહા. આતાં આતાંજ પેઠ તાલુકાને સાદરપાડાના આદિવાસી ગરીબીને કારણ અન દુસરે કારણી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ગેત. યો નવા ધર્મ લીયેલ આદિવાસીસીં યે વિસ્તારમાં યેનાર ધર્મ ઉપદેશકસે સાંગેલના અન સહાયહૂન ગાંવમાં એક ચર્ચ ઊભાં કેં. કાયરા, સાદરપાડા યે ગાંવ ગુજરાત રાજ્યને હદ લાગી હન ઇયેલ આહાત. યે નવે ચર્ચમાં ગોળા હૂઈ હન પ્રાર્થના વગેરે જીસા કાર્યક્રમ પન ચાલુ હુયનાત અન તેને હારીંજ આજુબાજુને દુસરે ગાંવના લોક પન તેમાં જાવલા લાગનાત અન....

થોડી ચોક્કસ અન નક્કર ઘટના

મંગળવારના દિસી યે તાલુકામાં દિસ ધરતાહાં યે વારીં કોનીં ખેતીના કામ કરે નીહીં. ફક્ત ઘરનાજ કામકાજ અન બજાર-હાટમાં જાવનાંજ કામ કરતા હાં. પેઠના હાટ તે ગુરુવારી ભરાય જે હે, પન મંગળવાર રજાના દિસ, તાહા મંગળવારી પન હાટ ભરાય જે હે. યો રિવાજ ઇસા તે બૂહું જૂનાં આહા તરી , સાદરપાડાને યે ખ્રિસ્તીસીં મંગળવારને બદલ રવિવાર ને દિસીં દિસ ધરૂલા ઇસી હઠ લીધી. ગાંવ લોકસીં અન ગ્રામ પંચાયતની યીં માંગણી કાઢી ટાકી. અન તહૂન જ વિવાદની શરૂઆત હુયની ઇસાં સાંગી શકાયજે. યેમાં જ યે નવા નવા ખ્રિસ્તી હુયેલ પોસા સાહલા પ્રચાર કરુસાટીં ચર્ચને વરલે શાખા કડૂન પગાર મીળુલા લાગના. તે કારણી તેહની આર્થિક સ્થિતિ દુસરેને પ્રમાણમાં ખૂબજ સુધરી ગઇ. તેહના લોકમાં રૂવાબ તે વધના જ પન તેહની રહેની કરણીમાં પન ખૂબ ફરક દિસુલા લાગના.

યે આદિવાસી વિસ્તારમાં આદિવાસીસી સેવા કરુ સાટી ઇયેલ થોડાક તલાટી, શિક્ષક, સરકારી અધિકારી, શાહુકાર, વેપારી જીસા બાહેરહૂન ઇયેલ લોકાંસી અઠે ગણપતિ ઉત્સવ જીસા થોડેક ધાર્મિક કાર્યક્રમની ઉજવણી નવીન રીતિ શરૂ કરી. થોડેક જાગાવર તે મંદિર પન બાંદાયજી ગેંત. 'સપ્તાહ' ઉજવુલા લાગનાત, જાત્રા ચાલુ હુયનેત. તીસાંજ થોડાક બામુનસા રિવાજ પન ચાલુ હૂઈ ગેત. સુધરેલ શાહાર વિસ્તારમાં યે પ્રકારના કાર્યક્રમ મોઠે પાયાવર ઉજવાયતા હાત, તાહાં જાણ્યે અજાણ્યે તે આમીં પન ચાલુ કેત. આપલે આદિવાસી મજે કોંકણી, કોળી, વારલી, જીસા લોક ડોંગોરમાં રહનાર, ખેળનાર, પદરને રીતિ જીંદગી જીવનાર લોક આહાંવ. આપલે જીસાજ આપલા દેવ પન ડોંગોરમાં વસનાર, રાન-જંગલમાં ફિરનાર આહાત.

ડોંગોરમાવલીના આપલે પૂજારી, આપલી ખરી પૂજા વિધિ અન માનતા અખે જ ગોઠ ડોંગોર દેવ હાંરી જોડાયજેલ આહાત. યે વિધિ વખત પૂજારી જે દેવલા બોલવેહે જાગવેહે, તેમાં ગણપતિ, રામ, વિષ્ણુ જીસા એક પન હિંદુસા દેવ નીં મીળેત. અન આપલી વિધિની શરૂઆત પન ગણપતિને પૂજા હૂન હુયે નીહીં. આપલા પૂજારી કા ભગત જે દેવલા બોલવેહે તેમાં તો કનસરીમાઇ, હિરવાદેવ, ગઢમાથલી માતા, યેળુ, આહુરા, ગાંવ દેવ, વાઘ દેવ જીસે દેવાસાજ સમાવેશ હુયેહે. આતાં આતાં તે થોડેક જાગાવર થોડાબૂહું સુધરેલ સાંગુપુરતા આદિવાસીસીં લગીનમાં પન બામુન

બોલવુલા લાગનાત. ઈસાં હુયનાં તરી પન યે બામુનદેવબાપા નીહીંતેં આમને હાથના પાની પેત, કા નીહીંતેં દોન ઘાસ ખાવલા ખાત, બૂહુ બૂહું તેં સીદા બાંદી ઘરેં લી જાહા. અસ્સલ સ્થિતિ તેં યી આહા.

ખ્રિસ્તીસીં જેહલા ધર્મની દીક્ષા દીધી તેમાથુન મોઠે ભાગના તેં બિમારી વખત દવા-ગોળે લયનાત, જરાક બેસ હુયનાં કાય લગેજ તેહવર પવિત્ર પાની સીપી તેહલા યેસુને ટોળીમાં ભેગળવી લીધાત. બાકી રહેલસાહલા બૂહુતેક અનાજ પૂરાં પાડી જેઠ-અષાઢને આખરને દિસી જગવા હતાંત. તાહાં જ યે બિચારાં નીહીં પુરાં જાનવર અન નીહીં પુરા મનસાં ઈસા આદિવાસી પાદરીસે માગાપૂડેં ગોળાહુયુલા લાગનાત, તીં પણ ખરાં જ આહા ! ઈસે વખતમાં હિંદુ શાહુકાર, દુકાનદાર પન પાઠીમાંગેં રહેંત ખરા ? તેહીં પન યે મહિનામા અનાજની અન પૈસાની મદદ પૂરી પાડી અન માગાહૂન યીં અખાં શાહુકારસે રીતિ વસુલ કરુમાં પન પાઠીમાંગેં ફીરી નીં હેરતીલ. અખા બરોબર હેરુલા જાઈજન તેં દોને ધરમને યે લોકસીં ગરીબ અન ભોળે આદિવાસીસાહલા તેં કીસાંક હી કરી હન લૂટાહાંત જ યીં તેં ધરાર વાસ્તવિકતા આહા ! ઈસે રીતિ શાહુકારસાહલા લૂટ, અત્યાચાર અન ઠગુલા અન ફીરી હન આખુન આમાવર પદરના ધરમના સિક્કા મારુલા યીં તેં ખૂબજ વેટ સાંગાય જેં.

નોકરી ધંધા સાટી પદરને જાતિના દાખલા લાગેં હેં. તેવર એક સવાલ રહેં હેં- તુમના દેવ કના આહા ? તૂમીં કોનાની પૂજા કરતાહાસ ? યે દાખલામાં હિન્દુહવા કા ખ્રિસ્તી, અખાજ આદિવાસી પ્રતિજ્ઞાનપત્રવર કાય કાય લિખવતાહા, તી હેરુ સારકા, જાનુ જીસાં આહા. આદિવાસી બિન્દાસ લિખેંહેં કા આમીં ડોંગોરદેવ ની પૂજા કરજેં હન. તેમાં નીહીં તેં પ્રભુ ઈસુના નાંવ રહેં હેં, કા નીહી હિન્દુ ગણપતિના નાવ કા વિષ્ણુ ભગવાનના નાવ. ઈસી યી ભયંકર સ્થિતિ આમી કોડેખાન વરસાંહૂન હેરત આનાહાંવ, અનુભવતાહાંવ અન મોહરેં પન અનુભવું જ!

(દૈનિક 'દેશદૂત' નાસિકના સૌજન્યથી)

○
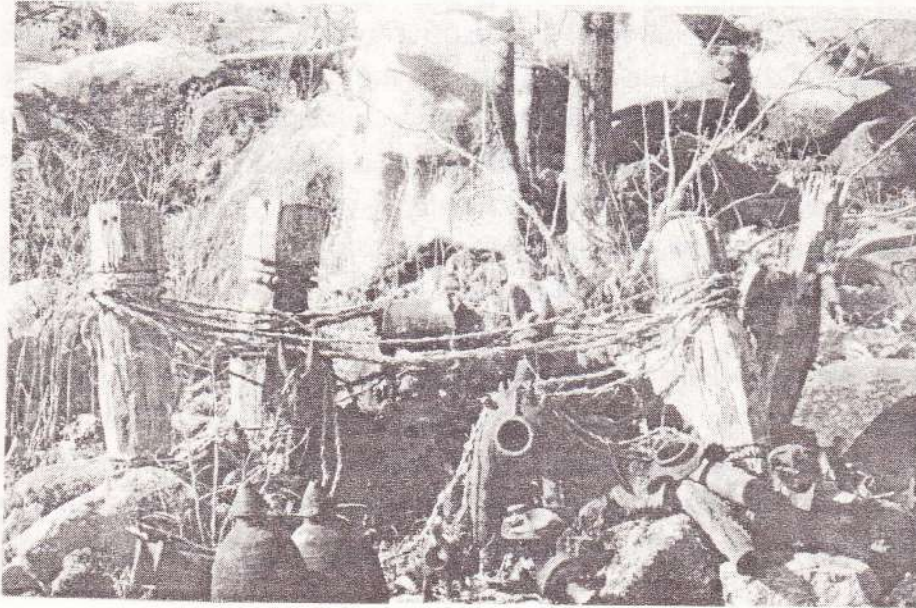
ભીલસાં ભાવિ

ગણેશ દેવી

ભારતને આદિવાસીમાં ગોંડ, મુંડા, અન ભીલ યે તીન મુખ્ય જૂથ આહાત. ભીલ આદિવાસી મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અન રાજસ્થાન યે ચાર રાજયમાં પ્રસરેલ આહાત. તેહની ચોક્કસ જનસંખ્યા કોડીક તીં સાંગુલા મુશ્કેલ આહા, છતાં, એક દોન કરોડને વરજ હવી ઇસાં અનુમાન વસતિ ગણતરીને અલગ અલગ આંકડાહૂન સાંગાય જેં. ભારતને કોડેખાન બારીકલે રાજયની લોકસંખ્યા કરતાં ભીલસી સંખ્યા ચોક્કસ વધારે આહા. તરી પન, આપલે રાષ્ટ્રજીવનને કનેહી બાજુવર ભીલ સંસ્કૃતિની કનીહીં વિશેષ ઓળખ ગણાય જેં નીહીં. હોડાંજ નીહીં ભારતને સામાન્ય નાગરિકલા યે દેશમાં ભીલ આદિવાસી રહતાહા, તેહની અલગ સંસ્કૃતિ આહા, તી ખૂબ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ આહા, ઇસે કનેહી બાબતના જરાક ખ્યાલ સુધ્ધા હવા ઇસાં લાગેં નીહીં.

ભીલસી સંસ્કૃતિ કોડીક પ્રાચીન આહા તીં ચોક્કસ સાંગુલા તેં મુશ્કેલ આહા. પન હોડાંક જરૂર સાંગી શકાય જેં કા મહાભારતને સમયમાં ભીલસા સમાવેશ હતા. તે કહુન આનાત કા તે પૂડેં હૂન જ અઠેં રહેં હતાત, યે બાબતમાં પન આજ ઘર ખાસ કાંહી સંશોધન હુયનાં નીહીં. પન તે ભારતને પશ્ચિમ-મધ્ય વિસ્તારમાં રહેં હતાત અન આજ ઘર તેહની એક સળંગ સાંસ્કૃતિક પરંપરા ચાલત ઇયેલ દેખાય જેં હેં યે ગોઠમાં કાંહી શંકા ની મીળેં. હાથમાં તીરકામઠાં લી રાનમાં ફિરનાર, આશ્રમમાં દિયેલ શિક્ષણહૂન વંચિત રહેલ, સત્તાને કેન્દ્રહૂન દૂર રાખેલ અન તરી યુદ્ધવિદ્યામાં પારંગત, બુદ્ધિમાન અન શૂર ઇસા, એકલવ્ય જીસા મહાભારતના દિવ્યપુરુષલા ભીલસા આદિપુરુષ સાંગજેં હેં. રામાયણમાં પન તેહના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હેરુલા મીળેં હેં. શબરી જીસી બાયકો કા વાલ્મીકિ જીસા શિકારી તો ભીલ જ રહુલા પાહાઇ જેં ઇસાં રામાયણને સંસ્કૃતિનાં વર્ણન હેરતાં લાગેં હેં. જો તીસાં હવાં તેં, ભારતીય સાહિત્યની શરૂઆત પ્રાચીન ભીલ સંસ્કૃતિમાં જ હુયની હવી ઇસાં સાંગાય જેં. તરીપન, રામાયણમાં વર્ણન કરેલ કાળખંડને ઇતિહાસ બાબતમાં આપાલા બુહું માહિત મીળેં નીહીં.

પન, જે કાળખંડની ચોક્કસ ઐતિહાસિક માહિતી ઉપલબ્ધ આહા, તે કાળખંડને પ્રારંભમાં જ શુદ્રકનીં લિખેલ 'મૃચ્છકટિકમ્' નાટકમાં અરણ્યમાં રહનાર અન રાજસત્તાને જુલમને ત્રાસહૂન બળવા કરનાર સમાજના યથાર્થ ચિત્રણ હેરુલા મીળેં હેં. ઇસાં હેરતાં, પ્રાચીન અન ઐતિહાસિક સમયના ભીલ યો સ્વતંત્ર મનોવૃત્તિ ધરાવનાર, વીર લડવૈયા, વિદ્યામાં પારંગત અન અન્યાય વિરુદ્ધ લડી લેનાર હતા, ઇસાં ચિત્ર ઉપસી યેહે. મધ્યયુગને ઇતિહાસમાં અલગ અલગ શાસકસીં ભીલ સરદાર સાહલા પદરને રાજમાં મહત્વને પદવર નિમેલ હતા ઇસાં જાણુલા મીળેં હેં. ખાસ કરી હન સૈન્યમાં અન કલાકૌશલમાં ભીલ અગ્રેસર રહેં હતાત. અંગ્રેજ શાસનને શરૂઆતને સમયમાં ભીલસીં અંગ્રેજ હકૂમતને વિસ્તારના જબરજસ્ત વિરોધ કરેલ હતા, અન કોડેખાન વરસાં ઘર અંગ્રેજી ફોજ સામે યુદ્ધ કરેંલા. યો અખા ભૂતકાળ વૈભવી અન ગૌરવાસ્પદ આહા તી ગોઠ ખરી, પન આજ ભીલસી જી સ્થિતિ આહા, તેમાં યે અખે ગતવૈભવની આછી પન સુખદ સાહુલી (પ્રતિબિંબ) દેખાય જેં નીહીં.

ભારતને ચાર રાજ્યમાં પ્રસરેલ ભીલ આજ હજારો બારીકલે ગાંવામાં વસેલ આહાત. ક્નેહી મોઠે શહેરમાં ભીલ ખાસ વસેલ હેરુલા મીળત નીહીં. શહેરમાં તે ચેતાહા ફક્ત મજૂર તરીકે જ. થોડાક ભીલ આદિવાસી સરકારી નોકરીમાં ઉચ્ચ સ્થાન વર પહોંચનાત (ખાસ કરીહન રાજસ્થાનમાં) અથવા કોલેજ કા યુનિવર્સિટીમાં ભનવતાહાત કા ઇસેજ વાયલે પ્રતિષ્ઠિત વ્યવસાયમાં લાગનાહાત. અનામત જાગાવર ચૂંટાયેલ થોડાક લોકપ્રતિનિધિ જરાક આતાં શહેરી હુયેલ લાગતાહા. પન ઇસે સુશિક્ષિત અન વ્યાવસાયિક જીવન જીવનાર ભીલસી સંખ્યા કુલ સંખ્યાની એક ટકા પન નીહીં. ઉપરાંત , જે પન ભણનાત, શહેરમાં ગેત, તે તહ્‌લી જીવનશૈલીમાં ઇસા તેં ભૂલવાયજી ગેત, કા તેહલા તેહને ભીલ તરીકેની લાજ યેવલા લાગની; અન દુસરેલા કાંહી મદદ કરુની ઇચ્છા પન રહની નીહીં. એટલે ટૂંકમાં, ભીલ સાંગાય જેં તો અખા સમાજ કાં તેં ગાંવામાં કાં તેં શહેરમાં મજૂર વર્ગમાં વાટાયજી ગેહે.

ગુજરાત હવા કા મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર કા રાજસ્થાન, ભીલસાં ગાંવ તે જ રાજ્યને દુસરે ગાંવહૂન એકદમ વાયલાં જ રહેં હેં. લગેજ નજરમાં પન નીં યે તીસાં દરેક કુટુંબનાં ઘર દૂસરે ઘર કરતાં અલગ, મોઠે ભાગે ખેતરને મદીંજ બનવેલ. યે ગાંવ પન બારીકલે ડોંગરી વર નીહીંતેં ઢોળાવ વર વસેલ આહાત. ગાંવ ઘર જાવલા સળંગ અન પાકા રસ્તા લગભગ નીહીંજ રહેંત. ગોહો અન બાયકો સકાળહૂન એળચઘર ખેતરમાં કા નજીકને જંગલમાં કામ કરતાહાં. બારીકલાં પોસાં બુહું કકાસ કરલે વગર ઘરને બાહેર ખેળતાહાં. તેમાંહી ભીલસાં બાળપણ લેગ પૂરાં હુઇ જાહા. ગાંવમાં નિશાળ ચાલુ કરતાહાં પન લાંબા સમય ચાલત નીહીં. બાયકાસે આંગ વર ગોંદેલ રહેં હેં. તે ચાંદી કા કથીરનાં દાગીનાં પોવતે હે. ગોહોસા મોઠેભાગના સમય પાનામાં તાંબોક ભરી બિડી બનવુમાં અન તાડને ઝાડ વર નજર રાખુમાં પસાર હુયેં હેં. ગાંવમાં, રસ્તાવર વીઝળીના દીવા હવાત તેં ઘરમા વીજળી નીહીં, અન ઘરમાં વીજળી પહોંચની હવી તેં રસ્તાવર આંદારા જ, ઇસી આખી સ્થિતિ. પાવુસના વાવણી વખત અન તાહા પાસુન દોન મહિના ઘર ખેતીમાં ધ્યાન દેવલા, મગ તેં ભાદરવાને અમાસહૂન નાચુલા, ઉત્સવ અન માનતા યેમાંજ અખી શક્તિ બગાડુલા. દશરાહૂન હોળીઘર લગનાં ગોઠવુલા, તોડુલા અન તેના ઝગડા ઊભા હુયેલ તે મનમાં વાહાડવી દિસ કાડુલા. અન માગુન મનમાં આના તેં, શહેરમાં જાઈ મંજરી કરુલા. ભીલસે ગાંવમાં બાહેરનાં કોનીં પાહનાં યેહે તેં યે લોક દેવું (કરજ) કરી પન તેની સેવા ચાકરી ચાંગલી કરતાહાં ! પદરનાં કામ વસાં કરી પાહનાંને હારી બીસતાહાં !

યે ભીલ લગીન કરુલાં હવાત, તહેવાર ઉજવુલા હવાત, દેવ કરુલા હવાત, કા તેહની માનતા પૂરી કરુલા હવી, તેં તેપાસીં રહેં તોડી અખી ચાંદી સોનાર કા વાને પાસીં લી જાવલા, તહેં કાહીં હિસાબ સમજલે વગર દેવાં (કરજ) લી લેવલા. માગુન પાનદેવની માનતા રાખી અખાં વરીસ કાઢી ટાકુલા. ભીલ તેહને પેટા જાતિમાં એક દુસરે વર સંશય રાખતાહા. પાવરા, ગરાસિયા, રાઠવા, ગામિત, ભિલોડા અન તડવી... એક દૂસરે ને હારીં રોટી બેટીના વ્યવહાર રાખત નીહીં. કદાચ જુવાન પોસા કા પોસીનીં યે રીતિ લગીન ગોઠવી લીધા તેં તેના ખૂન પન હુઇ જાહા. લગનાં માત્ર તેહને કુળમાંજ હુયતાહાં, જીસા કા રાઠવા અન રાઠવા , ગામિત અન ગામિત, ગરાસિયા અન ગરાસિયા વગેરે. યે લગીન પધ્ધતિનાં ભીલ આદિવાસીસે પરંપરાવર ખૂબ ઊંડા પરિણામ આનાહાં. માનુસને રગતમાં સફેદ કોષ કા શ્વેતકણ રહતાહા અન લાલ કોષ મજે રક્તકણ રહતાહા. શ્વેતકણ રોગ સામે લડતાહા, જ્યારે રક્તકણ શરીરમાં રોજેરોજ જીં નુકશાન કા ખોટ ઊભી હુયેં હેં તી પૂરુનાં કામ કરેં હેં. યે રક્તકણ કા લાલકોષ વર્તુળાકાર રહતા હા. કદીએક યો ગોળ આકાર તૂટી અન ઇળાને જીસા અડધાગોળ આકાર બનેં હેં. જો ઇસાં હુયેં તેં, રોજ ને કષ્ટના કારણ શરીરલા હુયેલ નુકશાન સરભર હુયેં નીહીં. યે હાલતલા દાક્તરી પરિભાષામાં સિકલસેલ એનેમિયા સાંગતાહાં. ભીલસી લગીન પધ્ધતિ અન પૂર્ડ પાસુન ચાલતા ઇયેલ કુપોષણ યે દોન કારણહૂન ચારીં

રાજ્યને ભીલ આદિવાસીમાં સિકલસેલના ફેલાવ ખૂબ મોઠે પાયી દેખાય જે હે. દુસરી આદિવાસી જાતિમાં પન ઇસા ફેલાવ હેરુલા મીળે હે. મહારાષ્ટ્ર અન મધ્યપ્રદેશમાં વસનાર કોરકુ સમાજમાં પન યી સ્થિતિ આહા. છાપા(પેપરો)માં કોરકુસા જે સમાચાર યેતાહા તેવરહૂન યે આદિવાસીસી આયુષ્ય મર્યાદા નીચી ઇયેલ જાનાય જે હે. આપલે ભીલસી પન આયુષ્ય મર્યાદા નીચે તં નીહીં આનેલ ની ?- યો પ્રશ્ન આપલે સામે ઊભા હુયે હે. થોડાંક વરસાં પૂર્ડે, સુભાષ પાવરાને રાડીકલમ ગાંવમાં માં ૯૫ વરીસને ઉંમરને એક ભાઇલા મીળનેલ. આપલા છોટા ઉદેપુરવાળા શંકરભાઇ તડવીલા પન સદ્નશીબે દીર્ઘાયુષ્ય મીળનાહાં. સાપુતારાના તુળસીરામ લગભગ ૮૦ વરીસના આહા. પન આતાની પેઢીલા ઇસાં લાંબા જીવન જીવુલા મીળીલ ખરાં ? ચાર રાજ્યમાં પ્રસરેલ યે અપાર ભીલ પ્રજાનાં ભાવિ કાય ? યો સવાલ આજ અનિવાર્ય બનનાહા.

શહેરમાં મંજરી સાટી ઇયેલ આદિવાસી કામદાર ૧૦-૧૨ કલાકઘર કામ કરે હે માગુન તેલા મંજરીના પૈસા મીળતા હા. તે ગોળા કરી ૮-૧૫ દિસ વર કોનાપાસીં હી ઘર દવાડી દેહે. મંજરીના પૈસા ઘર લી જાનાર આખું અહે યેતાં હારીં ઘરહૂન મકી, જુવાર જીસા અનાજ લી યેહે. જાંવઘર કામ ચાલે હે તાંવ ઘર મંજરીને કામને જાગાવર જ રહે હે. તહે કોની અજેરી પડે તાહાં વનસી તં મીળ નીહીં, ડોક્ટર પાસી જા તે માહાગ દવા લેવલા પડે. પોસાં ભનવુલા પન શહેરને શાળમાં હંગામી વિદ્યાર્થીલા રાખત જ નીહીં. તાહાં, મંજરીલા રોકડા પૈસા મીળતા હા, તરી પન ઇસે મજુર કુટુંબના ભાવિ જીસાં કાહી રહે જ નીહીં. થોડાક વરસાં મગ શેહરમાંજ કનેહી ઝુપડપટ્ટીમાં જાગા ગવસી તહે રહી જાવલા, અથવા તં સરસામાન ગાડાલાજ રહુની જાગા બનવી દેવલા - યીં જ તેહનાં ભાવિ.

પંચમહાલ વિસ્તારમાં લીમખેડા નાવના એક તાલુકા આહા. યે તાલુકાના દર અઠવાડિયે દોન-તીન હજાર આદિવાસી મંજરીસાટીં વડોદરા, સુરત જીસે શહેરમાં જાતા હા. જમીન વારસાઇમાં ફક્ત મોઠે પોસા ને નાવીંજ હુયે હે, તાહાં બાકીને પોસાલા મંજરી સાટી બાહેર જાવલા પડે હે. દુસરાં પન એક કારણ આહા, લીમખેડા તાલુકામાં લગન વખત પોસીવાળાલા જી દહેજની રકમ દેવલા પડેહે તી આતાં ૫૦ હૂન ૬૦ હજાર સુધી પહોંચની. ભીલમાં યી દહેજ ની રકમ પોસા પદર જાતમહેનત કરી કમાવે ઇસી અપેક્ષા રહે હે. હોડી રકમ ગોળા કરુલા વતન છોડી હન વસામાં વસા પાંચ-છ વરીસ ઘર તં બાહેર મંજરી કરુલા જ પડે હે. અન તાહાં તહેલે મજૂરસી શહેરમાં યેવલા લાઇન લાગની હી. આતાં તં શહેરમાં મંજરી મીળી રહે હે, પન ઇસાં જ કોડાક દિસઘર ચાલીલ તીં ચોક્કસ સાંગાય જે નીહીં.

મહારાષ્ટ્રના ભીલ આજુબાજુને સુગર મીલમાં મંજરી કરતા હા. રાજસ્થાનને ભીલલા તં તીં પન નીહીં. તેમાંથલા થોડાક આતાં શિક્ષણમાં લાગનાહાત, પણ મોઠેભાગના તં હોટલ, આરામગૃહ વગેરેમાં મુસાફરસી સુખ સુવિધા સાટીં ઊભી કરેલ મોઠે જંજાળમાં ફસી ગેહેત. તેમાં ભીલ બાયકાસાં ખૂબ મોઠે પાયીં શોષણ હુઇ રહના હાં. મધ્યપ્રદેશના ભીલ તં અંગ્રેજ સે રાજમાં જ હતાશ હુઇ બીસનાહાત, કાહા કા અંગ્રેજ અમલદારસીં તેહલા ગૂનેગાર જાતિમાં ટાકી દિધા હાત. તાહાં તેહની પન દુસરે રખડતી અન વિમુક્ત જનજાતિને ગત જ બેહાલ સ્થિતિ આહા.

ભીલસી યી હાલત બદલુલા તં પડીલજ પન તે સાટીં પ્રયત્ન કરતે વખત, ભારતને વાયલે ગાંવસા વિકાસના મારોગ અન આદિવાસીસા વિકાસના મારોગ વાયલા વાયલા રહેત તીં ભુલુલા નીહીં. પોરદીસ 'કથા' નાવના એક ખૂબ મોઠાં સન્માન ડાંગ જિલ્લાને ડાહ્યાભાઈ વાઢુલા મીળનાં. તેની ડાંગની કુંકણા ભાષાની પરંપરાગત કથાસાં સંકલન કેં, તે માગુન તેની કુંકણા ભાષામાં રહેલ રામકથાના પણ સંકલન કરાં. તીસાં જ ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલનીં રાજસ્થાન અન ગુજરાતને સરહદવર વસેલ ડુંગરી ભીલસે મહાભારતના તેમજ વાયલે મહાકાવ્યનાં સંપાદન કરાં, તે બદલ કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનીં તેલા 'ભાષા સન્માન' એવાર્ડ દિધા. મારવાડના વાર્ષિક સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ હુયે હે. તે હેરુલા અખે દુનિયાના પ્રવાસી તહે યેતા હા. તાહાં તેમાં ખાસ ભીલસાં ગીત અન નાચના જ

પ્રદર્શન હુયે હે. આપલે તેજગઢમાં જાહાં આદિવાસી અન પોલીસને હારીં તીરકામઠાની હરિફાઇ હુયે હે, તાહાં હંમેશા ભીલ જુવાન જ હરિફાઇના ચંદ્રક જીતતા હા. મધ્યપ્રદેશનાં ભોપાલને માનવસંગ્રહાલયમાં ભીલસી ચિત્રકલા અન શિલ્પકલાના ઉત્કૃષ્ઠ નમૂના તે સંગ્રહની શોભા વધારતા હા. મહારાષ્ટ્રને નવે કવિસાહમાં વાહરુ સોનવણે જીસા કવિ અગ્રભાગમાં ચમકે હે. યેના અર્થ યો કા આપલે યે ચારી રાજયમાં આજ પન કલા, સંસ્કૃતિ, કસરતને ક્ષેત્રમાં ભીલ તેહનાં સ્થાન ટકાવી રાખનાહાત. ભીલસી સમૃધ્ધિ વસરી ગઇ, તરી તેહનાં સ્વાભિમાન અન ગૌરવ આજ પન ટકી રહના હા. અન વિકાસને કનેહી કાર્યક્રમની શરૂઆત યે સ્વાભિમાનહૂન હુયે તીં અનિવાર્ય આહા.

ભવિષ્યમાં આપલે દેશમાં બનનાર ડોક્ટર, વૈજ્ઞાનિક, વિચારકમાં મુંડા, ગોંડ, ભીલ પૂડ્લે લાઇનમાં રહેત તીં ખૂબ જરૂરી આહા. પન તે પદર મુંડા, ગોંડ કા ભીલ આહાત તીં ભૂલી ગે હવાત, અથવા તે તે બાબતમાં તેહલા લાજ યે હવી, તં માગુન આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં આજ જી સત્વ જીવતાં દેખાય જે હે તીં પન ખતમ હુઇ જાઇલ.

થોડાંક વરસાં પૂડે મંઇ ભારતને આદિવાસીસાં સાહિત્ય, તેહની કથા અન કાવ્યો ગ્રંથરૂપે પ્રસિધ્ધ કરુનાં કામ હાથ ધરેલ. યે ગ્રંથને સામગ્રીની તૈયારી જીસી જીસી પૂરી હુયત આની તીસા તીસા તે સામગ્રીલા ચાંગલા આકાર- રૂપ દેવલા સુધીર હોરો નાવના માના એક જુવાન મિત્ર બોલવા. સુધીરમુંડારિ આદિવાસી આહા. તેનીં અમદાવાદની પ્રખ્યાત ડિઝાઇન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં શિક્ષણ લીધા હાં. નોકરીને શરૂઆતમાં જ તેલા મહિને ૨૦-૨૨ હજાર રૂપિયા મીળેંત ઇસા આહા. તરી, સુધીર યે કામમાં મન થવી હન મહેનત કરી રહના હા. રહે હે પન માને ઓફિસમાં જ, તઠે જ રાંધી હન ખાહા; અન આદિવાસી સાહિત્યલા સુંદર રૂપ દેવનાં કામ કરે હે. યો આહા ખરા આદિવાસી. પદરને સંસ્કૃતિના મૂળ ભૂલલે વગર પદર આદિવાસી આહા તીસી લઘુતાગ્રંથી રાખલે વગર ગૌરવથી તો આદિવાસી ને પ્રગતિ સાટીં કષ્ટ ઉઠવે હે. અન, આજને દુનિયાનાં અખાં જ્ઞાન તે તેનીં મેળવા હાં જ ! આપલે ભીલમાહૂન પન ઇસા તેજસ્વી જુવાનસાં નિર્માણ હૂયેં તીં જરૂરી આહા. ખરાં હેરુલા જા તે નિર્માણ હુઇ રહનાહાં જ. આમને વડોદરાને વિદ્યાપીઠમાં ચિત્રકળાને પ્રાધ્યાપકનાં પદ એક જુવાન રાઠવા ચિત્રકારની મેળવા હાં. મહારાષ્ટ્રના આદિવાસી વિચારક શ્રી ચામુલાલ રાઠવા જી ચાંગલાં ગીત લાવે હે- 'સૂર આમી, મર્દ આમી, ધર્મી આમી ભીલ' તીં ઇસે તેજસ્વી આદિવાસીલા ખરેખર શોભે હે.

સદ્નસીબે આપલે દેશમાં આદિવાસી સ્વશાસન ના નવા કાયદા આના હા. મધ્યપ્રદેશમાં દરેક આદિવાસી ગાંવમાં આતાં ગ્રામસભા કારભાર સંભાળતા હા. પદરની બૌધ્ધિક સંપતિલા અન નૈસર્ગિક માલમતાલા કેળવી, તેવર પદરના અધિકાર સિધ્ધ કરુલા અન તો સાચવુલા, યીં આપલાં આતાં 'કર્તવ્ય' આહા. યો 'હક્ક' મેળવુ સાટી આતાં આપાલા નવીન સંઘર્ષ કરુની જરૂર આહા નીહીં. ઢોલને પોરદીસને અંકમાં આદિવાસી સ્વશાસનના સંપૂર્ણ કાયદા પ્રસિધ્ધ કરેલ તો વાંચી, સમજુલા યી દરેક સુશિક્ષિત આદિવાસીનાં પ્રથમ કર્તવ્ય આહા. અન તો દુસરેલા વાચી દાખવુલા, સમજવુલા તીં પન તોડાંજ મહત્વનાં, જરૂરી આહા. સેંકડો વરસાં ધર આપલે પુરાણ કથા આયકત આનાહાંવ. આતાં નવે યુગને નવે કથા તલવાર અન તીરકામઠાં લી હન લડનાર વીર સે નીહીં. હવેત, યે કથા યે અન ઇસે જ દુસરે કાયદાસે કલમ- પેટાકલમ માહૂન ઉપજતીલ.

ફીરી આખુન સદ્નસીબે, ભારતમાં માનવ અધિકારની ચળવળ ચાલુ હુયની હી. માનવ અધિકાર આયોગ આજ ગરીબમાં ગરીબ માનુસનીં પન ગોઠ આયકુલા તૈયાર આહા. મધ્યપ્રદેશના 'ખાના બદોશ' મજે વિમુક્ત વિચરતે ભીલલા આતાં ગૂનેગારનાં કલંક લી હન જગુની જરૂર રહની નીહીં. તેહની રોજેરોજની પીડા, યાતના માહૂન છૂટુલા તે આતાં માનવ અધિકાર આયોગ પાસીં જાઈ શકતા હા. તેહમાથૂન જે પન સુશિક્ષિત આહાત તેહીં ઇસાં કરુલા તેહની ફરજ માનુલા પાહાય જે. ગુજરાત અન મહારાષ્ટ્રને ભીલસીં આતાં જાણી લેવલા પાહાય જે કા

યે દોન રાજ્યમાં ઔદ્યોગિકરણ જે ઝડપહૂન વધી રહનાહાં, તીં હેરતાં, યેનાર વરસામાં વ્યવસાય અન નોકરીના અનેક પર્યાય ઊભા હૂયુલા આહાત. તાહાંજ આતાં ગાંવને શાળમાં પોસાં દવાડુલા અનિવાર્ય હુઇ જાવલા આહા. આપલાં પોસાં જ્ર શીખતીલ, ભનતીલ તાહાં જ તેહનાં કાંહી ભાવિ રહીલ. નીહીં તે શહેરમાં મંજરી કરતાં કરતાં તહલી ઝૂંપડ પટ્ટી જ ભીલસી વસતિ બની જાતીલ. તીરકામહાં કા રંગના બ્રશ જે કુશળતાથી ભીલસીં સદીઓ ઘર ચાલવા, એ જ કુશળતાહૂન આતાં તેહલા કલમ અન કોમ્પ્યુટર પન ચાલવુલા પડીલ.

તેજગઢમાં આમીં એક પ્રયોગ કરી હેરા. તહલે રાઠવા-ભીલ વિદ્યાર્થી સાટીં એક કોમ્પ્યુટરના વર્ગ શરૂ કે. લગભગ ૧૨૦ પોસા-પોસે તહ કોમ્પ્યુટર શીખુલા યેવલા લાગનાત. છેલ્લે ૫-૬ મહિનામાં તેમાંહૂન લગભગ ૬૦ જનાં કોમ્પ્યુટર ચાલવુમાં ઉત્તમ પ્રગતિ કરનાત. જે પ્રગતિનાં મારોગ ગાંવમાંજ ઉપલબ્ધ હૂઈ રહતીલ, તે યે ભીલલા શહેરમાં મંજરી કરુલા જાવની જરૂર નીહીં રહે. શહેરમાં જાયેલ આદિવાસીલા તે તહ સાદી માણસાઈની રીત પન હેરુલા મીળે નીહીં. શહેરમાં જાઈ, મોહોરલે પેઢીની સંપૂર્ણ દુર્દશા હુઇ જાઇલ, તેનાં કરતાં પદરને ગાંવમાં જ જગુની નવી દિશા મીળી જા ઇસા પર્યાય ઉપલબ્ધ હૂઈ રહે, તે કદાચ શહેરના લોક પન ગાંવ કડે આશાની મીટ માંડતીલ.

છેલ્લે એક સદીમાં આપલે દેશમાં જીવન પદ્ધતિમાં જો જબરજસ્ત ફેરફાર હૂયના તેમાહૂન અખેહૂન મોઠા ફેરફાર તો ગાંવમાથૂન શહેરી જીવન કડે જાવલા લાગેલ હરિફાઇ. શાહાર ઊભા હુયુને હારીં જ, તેને હારીં ઊભા હુયેલ વાયલાં અખાં જ ખરાબ પરિણામ સામે યેવલા લાગનાંત. દરેક શહેરવાસી મનમાં કદી કદી ગાંવને શાંત જીવનમાં પાછા ફિરી પ્રકૃતિને ગોદમાં રહુલા મીળે ઇસાં સપનાં હેરે હે. પન ભારતનાં ગાંવા આજુ હોડાં શક્તિશાળી નીહીં હૂયલાં કા તે ખરેખર શહેરવાસીલા પદરને કડે આકર્ષી- ખેંચી લયે. ઇસે ગાંવામાં રહેનાર પ્રજામાં ખાસકરી હન ગોંડ, મુંડા અન ભીલ યે અખેહૂન મોઠા સમુદાય આહા. ભીલ જે ધારી લેત તે કદાચ આદિવાસી સંસ્કૃતિલા આખું એકવખત પરિપૂર્ણ રીતિ તેજસ્વી બનવીહન, ભારતના ભીલ જ ભવિષ્યમાં ભારતની કપાળરેખા ચીતરતીલ. બાબો પિઠોરો યે ભીલસા દેવના ચિત્ર બનાવનાર ચિત્રકાર લા 'લખારા' નાંવહૂન વળખતાહા. 'લખારો' મજે કપાળરેખા ચીતરનાર- વિધાતા. ભીલ પદરને ગાંવલા શહેરીપણા ને મોહજાળહૂન દૂર રાખી હન ખરાં સાંસ્કૃતિક અન આર્થિક સંવર્ધન કરુલા નક્કી કરી લે, તે સમસ્ત ભીલ યે ભારતને નવી સદીને સમાજના લખારા પૂરવાર હુયતીલ. અન માગુન, જે રીતિ આપલે રાષ્ટ્રગીતમાં પંજાબ, સિંધુ, બંગાળની પ્રજાના ગૌરવથી ઉલ્લેખ હૂયે હે, તે જ રીતિ તેમાં ભીલના પન ઉલ્લેખ હૂઇલ.

o

લવાજમ અંગે નોંધ

પ્રિય વાચક,

ઢોલની અત્યાર સુધીની મજલ આપના સહભાગ અને સહકારને આભારી છે. ચાર ભાષાઓથી શરૂ કરેલી આ પ્રવૃત્તિમાં સમયે સમયે નવી ભાષાઓ ઉમેરાતી ગઇ. હવે જ્યારે ઢોલ એક ચળવળના રૂપમાં સ્થપાઇ ગયું છે, અને દિવસે દિવસે એનો વ્યાપ વધતો જાય છે, તથા આ બધી જ ભાષાઓમાં તેનું પ્રકાશન તથા લવાજમના બંધારણમાં એક નિશ્ચિતતા ની જરૂર ઉભી થઇ છે. આ માટે નીચેની બાબતોની ખાસ નોંધ લેવા વિનંતી. આ અંગે આગળ કોઇ પૃચ્છા કરવી હોય, તો અમારો પત્ર અથવા ફોન વ્દારા જરૂરથી સંપર્ક કરશો.

- ઓગષ્ટ ૯૯નો અંક બહાર પડી શકયો નથી. હવે એપ્રિલ ૨૦૦૦ નો આ અંક 'ભીલ વિશેષાંક' તરીકે આપના હાથમાં છે.
- આ અંકની કિંમત રૂ. ૨૫ છે, પરંતુ આવતા અંકથી ઢોલની એક નકલની કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૧૫ કરવાનું નક્કી થયું છે, જેની ખાસ નોંધ લેશો.
- જે સભ્યોને આ ભીલ વિશેષાંક લવાજમના જ ભાગ રૂપે મળ્યો છે, એમણે વર્ષ ૨૦૦૦ના બીજા અંક માટે માત્ર રૂ. ૨૦ (રૂ.૧૫ +રૂ.પોસ્ટેજ) જ મોકલવાના રહેશે.
- જે સભ્યોનું લવાજમ માર્ચ ૯૯ના અંક પર પુરું થયું છે, એમને આ અંક સહિત સન ૨૦૦૦ના બંને અંકો માટે કુલ રૂ.૪૦ (રૂ.૨૫+રૂ.૧૫) જ મોકલવાના રહેશે.
- ઉપરના મુદ્દા (૩) અને (૪) પૈકી આપને જે લાગુ પડે તે મુજબ રૂ. ૨૦ અથવા રૂ. ૪૦ ની રકમ વહેલી તકે મોકલી આપશો જેથી અમને વ્યવસ્થાપનમાં સુવિધા રહે.
- મનીઓર્ડરના ફોર્મમાં સૌથી નીચે 'સંદેશા માટે જગ્યા' વિભાગમાં આપનું પુરું નામ તથા સરનામું અવશ્ય લખશો. અમારી રેકોર્ડમાં માત્ર આ કાપલી જ રહેતી હોવાથી આ ખાસ જરૂરી છે.
- તે પછી સન ૨૦૦૧ થી ઢોલનું એક લવાજમ વર્ષ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર એમ ગણવામાં આવશે.

સાહિત્ય અને ભાષા તેમજ આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં રસ ધરાવતા આપના મિત્રોને પણ ઢોલના વાચક થવા માટે આગ્રહ કરવા વિનંતી.

પ્રકાશન વિભાગ
ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર
૬, યુનાઇટેડ એવન્યુ, દિનેશ મિલ પાસે, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૭
ફોન : ૦૨૬૫-૩૩૧૧૩૦/૩૩૧૯૬૮

આદિવાસી બોલીઓનું **ઢોલ** સામયિક ભાષા કેન્દ્ર તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. કુંકણા ડાંગી, રાઠવી, દેહવાલી, પાવરી, અહિરાણી, ડુંગરી ભિલી, પંચમહાલી ભિલી અને ભાંતુ એવી આઠ બોલીઓમાં ઢોલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હવેથી ચૌધરી અને ગોર બંજારા એવી બે બોલીઓ ઢોલ સમૂહમાં ઉમેરાઇ છે; અને વધુ ને વધુ બોલીઓને આવરી લેવાનો અમારો પ્રયાસ રહેશે. **ઢોલ**ની કુંકણા આવૃત્તિના તંત્રીઓ છે **શ્રી. ડાહ્યાભાઈ વાઢુ**, જે સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની આહવા શાખામાં ફરજ બજાવે છે, અને **શ્રી. ધીરૂભાઈ પટેલ** જે જંબુસરની કૉલેજમાં અધ્યાપન કરે છે.

પ્રકાશક

ભાષા સંશોધન-પ્રકાશન કેન્દ્ર

મુદ્રક

આકાર ઑફસેટ, દાંડીયા બજાર, વડોદરા

ISSN : 0971 9156... 97